

Kontny, Bartosz

Przekaz z zaświatów : analiza zestawów uzbrojenia z grobów w kulturze przeworskiej z okresu wczesnorzymskiego i początków młodszego okresu rzymskiego

Światowit 5 (46)/Fasc.B, 111-178

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BARTOSZ KONTNY (IA UW)

PRZEKAZ Z ZAŚWIATÓW.

ANALIZA ZESTAWÓW UZBROJENIA Z GROBÓW W KULTURZE PRZEWORSKIEJ
Z OKRESU Wczesnorzymskiego i początków młodszego okresu okresu rzymskiego*
(PL. 41-44)

*Wojna jest jak wejście w ogień i ci,
którzy nie przywdziali ochronnej odzieży, spłoną*
Sun Tzu, „Sztuka wojny”

Analiza zestawów uzbrojenia składających się na wyposażenie grobowe może przyczynić się do odtworzenia różnych aspektów życia dawnych społeczeństw. Choć w ten sposób opisać można przede wszystkim elementy obrządku pogrzebowego, to jednak możliwe jest także dokonanie, na podstawie stosownej analizy, częściowej rekonstrukcji uzbrojenia i niektórych sposobów walki, a do pewnego stopnia także dawnych struktur społecznych. Zmienność zestawów uzbrojenia może również stanowić odzwierciedlenie przekształceń ekonomicznych, którym podlegały dawne społeczności.

Nic zatem dziwnego, że temat zróżnicowania zestawów uzbrojenia w wyposażeniu grobów (niem.: *Waffenkombination*) jest nierozzerwalnie związany z problematyką bronioznawczą. Opracowania tego zagadnienia dotyczyły zwłaszcza obszarów, które obfitowały w groby z bronią. W odniesieniu do kultury przeworskiej badania tego typu zapoczątkowała J. Elantkowska (1961: 123-130), która zestawiała znaleziska z okresu wpływów rzymskich z terenu Śląska, dzieląc je na zespoły z ostrogami oraz bez nich, a następnie różnicując każdą z grup pod względem kombinacji elementów uzbrojenia. Praca ta już dawno straciła aktualność z uwagi na niewielką liczbę grobów, uwzględnionych przez autorkę oraz przyjęcie uproszczonego podziału chronologicznego, nazbyt schematycznego jak na obecny stan badań (autorka wyróżnia jedynie okresy: wczesnorzymski i późnorzymski). W rezultacie, przedstawione wyniki są uśrednione i nie odzwierciedlają zmienności zasad wyposażania w elementy uzbrojenia.

Zagadnienie to zostało podjęte przez P. Kaczanowskiego, jako fragment jego niepublikowanej pracy doktorskiej p.t.: „Uzbrojenie ludności kultury przewor-

skiej w okresie rzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów”¹. Jej niewątpliwą zaletą było uwzględnienie rozbudowanego podziału chronologicznego i przedstawienie zróżnicowania w obrębie poszczególnych odcinków chronologicznych. Opracowanie uwzględniało stan badań z połowy lat 70-tych. Z tego powodu niniejszą pracę uznać można m. in. za próbę weryfikacji niektórych ustaleń P. Kaczanowskiego, na podstawie pełniejszego zbioru danych.

Zestawami uzbrojenia w grobach z kręgu nadłabskiego, ale także kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich zajął się T. Weski (1982). Jego praca została jednak nisko oceniona z uwagi na znaczące błędy popełnione na etapie selekcji materiału i inne, liczne uchybienia merytoryczne (LORENZ 1984).

Takiego samego zadania podjął się M. Gojda (1984). Próbę tę trudno jednak zaliczyć do udanych, bowiem autor zastosował prosty podział chronologiczny na okres wczesno- i późnorzymski oraz w zbyt małym stopniu zróżnicował uwzględnione kategorie uzbrojenia (np.: nie rozdzielił przypadków wystąpienia pojedynczych grobów i większej ich liczby).

Jak już wspomniano, analogiczne opracowanie dotyczące kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim oraz młodszym i późnym okresie rzymskim zostały przedstawione przeze mnie w innym miejscu (cf. n. 1).

Tego rodzaju problematykę, w odniesieniu do kultury oksywskiej, podjęli M.D. i R. Wołagiewiczowie (1963). Praca ta zdezaktualizowała się jednak z uwagi na znaczny przyrost bazy źródłowej. Wartość zamieszczonych w niej ustaleń z zakresu zróżnicowania zespołów uzbrojenia jest niewielka także z powodu uwzględnienia małego zbioru zespołów grobowych, poddanego dodatkowo subiektywnej selekcji, prowadzącej do odrzucenia „nietypowych” zestawów. Poza tym w pracy nie zastosowano podziału chronologicznego zgromadzonego materiału.

* Praca stanowi prezentację niektórych wyników uzyskanych przeze mnie w ramach pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. Jerzego Okulicza-Kozaryna (KONTNY 2001a). W innym miejscu przedstawiłem zróżnicowanie zestawów uzbrojenia z pochówków pochodzących z wcześniejszych (KONTNY 2002a) i późniejszych (KONTNY 2003a) stadiów kultury przeworskiej. Tym samym, niniejszy artykuł składa się

– wraz z wymienionymi wyżej pracami – na całościowe ujęcie zagadnienia zróżnicowania zestawów broni, stanowiących wyposażenie grobów odkrytych na terenie kultury przeworskiej.

¹ Praca znajduje się w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Opublikowano tylko streszczenie dysertacji (KACZANOWSKI 1976).

W ograniczonym stopniu lukę tę wypełnia praca U. Margos i M. Stąporka, którzy m.in. przedstawili zestawy uzbrojenia z grobów pochodzących z późnych faz rozwojowych kultury oksywskiej, dostrzegając tendencję do coraz uboższego, symbolicznego (pojedyncze, mało wartościowe elementy uzbrojenia) wyposażania pochówków w broń (MARGOS, STĄPÓREK 2002: 83-90, fig. 7).

Zestawy elementów uzbrojenia współwystępujących z mieczami w pochówkach ludności kultury przeworskiej zaprezentowali: M. Biborski (1978: 138-143) (dla okresu wpływów rzymskich) oraz P. Łuczkiwicz (1997: 197) (dla młodszego okresu przedrzymskiego, bez uwzględnienia zróżnicowania chronologicznego). Obydwaj autorzy koncentrowali się jednak na kontekście występowania tylko jednej, choć istotnej kategorii uzbrojenia.

Zróżnicowanie zestawów uzbrojenia w grobach stało się przedmiotem badań obejmujących także inne rejony barbarzyńskiej Europy. Opracowania zestawów z kręgu nadłabskiego podjął się H. Schirinig (1965), jednak uzyskane przez niego wyniki są w chwili obecnej całkowicie nieprzydatne: autor potraktował łącznie materiały z dwóch, odmiennych odcinków chronologicznych – młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wczesnorzymskiego. W konsekwencji, otrzymane przezeń wyniki, pomimo uwzględnienia nowych, istotnych elementów (porównanie wyników uzyskanych dla różnych terytoriów, m.in. Śląska, Fionii, Gotlandii, Czech oraz dużych cmentarzysk z kręgu nadłabskiego) nie mogą być obecnie wykorzystane nawet jako materiał porównawczy. Obserwacje H. Schirniga zostały przytoczone w pracy H. Steuera, poświęconej zróżnicowaniu uzbrojenia w pierwszym tysiącleciu po Chr. na obszarze środkowej i północnej Europy (STEUER 1970: 356-359, fig. 1; cf. 1982: 237-238, fig. 63). Nie pogłębił on jednak ustaleń H. Schirniga, choć należy przyznać, że dodatkowo uwzględnił inne okresy chronologiczne.

Tematykę *Waffenkombination* zarówno dla kultury przeworskiej, jak i kręgu nadłabskiego, podjęli także M. Gojda (1984) i T. Weski (1982). Jak już wspomniano, ich prace obarczone są znaczącymi niedoskonałościami i dlatego można je wykorzystać w bardzo ograniczonym stopniu².

Wielu błędów T. Weskiego uniknął W. Adler (1993), który opracował broń z cmentarzysk na obszarze dolnego Połabia, uwzględniając m.in. kwestię zróżnicowania zestawów uzbrojenia. Zastosował on podział chronologiczny na trzy stadia, mieszczące się w młodszym okresie przedrzymskim i wczesnym okresie rzymskim. Niestety,

baza materiałowa uwzględniona przy opracowywaniu zróżnicowania zestawów uzbrojenia jest zbyt niska (110 zespołów grobowych), by uzyskane wyniki uznać za precyzyjne.

Liczne groby z bronią znane są z terenu Skandynawii. Dla tych obszarów również przeprowadzono analizy kombinacji elementów uzbrojenia w grobach. Zespoły grobowe z młodszego okresu przedrzymskiego ze Szwecji kontynentalnej opracował pod tym względem – uwzględniając zróżnicowanie terytorialne – P. Nicklasson (1996: 45; fig. 13-14; 1997a: 149-151, fig. 5-7). Wyniki są jednak trudno porównywalne z rezultatami innych opracowań, ponieważ autor dysponował niewielką próbą statystyczną. W analogiczny sposób prześledził on zestawy z okresu wpływów rzymskich, uzyskując istotniejsze wyniki dla fazy B₂. Dostrzeżone prawidłowości wykorzystał on przede wszystkim do opisanie odmienności poszczególnych rejonów dzisiejszej Szwecji, nie prezentując przy tym ujęcia podsumowującego zagadnienie (NICKLASSON 1997b: 159-170, 180-181).

Uproszczoną analizę niektórych zestawów uzbrojenia z okresu wczesnorzymskiego z terenu Danii przeprowadzili L. Hedeager i K. Kristiansen (1982: 154-157; fig. 42-43). Ich opracowanie nie uwzględnia jednak rozwarstwienia chronologicznego, zaś tematyka zróżnicowania zestawów broni w wyposażeniu grobów miała tylko marginalne znaczenie w ich pracy, służąc jako przyczynek do omówienia struktur społecznych. Chronologiczne i terytorialne zróżnicowanie zwyczaju wyposażania grobów w broń na obszarze dzisiejszej Danii zostało natomiast omówione przez M. Watt (2003). Jej praca stanowi rozwinięcie wątków poruszanych wcześniej przez badaczy duńskich³. Podobnie jak wykorzystane przez nią opracowania, także i wymieniona praca opiera się na dość ogólnikowych spostrzeżeniach, nie popartych wartościami liczbowymi. W tej sytuacji, mimo uwzględnienia dość szczegółowego podziału chronologicznego i uchwyceniu lokalnego zróżnicowania zwyczaju wyposażania grobów w broń, pracę tę należy za niezbyt przekonującą.

Pewnych informacji dostarcza zestawienie grobów odkrytych na Olandii podczas profesjonalnych badań archeologicznych, zaprezentowane przez M. Rasch (1991: fig. IX: 4). Autorka opracowania przedstawiła w formie tabelarycznej 57 grobów z okresu wpływów rzymskich, z których zdecydowaną większość stanowią zespoły zwarte. Uwzględniła ona kombinacje elementów uzbrojenia, nie wyciągając jednak z tego żadnych uogólniających wniosków, dotyczących zmienności zestawów broni (RASCH 1991: 498-511).

² Ustalenia H. Schirniga, H. Steuera i T. Weskiego wykorzystał N. Zielsing, który odniósł je do kontekstu występowania tarcz w wyposażeniu grobów. Na tej podstawie próbował on wyciągać wnioski natury socjologicznej (ZIELING 1989: 361-368).

³ Prócz cytowanej pracy L. Hedeager i K. Kristiansena wymienić można w tym miejscu prace U. Lund Hansen (1995) i M. Watt (1994: 314-315).

Problematyka zestawów uzbrojenia poruszona została również w odniesieniu do materiałów sepulkralnych z okresu rzymskiego z terenu Finlandii (SALO 1984). Ustalenia te opierają się na nikłym materiale zabytkowym i dlatego niemożliwe było zastosowanie szczegółowych podziałów chronologicznych. Pozwoliło to na dokonanie jedynie bardzo ogólnikowych spostrzeżeń.

Podając się do analizy zespołów uzbrojenia z grobów należy mieć świadomość całej serii zniekształceń rzeczywistego obrazu obrządku pogrzebowego, wynikających ze specyfiki badanych źródeł archeologicznych. Korzystając z terminologii H.J. Eggersa (1951), chodzi tu o procesy prowadzące do przekształcenia kultury żywej (*die lebende Kultur*) przez martwą (*die tote Kultur*), w kulturę ponownie odkrytą (*die wiederentdeckte Kultur*). Procesom tym towarzyszyła redukcja ilości informacji, co jest związane z rozkładem materiału zabytkowego, jego destrukcją, niewłaściwym doбором metod badawczych czy konserwacyjnych, etc. Istotną rolę odgrywać mogły także inne względy: selekcja przedmiotów składanych do grobów, nieuchwytna dla nas zachowania magiczno-religijne (np.: apotropaiczne) cechujące obrządek pogrzebowy, zastosowanie zasady *pars pro toto*, rytualne niszczenie broni, etc. Nie można także pominąć aspektu ekonomicznego: stopień zamożności populacji użytkującej cmentarzysko wpływać mógł na wartość materialną zestawów uzbrojenia wkładanych do grobów. Na selekcję broni, w którą wyposażano zmarłych wpływały najprawdopodobniej kwestie własnościowe. Przedmioty, którymi zmarły posługiwał się za życia nie musiały stanowić jego własności (np. broń, którą wojownik otrzymywał od naczelnika wojennego) i jako takie nie stały się częścią inwentarza grobowego. Na zmniejszenie ilości informacji o dawnej kulturze w zasadniczy sposób wpływał, powszechnie stosowany, ciepłopalny obrządek pogrzebowy (wraz ze zmarłymi na stosie palono wyposażenie). W rezultacie w grobach nie zachowują się przedmioty wykonane z materiałów organicznych, a destrukcji ulegała również co najmniej część obiektów szklanych czy wykonanych ze stopów miedzi, srebra i złota. Możliwe, że niektórych elementów uzbrojenia nie deponowano w grobie na skutek zagubienia przy przenoszeniu zawartości stosu ciepłopalnego do grobu. Chodzi w tym miejscu raczej o drobne przedmioty, jak np.: okucia pochew mieczy, nity mocujące umba, etc. Do uszczuplenia informacji odczytywanych metodami archeologicznymi prowadziły także rabunki grobów. Ich ślady są dość często dostrzegane podczas wykopalisk, ale prawdopodobnie wielu takich przypadków nie zidentyfikowano lub nie zinterpretowano prawidłowo (dotyczy

to zwłaszcza badań nieprofesjonalnych). Należy wreszcie podkreślić, że znaczna część zwyczajów pogrzebowych jest dla nas nieuchwytna, zaś sens wielu z tych, które są dokumentowane metodami archeologicznymi, jedynie domniemany. Wydaje się zupełnie prawdopodobne, że niektóre cechy grobów i ich inwentarza są obecnie interpretowane niezgodnie z ich właściwym znaczeniem⁴. Wiele spośród przedstawionych zniekształceń może być zredukowanych dzięki uwzględnieniu w analizie jedynie grobów nienaruszonych, których odkryciu towarzyszyło dokonanie adekwatnych obserwacji kontekstualnych. Takie założenie przyjąłem w niniejszym opracowaniu.

Opracowanie objęło materiały grobowe z czterech odcinków chronologicznych: fazy B₁, fazy B_{2a}, B_{2b} oraz wczesnego odcinka fazy C_{1a} (B₂/C₁). Przyjęty podział uwzględnia datowanie grup grobów z bronią, wyróżnionych przez K. Godłowskiego (1992a; 1994a), przy czym pierwszy odcinek odpowiada 1 i 2 grupie grobów z bronią, drugi – grupie 3, trzeci – grupie 4, ostatni zaś grupie 5 grobów z bronią wg K. Godłowskiego. Łączne potraktowanie materiałów z grup 1 i 2 wynika z faktu, że podział przyjęty przez K. Godłowskiego, opierał się przede wszystkim na zróżnicowaniu form umb i imaczy, zaś inne kategorie uzbrojenia zostały przezeń uwzględnione w niewielkim stopniu. Zmienność form grotów, stanowiących najliczniejszą kategorię uzbrojenia w analizowanych okresach, nie przebiegała w takim samym cyklu. Ponadto, w zebranych zbiorze stosunkowo częste są zespoły uzbrojenia pozbawione okuć tarcz, co wyklucza literalne wykorzystanie ustaleń K. Godłowskiego. Co więcej, gdyby zastosować, zgodny z ustaleniami K. Godłowskiego, podział na subfazy B_{1a-b} (grupa 1) i B_{1c} (grupa 2), to ograniczone liczebności grobów z poszczególnych subfaz uniemożliwiłyby dokonanie przekonujących porównań z innymi odcinkami chronologicznymi. Przyjęte rozwiązanie podyktowane jest zatem chęcią uzyskania zbiorów porównywalnych pod względem statystycznym. Zdaję sobie przy tym sprawę z uśrednienia i tym samym częściowego zafałszowania wyników, będących nieuniknioną konsekwencją takiego posunięcia. Z tego powodu starałem się dodatkowo poddać analizie te spośród obiektów z fazy B₁, które datowane są bardziej precyzyjnie. W ten sposób uzyskałem bardziej dynamiczny obraz, w większym stopniu odpowiadający dawnym realiom.

Zebrane obiekty poddałem analizie statystycznej. W celu ich pogrupowania wykorzystałem metodę diagramatyczną Czekanowskiego (1913). Dla wszystkich par obiektów (grobów) z analizowanych serii obliczyłem miary odległości, uwzględniające kategorie uzbrojenia stanowiące część inwentarza grobowego. Wziąłem pod uwagę

⁴ Problem zniekształceń rzeczywistego obrazu uzbrojenia omawiałem już w innym miejscu (KONTNY 2002b: 91-92),

w niniejszym artykule ograniczam się zatem jedynie do niezbędnych uwag.

następujące kategorie: broń drzewcowa (wyrażająca się obecnością grotu lub grotów broni drzewcowej), tarcza (umbo, imacz lub okucia krawędzi), miecz (także okucia pochwy), oporządzenie jeździeckie (ostrogi lub – bardzo rzadko – kielżno)⁵, łuk (manifestujący się obecnością grocików strzał) oraz topór. Za spełniające kryteria wystąpienia danej kategorii uzbrojenia uznałem także przypadki odkrycia jedynie fragmentów zabytków, pod warunkiem jednoznacznej identyfikacji kategorii uzbrojenia (identyfikacja typologiczna nie jest konieczna). Wartości miar odległości umieściłem w symetrycznej macierzy (posłużyłem się funkcją odległości procentowej dla danych jakościowych (DDfD))⁶. Następnie podzieliłem zakres wartości odległości między obiektami na równe przedziały starając się, by liczebności wyników mieszczących się w poszczególnych przedziałach były wyrównane. W dalszej kolejności wartości liczbowe w macierzy zostały zastąpione odpowiednimi symbolami graficznymi zgodnie z zasadą, że im ciemniejsze pole leżące na przecięciu kolumny i rzędu przypisanego dwóm obiektom, tym mniejsza jest odległość i silniejszy związek między nimi. Końcowym etapem było porządkowanie diagramu w ten sposób, by ciemniejsze pola znajdowały się blisko przekątnej diagramu, co pozwoliło na wyróżnienie grup obiektów o podobnych zestawach uzbrojenia. Wyniki zostały zaprezentowane w formie uporządkowanych diagramów oraz wykresów słupkowych prezentujących wyróżnione grupy. Pożytecznym uzupełnieniem powyższej metody byłoby zastosowanie testu χ^2 Pearsona (cf. FLETCHER, LOCK 1995; ŁOMNICKI 1999) dla oceny losowości rozkładu zmiennych oraz testu relacji (SOŁTYSIK 1998) w celu określenia kierunków i siły relacji między zmiennymi. Z uwagi na zbyt małą liczebność zbioru uzyskane wyniki dla wielu par zmiennych nie są miarodajne. Statystyki te nie znajdują zatem w tym przypadku pełnego zastosowania.

⁵ Ponieważ obecność elementów oporządzenia jeździeckiego w wyposażeniu grobów wskazuje na posługiwanie się koniem, w dalszej części pracy kategorię tę określam terminem „koń”.

⁶ Podczas opracowania korzystałem z programu przeznaczanego do wyliczania macierzy odległości oraz tworzenia i porządkowania diagramu Czekanowskiego MaCzek 3.3 (autorstwa Piotra Jaskulskiego). Na temat posługiwanie się metodą diagramu Czekanowskiego z wykorzystaniem programu MaCzek oraz stosowanych miar odległości między obiektami cf. SOŁTYSIAK 1997.

⁷ Zestawienie sporządziłem na podstawie danych zgromadzonych w mojej pracy doktorskiej (KONTNY 2001a). W jej katalogu udało mi się zgromadzić 1357 grobów z bronią w kulturze przeworskiej z okresu wpływów rzymskich. Ponieważ analizę statystyczną poprzedziła selekcja, wykluczająca zespoły naruszone bądź pozbawione adekwatnych obserwacji kontekstu, w ostatecznym rozrachunku mogłem wykorzystać 894 zespoły grobowe. Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego, wykorzystane w zestawieniu, obejmują 223 groby datowane na fazy A₁

* * *

Przed omówieniem wyników zróżnicowania zestawów uzbrojenia, warto przedstawić analizę zmienności liczebności i frekwencji grobów z bronią w poszczególnych fazach (**Wykres 1**)⁷. Zmiany przedstawiłem w formie wykresu słupkowego, prezentującego zmienność liczebności. Tak zobrazowane wyniki nie są do końca miarodajne, bowiem nie uwzględniają zróżnicowanego czasu trwania poszczególnych faz. Aby uniknąć przeinaczeń zastosowałem współczynnik uwzględniający element czasu: podzieliłem liczebności w poszczególnych fazach przez orientacyjne czasy trwania faz, a wyniki zostały pomnożone przez 100. Przyjąłem przy tym następujące wartości czasowe: A₁ – 50 lat (pierwsza poł. II w. przed Chr.), A₂ – 90 lat (od pierwszych dziesięcioleci drugiej poł. II w. przed Chr. do około poł. I w. przed Chr.), A₃ – 60 lat (od około poł. I w. przed Chr. do końca pierwszego dziesięciolecia po Chr.), B₁ – 75 lat (do około 75/80 po Chr.), B_{2a} – 35 lat (ostatnie ćwierćwiecze I w. po Chr., początki II w. po Chr.), B_{2b} – 50 lat (do około 160 r. po Chr.), B_{2/C1} – 40 lat (do około 200 r. po Chr.), późny odcinek fazy C_{1a} oraz faza C_{1b} – 60 lat (do około 260 r. po Chr.), C_{2-D} – 140 lat (do pocz. V w. po Chr.). Należy oczywiście mieć świadomość pewnych uproszczeń, jakie może przynieść takie podejście. Datowanie poszczególnych faz wg T. Dąbrowskiej (1988) i K. Godłowskiego (1985; 1992a; 1994a; cf. KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998: 265-278).

Na wykresie zauważyć można stały, umiarkowany przyrost liczby grobów z bronią od początku młodszego okresu przedrzymskiego do podfazy B_{2a}, po którym następuje wyraźny, skokowy wzrost związany z podfazą B_{2b}. Wraz z fazą B_{2/C1} rozpoczyna się spadek liczby grobów z bronią (początkowo umiarkowany, od fazy C₁ – skokowy), zakończony osiągnięciem minimalnego wskaźnika liczebności dla faz C_{2-D}⁸.

(29 grobów), A₂ (93 groby) i A₃ (101 grobów) (katalog wg: KONTNY 2002a; chronologia wg DĄBROWSKA 1988).

⁸ Obraz ten w pewnym stopniu zmienić mogą groby datowane mniej precyzyjnie. Znaczna liczba uwzględnionych w pracy grobów (62) datowana jest szeroko na fazę B₂. Nie jest możliwa wiarygodna ocena tego, jaki odsetek spośród nich powinno się przypisać do podfazy B_{2a}, jaki zaś do B_{2b}. Jednak nawet niewielki wzrost liczebności grobów w podfazie B_{2a} zaowocowałby dość istotnym wzrostem frekwencji (liczebności odniesionej do orientacyjnej długości fazy) grobów z bronią w tej fazie. W takiej sytuacji frekwencja grobów z bronią w podfazie B_{2a} byłaby zbliżona lub większa od analogicznej częstotliwości w fazie B₁, co wydaje się prawdopodobne. Niemożliwe jest natomiast by, nawet po przypisaniu większości z tych grobów do podfazy B_{2a}, zniwelowana została różnica frekwencji między podfazami B_{2a} i B_{2b}. Dość duża liczba grobów datowana jest szeroko w obrębie faz B_{2b-C1(a)} (**Tab. 1**). W tym przypadku różnica frekwencji między podfazami B_{2b} i B_{2/C1} mogłaby ulec zmniejszeniu, choć jest bardzo mało prawdopodobne, by mogło to zatrzeć ją całkowicie.

Podczas omawiania powyższych danych nie można pominąć faktu, że w młodszej fazie rzymskiej zasięg terytorialny kultury przeworskiej zmniejszył się. Obszary na wschód od Wisły zostały wówczas zajęte przez osadnictwo kultury wielbarskiej (GODŁOWSKI 1985: 68-70; mapa 5)⁹. Do pewnego stopnia zaowocowało to mniejszą liczbą grobów z bronią, uwzględnionych na wykresie. Tym samym początek młodszej fazy rzymskiej nie wiązał się zapewne z bardzo istotnym spadkiem udziału grobów z bronią wśród ogółu pochówków. Nastąpiło to dopiero w okresie odpowiadającym późnemu odcinkowi podfazy C_{1a} i podfazie C_{1b}.

Dotychczasowe ustalenia dotyczące zmian liczebności grobów z bronią w kulturze przeworskiej ograniczały się do stwierdzenia wzrostu trwającego od młodszej fazy przedrzymskiej do osiągnięcia poziomu maksymalnego w pierwszej połowie III w. po Chr. (co odpowiada mniej więcej fazie C₁) (GODŁOWSKI 1960: 80-81). Kulminacja obejmowałaby ewentualnie także 2 poł. II w. po Chr. (KIETLIŃSKA 1963: 69) (faza B₂/C₁). Wyraźny spadek liczebności grobów z bronią nastąpić miał począwszy od końca fazy C_{1b} (GODŁOWSKI 1992a: 84). Powyższe fluktuacje tłumaczyć można w znacznej mierze zmianami populacyjnymi w kulturze przeworskiej. Według ustaleń J. Okulicza, na cmentarzyskach zaznaczały się dwie kulminacje liczebności grobów: w 2 poł. I w. przed Chr. (co odpowiada mniej więcej fazie A₃) oraz w okresie obejmującym fazy B₂-C₁. Pierwszą z nich tłumaczono formowaniem się nowej struktury osadniczej i początkami pomyślności gospodarczej. Druga związana miała być z apogeum zaludnienia środkowej Europy przypadającym w analizowanym okresie (OKULICZ 1985: 211). Nie do końca odpowiada to wynikom zaprezentowanym na wykresie 1. Różnice dostrzegalne są w fazie A₃. Wydaje się jednak, że z uwagi na pionierski charakter pracy J. Okulicza i uwzględnienie jedynie największych znanych wówczas cmentarzysk, dokonane przez niego ustalenia straciły w tym względzie na aktualności. Kulminacja z fazy A₃ może być związana np.: z przypisaniem nadmiernego znaczenia cmentarzysku w Wesołkach, stan. 1, wynikającym z uwzględnienia niewielkiej liczby analizowanych zespołów. Na brak owego maksimum wskazuje także fakt, że na innych, analizowanych przez J. Okulicza cmentarzyskach w Młodzikowie i Domaradzicach, kulminacja taka nie jest czytelna (cf. OKULICZ 1985: fig. 1-2). Bardziej prawdopodobne wydaje się, że mamy do czynienia ze stałym wzrostem, znajdującym kontynuację

w następnych fazach. Potwierdza to analiza zmian liczebności i rozprzestrzenienia punktów osadniczych (GODŁOWSKI 1985: 156). Nie można jednak wykluczyć, że zmiany dotyczące grobów z bronią w niektórych odcinkach chronologicznych nie oddawały zmian liczebności całej populacji.

Druga kulminacja znajduje odzwierciedlenie w analizie liczebności grobów z bronią. Ustalenia wynikające z badań osadniczych zawężają czas jej trwania do faz B_{2b} i C₁ (GODŁOWSKI 1985: 156), a być może nawet C_{1b} (cf.: DOMAŃSKI 1994, fig. 1-2). Jednak z wykresu 1 wynika, że w przypadku grobów z bronią obejmuje ona znacznie krótszy okres (B_{2b} i w mniejszym stopniu również B₂/C₁). Obraz ten jedynie w części można tłumaczyć uściśleniem oraz bardziej dynamicznym odzwierciedleniem zmian zaobserwowanych przez J. Okulicza i K. Godłowskiego, możliwym dzięki uwzględnieniu większej bazy materiałowej i doprecyzowaniu ustaleń chronologicznych poczynionych od tamtego czasu. Wydaje się, że uchwycenie maksimum ograniczonego do jednego-dwóch odcinków chronologicznych jest związane z innymi czynnikami, wykraczającymi poza kwestie populacyjne. Może tu chodzić o wzrost tendencji militarnych w środkowoeuropejskim *Barbaricum* poprzedzający wybuch wojen markomańskich i utrzymujący się w czasie ich trwania, związany również z przypuszczalnym wzrostem ekonomicznym (do tego problemu powracam w dalszej części pracy).

Istotne znaczenie dla interpretacji przedstawionych dalej wyników ma zmienność stopnia standaryzacji zestawów uzbrojenia znajdowanego w grobach. Ocenę standaryzacji zestawów uzbrojenia przeprowadziłem na podstawie danych zgromadzonych w mojej pracy doktorskiej (KONTNY 2001a). Miara zróżnicowania zestawów uzbrojenia jest stosunek liczby zaobserwowanych kombinacji i liczby możliwych kombinacji (pomnożony przez 100 dla większej czytelności wykresu). Uzyskany tą drogą obraz może być odmienny w zależności od liczby uwzględnionych kategorii uzbrojenia i, tym samym, liczby możliwych ich kombinacji. Z tego powodu prześledziłem tę kwestię analizując obraz zróżnicowania przy uwzględnieniu sześciu (broń drzewcowa, miecz, tarcza, łuk, elementy oporządzenia jeździeckiego, topór) lub ośmiu kategorii uzbrojenia. W ostatnim przypadku dodatkowo uwzględniłem przypadki wystąpienia jednego i większej liczby grotów w grobie oraz odmienności formy mieczy (formy jednosieczne i dwusieczne). W obydwu przypadkach uzyskany obraz jest zaskakująco zbliżony (**Wykres 2**)¹⁰.

⁹ Jednoczesne pojawienie się osadnictwa kultury przeworskiej na terenach położonych na południe od Karpat (GODŁOWSKI 1985: 80-84) nie przyniosło na tyle dużej liczby grobów z bronią (spełniających przyjęte w niniejszej pracy kryteria) by

zrekompensować ten niedobór.

¹⁰ Metoda ta nie pokazuje, czy mamy do czynienia z podobnym czy odmiennym standardem; w ten sposób można jedynie zilustrować sam fakt ujednolicenia zestawów uzbrojenia w danej fazie.

W fazie A2 młodszego okresu przedrzymskiego występuje dość znaczna standaryzacja wyposażenia, wyrażająca się niewielkim stopniem skomplikowania zestawów uzbrojenia. W pozostałych odcinkach tego okresu standaryzacja nie jest duża. W fazie B1 sytuacja zmienia się diametralnie, co znajduje odzwierciedlenie w wysokiej wartości współczynnika zróżnicowania. W kolejnych fazach następuje spadek zróżnicowania, przy czym wyraźna standaryzacja ma miejsce w podfazach B2b i B2/C1. Stan taki nie utrzymuje się już w kolejnym odcinku chronologicznym, kiedy to stopień skomplikowania zestawów uzbrojenia w grobach wyraźnie rośnie. Schyłek okresu wpływów rzymskich i początek okresu wędrówek ludów cechują się natomiast znacznym ujednoliceniem zestawów uzbrojenia w grobach. Margines błędu wynikający z nieuwzględnienia materiałów datowanych mniej precyzyjnie nie jest duży, są to bowiem niemal wyłącznie obiekty o tych samych kombinacjach, jakie występują w uwzględnionych fazach.

Stosunkowo wysoki stopień zróżnicowania w fazie A1 należy najprawdopodobniej wiązać z procesem kształtowania się kultury przeworskiej, w tym zasad wyposażania pochówków w broń. Obszary objęte później przez kulturę przeworską, w momencie jej kształtowania się charakteryzowały się brakiem jednolitości kulturowej i obecnością wpływów kultur: pomorskiej, jastorfskiej i lateńskiej (DĄBROWSKA 1988: 84-104). Niewielki stopień skomplikowania zestawów uzbrojenia cechuje fazę A2, co mogło mieć podłoże militarne. Aktywność podczas wojny sprzyjała kontaktom między grupami wojowników, prawdopodobnie często uzbrajanych przez naczelników według określonego schematu (KONTNY 2003b: 261). Względnie prawdopodobna jest co najmniej częściowa korelacja obserwowanego ujednolicenia z zaangażowaniem ludności kultury przeworskiej w aktywność militarną Ariowista nad Renem. Udziałem wojowników w walkach toczonych przez drużyny Ariowista tłumaczy się wyludnienie obszarów zachodniej Polski, gdzie rozwijała się kultura przeworska (GODŁOWSKI 1985: 139).

Z kolei zmiany w fazie B1 wynikać mogą z zaszewienia się dwóch modeli kulturowych: dotychczasowego, przeżywającego się standardu, uformowanego pod wpływem silnych oddziaływań kultury lateńskiej w młodszym okresie przedrzymskim i nowego, kształtującego się wzorca (w czym istotną rolę odegrały oddziaływania kultury prowincjonalnorzymskiej). Silna standaryzacja w podfazach B2b i B2/C1 związana może być ze zjawiskami wpływającymi na liczebność zespołów uzbrojenia:

nasileniem tendencji wojennych przed wojnami markomańskimi oraz wpływem samych wojen (do powyższych wątków powracam w dalszej części pracy). Wzrost skomplikowania zestawów uzbrojenia w okresie odpowiadającym późnemu odcinkowi podfazy C1a i podfazie C1b wynikać może m. in. ze zmian obrządku pogrzebowego oraz zmian sposobów walki, następujących w konsekwencji bezpośrednich kontaktów z wojskiem i uzbrojeniem rzymskim. Pojawienie się nowego standardu w fazach C2-D jest prawdopodobnie rezultatem dalszych zmian w obrządku pogrzebowym, przejawiających się w zubożeniu zestawów wyposażenia i wzroście tendencji do symbolicznego traktowania uzbrojenia wkładanego do grobów (KONTNY 2003a).

Faza B1

Analizie poddałem 151 zespołów grobowych. Zastosowanie metody diagramu Czekanowskiego (**Diagram 1**, histogram obrazujący wyniki – **Wykres 3**) dało rezultaty w postaci następujących kombinacji elementów uzbrojenia (od lewej do prawej)¹¹:

1 – łuk 2,6% (4), 2 – tarcza 6,6% (10), 3 – broń drzewcowa 27,2% (41), 4 – tarcza, broń drzewcowa 21,9% (33), 5 – tarcza, broń drzewcowa, koń 4,7% (7), 6 – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń 5,3% (8), 7 – broń drzewcowa, tarcza, miecz 9,3% (14), 8 – tarcza, miecz 1,3% (2), 9 – tarcza, miecz, koń 1,3% (2), 10 – tarcza, koń 1,3% (2), 11 – broń drzewcowa, koń 1,3% (2), 12 – koń 6,0% (9), 13 – miecz, koń 0,7% (1), 14 – miecz 2,6% (4), 15 – broń drzewcowa, miecz 4,0% (6), 16 – broń drzewcowa, miecz, koń 3,3% (5), 17 – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń, łuk 0,7% (1).

Przedstawione koncentracje można połączyć w grupy tym bardziej, że liczebności poszczególnych kombinacji są w większości przypadków znikome i nie mogą być traktowane jako znaczące statystycznie. W lewym górnym narożniku diagramu czytelne są kombinacje o niezbyt dużej frekwencji, nie można ich zatem potraktować jako osobne grupy. W dalszej kolejności zaobserwować można dwa duże „pola” obiektów o kombinacjach 3 i 4, wykazujące się pewnym podobieństwem. W prawym dolnym narożniku diagramu widoczna jest „chmura” powiązań, nie tworzących silnie ujednoliconej koncentracji, choć wyróżniających się wśród innych obiektów. Obejmuje ona kombinacje 5-17. Cechą wspólną dla obiektów z tej grupy jest obecność mieczy lub elementów oporządzenia jeździeckiego w wyposażeniu grobowym. Zależność taka wydaje się nieprzypadkowa.

¹¹ W nawiasach podano liczebności obiektów o danych kombinacjach. Tę formę obrazowania wyników stosuję także w dalszej

części pracy.

Obydwie cechy, według ustaleń K. Godłowskiego, były wyznacznikami wysokiej pozycji społecznej zmarłego. Przeprowadzona przez niego analiza statystyczna wskazuje, że miecz stanowił najwartościowszy element uzbrojenia, zaś ostrogi były wyznacznikiem przede wszystkim grobów bogatych, a nawet bardzo bogatych (GODŁOWSKI 1960: 40-41, 50-53, 82). Obecność oporządzenia jeździeckiego w wyposażeniu grobu wskazywała najprawdopodobniej, że zmarły był za życia posiadaczem konia. Ponieważ koszty utrzymania konia były przypuszczalnie dość wysokie, rozsądne wydaje się przyjęcie, że składanie rzędu lub ostróg do grobu wiązało się ze znaczną pozycją materialną pochowanego. Na wysoką pozycję społeczną jeźdźców w społecznościach germańskich zwracał uwagę R. Wenskus, łącząc ich z wysoko urodzonymi członkami plemion i podkreślając ich dominację nad wojownikami pieszymi w hierarchii społecznej (1961: 334-335). Także inni badacze przyjmowali, że jeźdźcy germańscy, a także galijscy rekrutowali się z szeregów arystokracji plemiennych (GODŁOWSKI 1960: 82; THOMPSON 1965: 116; DIXON, SOUTHERN 1992: 22)¹². Potwierdzeniem tych koncepcji na gruncie archeologii może być obserwacja, że mieczom lub elementom oporządzenia jeździeckiego towarzyszyły najczęściej liczne, inne kategorie uzbrojenia. Na powiązanie ostróg z grobami o względnie bogatym wyposażeniu wskazuje również analiza zespołów grobowych z Meklemburgii (GEBÜHR 1970: 100, 109, 111, tabela 1-4) czy północnoeuropejskiego Barbaricum (NICKLASSON 1997b: 142, 179). Należy sobie przy tym zdawać sprawę z tego, że mamy do czynienia z pewnym uproszczeniem. Z pewnością wartość konia mogła kształtować się niejednolicie; także wśród mieczy funkcjonowały egzemplarze o zróżnicowanej wartości.

Pomimo, że diagram w niektórych miejscach nie przedstawia jasnego obrazu jestem zdania, że możliwa jest wiarygodna jego interpretacja. W związku z tym wyróżniłem następujące grupy (**Wykres 3**):

- B_{1.1}** groby wyposażone w broń drzewcową (kombinacja 3) 27,2% (41),
- B_{1.2}** groby wyposażone w broń drzewcową i okucia tarcz (kombinacja 4) 21,9% (33),
- B_{1.3}** groby z „bogatym”¹³ uzbrojeniem (kombinacje 5-17) 41,7% (63)¹⁴.

W obrębie grup B_{1.1} i B_{1.2} mieszczą się groby zawierające pojedyncze groty lub ich większą liczbę (najczęściej pary). Ponieważ odmienna liczba grotów może stanowić przesłankę do określenia funkcji¹⁵ broni drzewcowej, konieczne jest uwzględnienie tego zróżnicowania. W związku z tym wyodrębniłem następujące podgrupy:

- B_{1.1.1}** groby zawierające pojedyncze groty 21,2% (32)¹⁶,
- B_{1.1.2}** groby zawierające więcej niż jeden grot (prawie zawsze 2 groty) 6,0% (9)¹⁷,
- B_{1.2.1}** groby zawierające okucia tarcz i pojedyncze groty 9,9% (15)¹⁸,
- B_{1.2.2}** groby zawierające okucia tarcz i więcej niż jeden grot 11,9% (18)¹⁹.

Podane wartości nie do końca odpowiadają rzeczywistości: wśród grobów datowanych szeroko na fazy B₁-B_{2a} częściej występowały obiekty z pojedynczymi grotami (13 spośród 25 grobów datowanych na fazy B₁-B_{2a}), rzadko zaś zespoły z „bogatym” uzbrojeniem (4 groby) (**Tab. 1**)²⁰. Choć proporcje te odbiegają wyraźnie od przedstawionych powyżej, z powodu niewielkiej liczby szeroko datowanych grobów, wartość o którą należałoby ewentualnie zwiększyć rozmiary podgrupy **B_{1.1.1}** i zmniejszyć rozmiary grupy **B_{1.3}** nie byłaby znaczna (najprawdopodobniej poniżej 5%).

¹² Miecz i koń (świadectwem jego użytkowania są elementy oporządzenia jeździeckiego) uznawane są za wyznaczniki wysokiej pozycji wojowników także w innych okresach i rejonach świata, np.: na terenach bałtyjskich, (JASKANIS 1974: 247; KAZAKEVIČIUS 1988: 117-119), w średniowiecznej Polsce (NADOLSKI 1954: 81), Afryce Zachodniej w XIX w. (armie Samoriego i Kenedugu, cf. TYMOWSKI 1985: 35, 126, 134) czy starożytnym Rzymie (kawaleria legionowa w czasach republiki organizowana była w oparciu o stopień zamożności i pozycję społeczną rekruta, nie zaś znajomość hippiki, cf. DIXON, SOUTHERN 1992: 21).

¹³ Pojęcie bogactwa ujmuję w cudzysłów, ponieważ stosowane przez archeologów kryteria zamożności nie muszą odpowiadać realiom z okresu wpływów rzymskich.

¹⁴ W tym 17 razy – więcej niż 1 grot (6 razy jeden z grotów posiadał zadziory), 26 razy – 1 grot (raz – z zadziorami).

¹⁵ W razie wystąpienia w zespole grobowym dwóch grotów, zwłaszcza różniących się rozmiarami, można domyślać się, że jeden z nich (większy) stanowił element włóczni, przeznaczonej

do walki z bliska, drugi zaś część oszczepu – broni służącej do miotania (cf. KACZANOWSKI 1995: 9). W przypadku pary grotów o zbliżonych wymiarach można przyjmować, że stanowiły one elementy dwóch równorzędnych broni drzewcowych, stosowanych jednak w walce w sekwencji: miotanie jednego z egzemplarzy, a następnie walka wręcz drugim (szerzej na ten temat: KONTNY 2002b: 95-102). Należy zaznaczyć, że nie ma potrzeby uwzględniania bardziej szczegółowego podziału ze względu na liczbę grotów w grobach, bowiem przypadki wyposażania pochówków w więcej niż dwa groty broni drzewcowej są sporadyczne, zaś zasadą była obecność par grotów (KONTNY 2002b: wykres 3).

¹⁶ W tym dwukrotnie były to groty z zadziorami.

¹⁷ W tym siedmiokrotnie jeden z grotów zaopatrzony był w zadziory.

¹⁸ W tym dwa razy grot z zadziorami.

¹⁹ Ośmiokrotnie jeden z grotów posiadał zadziory.

²⁰ Zespoły datowane mniej precyzyjnie: wg B. Kontnego (2001a).

Zaprezentowany powyżej obraz w niejednakowym stopniu dotyczy poszczególnych odcinków chronologicznych analizowanego okresu. Większość spośród precyzyjnie datowanych grobów pochodzi z odcinka B_{1c}²¹ (39 obiektów), nieco mniej mieści się w obrębie podfazy B_{1a-b}²² (łącznie 34 obiekty datowane na podfazy B_{1a}, B_{1b} i B_{1a-b}). Pozostałe groby datowane precyzyjnie są zbyt nieliczne, by móc uwzględnić je w analizie (**Tab. 2**). Wprawdzie przedstawiona różnica liczebności grobów jest nieduża, ale długość wspomnianych odcinków chronologicznych była odmienna: subfazy B_{1a-b} obejmowały okres od około przełomu er do lat 50/55 po Chr. (50-55 lat), zaś podfaza B_{1c} okres do około 75/80 r. po Chr. (około 25 lat) (cf. np.: GODŁOWSKI 1985: 41-42; KOZŁOWSKI, KACZANOWSKI 1998, s. 273). Uwzględniając czynnik czasu należy uznać, że w fazie B₁ następował najprawdopodobniej stopniowy wzrost frekwencji grobów z bronią. Obserwacja ta wpisuje się w obraz stałego, choć początkowo powolnego wzrostu frekwencji grobów z bronią w kulturze przeworskiej, trwającego od młodszego okresu przedrzymskiego i osiągającego kulminację w podfazie B_{2b} i B_{2/C1} (**Wykres 1**).

Wnioskując z frekwencji grobów datowanych precyzyjnie w ramach fazy B₁, odnotować można dalsze prawidłowości. Najprawdopodobniej tendencją malejącą cechował się udział grobów wyposażonych w okucia tarcz, jako jedynych elementów uzbrojenia (na subfazy B_{1a-b}²³ datowanych jest łącznie 5 spośród 34 grobów – 14,7%, zaś na subfazę B_{1c} tylko 1 spośród 39 grobów – 2,6%). Wraz z upływem czasu rósł zapewne odsetek grobów wyposażonych w dwa i więcej grotów oraz okucia tarcz (łącznie 5 spośród 34 grobów datowanych na subfazy B_{1a-b} – 14,8%, przy 7 spośród 39 grobów z subfazy B_{1c} – 17,9%). Pozostałe kombinacje cechują się zbyt małą liczebnością, by móc dokonać miarodajnych ustaleń (cf. **Tab. 2**).

Porównanie uzyskanych wyników z poprzednim odcinkiem chronologicznym przynosi wnioski o wyraźnym wzroście udziału grobów z „bogatym” uzbrojeniem (z 30,8%), zmniejszeniu frekwencji grobów z bronią drzewcową (zwłaszcza z pojedynczymi grotami: spadek z 31,7%) i wzroście odsetka grobów z okuciami tarczy i więcej niż jednym grotem (wzrost z 4,9%). Rozmiary pozostałych grup nie podlegały znaczącym zmianom (cf. KONTNY 2002a: 61).

Zapewne w istotnej (choć niemożliwej do precyzyjnego określenia) części z grobów grupy B_{1.1} należałoby doszukiwać się tarcz wykonanych w całości z materiałów organicznych²⁴. Wprawdzie postulowano już możliwość oburęcznego posługiwania się bronią drzewcową (GEBÜHR 1980: 78-80; ADLER 1993: 157; GUNDELWEIN 1994), co mogłoby tłumaczyć brak elementów tarcz w wielu grobach (wspomniany styl walki nie wymagałby użycia tarczy, a broń drzewcowa byłaby jedynym elementem uzbrojenia stosowanym w starciu), ale przytoczona hipoteza wydaje mi się zupełnie nieprzekonująca. Ślady nacięć na broni ze stanowisk bagiennych z terenu Danii, interpretowane przez wyżej wymienionych autorów jako ślady walki (układ nacięć na grotach miałby, ich zdaniem, wskazywać na oburęczne użycie włóczni) były najprawdopodobniej efektem rytualnej destrukcji. Świadczy o tym regularność uszkodzeń broni, ich umiejscowienie m.in. w częściach nieekspozowanych na uderzenia przeciwnika podczas walki, głębokość nacięć sugerująca stabilizowanie niszczonej broni, zastosowanie do tego celu ciężkich narzędzi, wreszcie obecność śladów zniszczeń również na przedmiotach o charakterze niemilitarnym²⁵. Szczegółową analizę śladów i genezy zniszczeń na różnych kategoriach broni ze stanowiska bagiennego w Nydam przeprowadzili G. i J. Bemmman (1998a: 312-317), dochodząc do podobnych wniosków. W tej sytuacji hipoteza tłumacząca niektóre przypadki braku okuć tarcz

²¹ Odpowiednik 2 grupy grobów z bronią wg K. Godłowskiego (1992a; 1994a).

²² Odpowiednik 1 grupy grobów z bronią wg K. Godłowskiego (1992a; 1994a).

²³ W tym obiekty datowane na subfazę B_{1a}, B_{1b} oraz subfazy B_{1a-b}.

²⁴ O przydatności tego typu tarcz pisałem już w innym miejscu (KONTNY 2002a: 62-63), przypomnę więc tylko, że na ich korzyść przemawiała elastyczność, a tym samym duża odporność na uderzenia broni przeciwnika, a także lekkość, ułatwiająca operowanie tarczą w walce. Do zalet zaliczyć należy również niższe koszty wykonania, niż w przypadku tarcz okuwanych oraz łatwość naprawy. Popularność tarcz organicznych była z pewnością większa w młodszym okresie przedrzymskim, zwłaszcza w jego wcześniejszych fazach, ale jeszcze w okresie wpływów rzymskich najprawdopodobniej nadal odgrywały one pewne znaczenie. Świadczy o tym nie tylko analiza frekwencji

okuć tarcz w wyposażeniu grobów w kulturze przeworskiej (KONTNY 2002b: 107-109, wykres 12), ale także znaleziska drewnianych tarcz ze stanowisk bagiennych w Vimose na Fionii, skąd pozyskano nie mniej niż pięć drewnianych umb oraz tarczę wykonaną w całości z drewna (ENGELHARDT 1866: 50; 1869: pl. 5: 20). Podobnych przesłanek dostarcza stanowisko bagienne w Thorsberg, gdzie odkryto wiklinowe i drewniane umbo (ENGELHARDT 1866: 50; 1863: pl. 8:15). Warto również wymienić przykład grobu 41 z Simris w Skanii, datowanego na fazę C_{1b} (ILKJÆR 1990: 379), gdzie wraz z niepalonym szkieletem znajdowała się drewniana (pomalowana) tarcza z okuciami krawędzi, jednak bez jakichkolwiek innych okuć metalowych (STJERNQUIST 1955: 16, pl. XVI: 13). Interpretuje się to jako dowód stosowania umb wykonanych z materiałów organicznych (OXENSTIERNA 1958: 48-49); cf. ILKJÆR 2001a: 355-360.

²⁵ Polemikę z poglądami M. Gebühra przeprowadził m.in. M. Biborski (1981: 55-61).

w grobach zastosowaniem egzemplarzy organicznych zyskuje na prawdopodobieństwie. Trzeba przy tym zauważyć, że przypadki wyposażania w więcej niż jeden grot dotyczyły najczęściej grobów zawierających okucia tarcz (cf. grupy **B_{1.1}** i **B_{1.2}**). Może to sugerować, że tarcze z materiałów organicznych przypadały zwykle w udziale wojownikom „biedniej” wyposażonym w broń (pojedyncze groty), choć z pewnością również inne czynniki, np.: osobiste preferencje wojowników wpływały na dobór broni składanej na stosie ciepłym i w grobie.

Nie można wykluczyć, że niektóre przypadki wyposażania grobów w pojedyncze groty (podgrupa **B_{1.1.1}**) powinno się tłumaczyć przez pryzmat zachowań apotropicznych. Miały się one przejawiać np.: wbijaniem groty w ściany grobów. W ten sposób tłumaczono obecność groty w grobach kobiecych, co wynika z egzotyczności związku: pochówek kobiecy – broń (LIANA 1968; CZARNECKA 1990: 91; WIŚNIEWSKA 1999: 74-75). Moim zdaniem nie należy przypisywać takiej ewentualności nadmiernego znaczenia, ze względu na niewielką liczbę potwierdzonych przypadków tego rodzaju i niejednoznaczność ustaleń antropologicznych dokonywanych na podstawie przepalonych kości. Stoję przy tym na stanowisku reprezentowanym przez K. Godłowskiego (1974), który uznawał prymat archeologicznych wyznaczników płci i wieku zmarłych nad oznaczeniami antropologicznymi, dokonany na przepalonym materiale osteologicznym. Ponieważ dysponujemy nielicznymi analizami antropologicznymi, brak – jak dotąd – możliwości określenia szczegółowych prawidłowości w wyposażaniu zmarłych na podstawie szczątków kostnych. Tym samym nie ma podstaw by stwierdzić, czy omawiane przypadki stanowią regułę czy są jedynie wyjątkami, łatwymi do wytłumaczenia niedoskonałością metody badawczej²⁶.

Grupa **B_{1.3}** jest bardzo silnie zróżnicowana wewnętrznie, na co wskazuje duża liczba kombinacji elementów uzbrojenia. Aż 58,7% (37) grobów tej grupy zawierało elementy oporządzenia jeździeckiego, zaś 68,3% (43) miecze. W świetle posiadanych danych należy przyjąć, że odmiennność formy mieczy jedno- i dwusiecznych nie wpływała na inne ich znaczenie w wy-

posażeniu grobowym²⁷. Wzorów różnicujących nie miały również groty: przypadki występowania par oraz pojedynczych groty w wyposażeniu grobów z analizowanej grupy cechują się zbliżoną liczebnością, z niewielką przewagą tych drugich. W rezultacie odnosi się wrażenie, że zmarli o „bogatym” uzbrojeniu byli po śmierci wyposażani w broń według niejednorodnych reguł. Otwarte pozostaje natomiast pytanie, czy równie niejednorodne było uzbrojenie, którym posługiwali się za życia. Ów brak czytelnego standardu znajduje odzwierciedlenie także w ogólnym obrazie zróżnicowania zestawów uzbrojenia z tej fazy (**Wykres 2**).

W analizowanej fazie występowały zarówno miecze dwusieczne, jak i jednosieczne, najprawdopodobniej różniące się sposobami zastosowania w walce. Prawdopodobnie część spośród nich, zwłaszcza egzemplarze dłuższe, była skuteczniejsza w walce konnej²⁸. Z tego powodu postanowiłem sprawdzić, czy istnieje związek między formą i rozmiarami mieczy (w tym ich długością), a występowaniem w wyposażeniu grobowym elementów oporządzenia jeździeckiego. Analiza materiału archeologicznego nie potwierdziła jednak istnienia domniemanej zależności: z elementami oporządzenia jeździeckiego współwystępowały zarówno krótkie miecze dwusieczne²⁹ i jednosieczne³⁰, jak również średnie i dłuższe egzemplarze jednosieczne³¹ oraz dwusieczne³². Inne parametry mieczy (np.: szerokość) również nie wykazują czytelnych prawidłowości. Taki sam obraz wynika z analizy grobów zawierających miecze bez elementów oporządzenia jeździeckiego. Związek mieczy i elementów oporządzenia jeździeckiego należy zatem tłumaczyć, zgodnie z wcześniejszymi założeniami, względami prestiżowo-majątkowymi (ostrogi i miecz stanowiły wyznaczniki wysokiej pozycji zmarłego), nie zaś zastosowaniem mieczy w walce konnej. Nie oznacza to, że opisywane zestawy nie odzwierciedlały rzeczywistego uzbrojenia zmarłych: nawet miecze zupełnie nieprzystosowane do walki konnej mogły być stosowane w walce po spieszeniu. Należy w tym miejscu nadmienić, że w okresie wpływów rzymskich walczone pieszo, posilując się koniem zasadniczo jako środkiem transportu o istotnym znaczeniu logistycznym (cf. KONTNY 2002b: 102-106; 2003: 254-255).

²⁶ W niniejszej pracy posilkuje się ustaleniami antropologicznymi, w celu weryfikacji niektórych ze stawianych hipotez. Najczęściej jednak nie pozwala to na rozstrzygnięcie wątpliwości.

²⁷ Rodzaje mieczy, z uwzględnieniem podziału na formy jednosieczne i obosieczne, zostały uwzględnione w zestawieniu umieszczonym obok diagramu 1. W ten sam sposób przedstawiono także przypadki wystąpienia pojedynczych groty lub większej ich liczby. Ten sposób prezentacji wyników stosuje także w dalszej części pracy.

²⁸ Długie miecze doskonale sprawdzają się w warunkach walki z konia, zwłaszcza do zadawania ciosów rąbiących wymierzonych w pieszych przeciwników (KONTNY 1998: 397-398).

²⁹ Zvenigorod-Goeva Gora, gr. 8 (miecz sarmacki; dł. 53 cm).

³⁰ Wesółki, stan. 1, gr. 16 (typ A/1, dł. 54 cm), Kamieńczyk, gr. 89 (typ B/1, dł. 54 cm), Młodzikowo, gr. 257 (typ C/1, dł. 56 cm).

³¹ Ciecierzyn, gr. 233 (typ C/1, dł. 65-70 cm), Kamieńczyk, gr. 97 (typ B/1, dł. 67 cm), Nosocice (typ B/1, dł. zach. 60 + około 10 cm), Wólka Domaniowska, gr. 66 (typ B/1, dł. około 70 cm), Ciecierzyn, gr. 197 (typ A/2, dł. 70 cm).

³² Chojne, gr. 2 (typ I/4, dł. 72 cm), Wesółki, stan. 1, gr. 20a (typ I/1, dł. zach. 72 + około 5 cm), Domaradzice, gr. 1 (typ I/2, dł. 78,5 cm).

Wydaje się prawdopodobne, że wyposażenie niektórych grobów z „bogatym” uzbrojeniem należy „uzupełnić” o tarcze, wykonane w całości z materiałów organicznych. Dotyczy to przypadków, w których braku czytelnej archeologicznie tarczy nie można tłumaczyć względami ekonomicznymi i łączyć z niewielką liczbą (lub rozmiarami) żelaznych elementów uzbrojenia w grobie³³. Uwaga powyższa dotyczy przede wszystkim kombinacji 13, 15, 16.

Szczególną uwagę należy zwrócić na zbiór obiektów o kombinacji 12 (koń). Obejmuje on niemal wyłącznie groby z północno-wschodniego zasięgu kultury przeworskiej. Na obszarze tym, w analizowanym okresie, rzadko wyposażano pochówki w broń, nie zaprzestano jednak wkładania ostróg do grobów. Wyróżnienie tej kombinacji należy zatem tłumaczyć lokalną odmiennością obrządku pogrzebowego. Związek z grupą grobów z „bogatym” uzbrojeniem – w świetle wcześniejszych rozważań – wydaje się nieprzypadkowy. Trzeba ponadto zauważyć, że wielkość grupy grobów o „bogatym” uzbrojeniu jest w rzeczywistości nieco zawyżona: zespoły z północno-wschodniej części kultury przeworskiej „zasiliły” przede wszystkim grupę o „bogatym” uzbrojeniu, powodując pewne, niewielkie jednak, zwiększenie jej rozmiarów.

Wielostronnie spojrzeć należy na kombinację 14 (miecz). Być może w rzeczywistości w grobach o tej kombinacji złożono tarcze z materiałów organicznych. Równie prawdopodobne wydaje się jednak zastosowanie się do zasady *pars pro toto* (miecz mógł symbolicznie zastępować całość wyposażenia wojownika). Za symboliczną interpretacją niektórych spośród obiektów o tej kombinacji zdaje się przemawiać fakt, że w części spośród nich (Oblin, gr. 185, 188) odkryto tylko okucia pochwy, bez odpowiadających im mieczy. Przypadki takie uznać należy za wyjątkowe w kulturze przeworskiej (cf. **Wykres 4**)³⁴.

Za symboliczną ich interpretacją przemawia fakt, że nie towarzyszy im żadna inna broń (przywołane wyżej groby z Oblina) lub tylko pojedyncze elementy uzbrojenia³⁵. Obecność w inwentarzach grobowych części pochew bez mieczy można próbować tłumaczyć inaczej: niewykluczone, że na stosie ciałopalnym składano drewniane imitacje mieczy (bądź ich rękojeści) tkwiące w pochwach. Dla obserwatorów obrzędów pogrzebowych byłyby one nie do odróżnienia od oryginałów (tkwiące w pochwie ostrze nie było widoczne), a cenny miecz mógł pozostać w dyspozycji bliskich zmarłego jako spadek, skuteczna i kosztowna broń, lub pamiątka po zmarłym³⁶. Istnienie mieczy wykonanych w całości z drewna i interpretowanych jako dary wotywnie, symbolicznie zastępujące prawdziwe miecze, zostało poświadczane na stanowiskach bagiennych w Vimose (Fionia) i Thorsberg (Szlezwik) (ENGELHARDT 1863: pl. 9: 3; 1866: 53). Nieprzekonująca jest natomiast próba identyfikacji drewnianych mieczy jednosiecznych wśród materiałów odkrytych w „wielkim bagnie” położonym między Damme i Huntzburgiem w Dolnej Saksonii i datowanych metodą radiowęglową i dendrochronologiczną na okres około przełomu er (PIEPER 1999: fig. 2, 4)³⁷. Symbolicznych czy ekonomicznych interpretacji nie można jednak odnosić do pozostałych obiektów o kombinacji 14 (w gr. 9/77 z Modły odkryto duże fragmenty miecza jednosiecznego, zaś w gr. 13b w Gródkach miecz jednosieczny z okuciami pochwy). Najrozsądniejsze wydaje się przyjęcie zatem różnych kluczy interpretacyjnych, zależnych być może od specyfiki obrządku w danej grupie osadniczej lub rodzie użytkujących cmentarzysko, ich zasobności materialnej etc. Choć rozstrzygnięcie tego problemu musi pozostać kwestią otwartą to należy zaznaczyć, że związek grobów o kombinacji „miecz” z grupą B1.3 jest zrozumiały, niezależnie od przyjętej interpretacji.

³³ Nie wydaje się prawdopodobne, by w przypadku grobów wyposażonych np.: w parę grotów, miecz i elementy oporządzenia jeździeckiego, można było wyjaśniać brak śladów tarczy oszczędnym wyposażaniem zmarłego w cenne przedmioty żelazne.

³⁴ Nie zmienia tej obserwacji uwzględnienie zespołów datowanych mniej precyzyjnie. Wśród obiektów z fazy B₂ mieczom zwykle towarzyszyła pochwa (Młodzikowo, gr. 51a, Nadkole, gr. 44a, Pysząca, gr. IX, Siemiechów, gr. 44). Tylko gr. 29/81 z Modły zawierał okucia pochwy bez towarzyszącego jej miecza. Wśród znanych mi grobów, datowanych szeroko na okres wczesnorzymski, mieczom zawsze towarzyszyły pochwy (Korytnica, gr. 9, Młodzikowo, gr. 251), zaś obiekty datowane na fazy B₁-B_{2a}, zawierały jednokrotnie: pochwę i miecz (Łajski, gr. 21) oraz samą pochwę (Młodzikowo, gr. 21).

³⁵ Domaradzice, gr. 71 – 1 ostroga, Konopnica, gr. 25 – fragment imacza, Modła, gr. 10/82 – fragment imacza i ewentualnie umbra, 1 ostroga. Jedynie w gr. 10 ze Strobina okucia pochwy wystąpił „pełniejszy” zestaw (2 groty, umbo i imacz).

³⁶ Cf. poglądy A. Haffnera, który uznał, że zasada *pars pro toto* służyła zachowaniu więzi między zmarłym a żywymi. Miałoby się to przejawiać we wkładaniu części uzbrojenia do grobu oraz zachowaniu pozostałej części wśród żyjących bliskich (HAFFNER 1989: 209).

³⁷ Wątpliwości nasuwa nie tylko dokonana przez autora analiza rzekomych śladów walki czytelnych na tych przedmiotach, ale także potencjalna niewielka skuteczność w walce (brak wyodrębnionej krawędzi tnącej) oraz bardzo duże rozmiary (ok. 120 cm) takiej „broni”, nie znajdujące analogii wśród mieczy żelaznych.

Podobnie problematyczna jest interpretacja okuć tarcz, jeśli stanowią one jedyne elementy uzbrojenia w grobach. Frekwencja takich obiektów, choć dość znaczna, moim zdaniem nie pozwala jeszcze na wyróżnienie osobnej grupy. Należy zaznaczyć, że zestawy takie cechowały się podobną frekwencją (8,9%) w fazie A₃ (KONTNY 2002a: 61), mamy zatem do czynienia z kontynuacją wcześniejszej tendencji. W opracowaniach dotyczących obszarów nadłabskich przyjmuje się najczęściej, że okucia tarcz występujące w podobnym kontekście symbolicznie zastępowały całość uzbrojenia (PESCHEL 1991: 137; SCHULTZE 1991: 177), a nawet, że w tak wyposażonych grobach spoczywała określona grupa wojowników o najniższym statusie w hierarchii (PESCHEL 1991: 131-141)³⁸. Nie można jednak wykluczyć, że tarcza stanowiła element zabezpieczający zmarłego. Co prawda, właściwości apotropaiczne przypisuje się zwykle ostrym przedmiotom żelaznym (CZARNECKA 1990: 91), ale z uwagi na topos tarczy funkcjonujący w starożytności (szerokie rozumienie ochrony, jaką ona daje) wydaje się prawdopodobne, że i ten element uzbrojenia pełnił funkcję apotropaiczną. W świecie antycznym, ale i barbarzyńskim, przypisywano zresztą tarczy szersze znaczenie symboliczne. Świadczyć o tym może przekaz Tacyty, według którego porzucenie tarczy przez wojownika germańskiego okrywało go najwyższą niesławą³⁹. Na ceremonialną rolę tarczy wskazują informacje o wyborze przywódców przez podniesienie na tarczy⁴⁰.

Do interesujących wniosków prowadzić może analiza współwystępowania ze sobą różnych rodzajów okuć tarcz. Zbiór danych zestawilem w formie tabelarycznej, uwzględniając przy tym kontekst ich występowania, tj. kombinację elementów uzbrojenia (Tab. 3). Dane nie zostały podane w postaci udziałów (frekwencji) z uwagi na zróżnicowane, często niewielkie liczebności poszczególnych kombinacji i tym samym różną istotność uzyskanych tą drogą danych procentowych. Od zasady tej odstąpiłem jedynie w przypadku operowania sumami brzegowymi. W fazie B₁ w wyposażeniu grobów najczęściej

występowały umba i imacze, wyraźnie rzadsze były przypadki identyfikacji w zespołach grobowych samych umb, a jedynie sporadycznie rejestrowano same imacze. Umba i imacze współwystępowały najczęściej w grobach z „bogatym” uzbrojeniem, rzadziej w grobach o kombinacji: broń drzewcowa, tarcza (choć i w tym przypadku pozostawały one w przewadze), rzadko zaś w grobach o kombinacji: tarcza. Jedynie sporadycznie składano do grobów pojedyncze, drobne fragmenty okuć tarcz⁴¹. Dokonanie innych, znaczących obserwacji nie wydaje się możliwe, z uwagi na niewielkie liczebności w poszczególnych komórkach tabeli. Okucia tarcz wśród grobów datowanych szeroko na fazy B₁-B_{2a} są zupełnie wyjątkowe (Tab. 1) w związku z tym przedstawione wyniki uznać można za w pełni reprezentatywne.

Tylko do pewnego stopnia tłumaczyć można powyższe obserwacje hipotezą, że zmarli złożeni w grobach, w których okucia tarcz stanowiły jedyny dostrzegany przez archeologów element uzbrojenia⁴², byli pierwotnie wyposażeni w broń drzewcową wykonaną w całości z materiałów organicznych. Broń taką stanowić mogły oszczepy o kościanych lub rogowych grotach (KONTNY 1996: 149-154). Choć zapewne stosowana, broń taka przypuszczalnie nie była w powszechnym użyciu w okresie wczesnorzymskim. Brak jednoznacznie identyfikowanych znalezisk tego rodzaju z obszaru kultury przeworskiej sprawia, że ich istnienie poddawano w wątpliwość (BOCHNAK 2002: 44). Należy jednak zaznaczyć, że próba identyfikacji kościanych lub rogowych grotów wymaga szerokiej kwerendy źródłowej obejmującej materiały osteologiczne z grobów ciałopalnych. Póki co, brak jednak odpowiednio licznych opracowań materiałów archeozoologicznych. Ostatnio opublikowane zostały za to wyniki kwerendy obejmującej zbiory muzealne z obszaru Skanii (płd. Szwecja). Przyniosła ona „odkrycia” szeregu grotów kościanych z osad, cieków wodnych i stanowisk bagiennych z młodszego okresu przedrzymskiego, ale także z okresu wczesnorzymskiego (MARTENS 2001: 142-147)⁴³. Odkrycia kościanego grotu dokonano niedawno także na osadzie

³⁸ Spotyka się jednak zupełnie odmienne interpretacje znaczenia tarczy: postrzega się ją jako oznaczenie pozycji głowy rodu (KIETLIŃSKA 1963: 30-31) lub wyznacznik wysokiej rangi w hierarchii wojowników (WESKI 1982: 198-199). Rola tarczy jako elementu wyposażenia grobowego w kręgu nadłabskim była jednak w omawianym okresie zupełnie inna, niż w kulturze przeworskiej. O odmiennym podejściu do tego elementu uzbrojenia świadczy, niespotykana w kulturze przeworskiej, zdecydowana dominacja w grupie grobów z bronią obiektów wyposażonych w pojedynczy element uzbrojenia – okucia tarcz. Dotyczy to zwłaszcza pochówków z tzw. horyzontu Grossromstedt, na podstawie których formułowali swe koncepcje K. Peschel i E. Schulze (cf. KONTNY 2002a: fig. 15).

³⁹ Tacitus, *Germania* 6, 4.

⁴⁰ Podczas powstania Batawów w ten sposób obrano na wodza Kanninefatów niejakiego Brinno (Tacitus, *Historia* IV, 15). Tak samo postąpiło wojsko galijskie, obierając cesarzem Juliana Apostatę w 361 r. (Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* XX 4, 17).

⁴¹ Nie dotyczy to przypadków, w których mamy do czynienia z licznymi fragmentami okuć. W takiej sytuacji można się domyślać, że do grobu składano całe okucia tarcz, które uległy rozdrobnieniu na skutek degradacji postdepozycyjnej lub zniszczeń rytualnych. Przypadki takie traktowałem analogicznie, jak w razie stwierdzenia obecności kompletnych okuć.

⁴² Być może dotyczyło to także części grobów o kombinacjach: 8-10, 12-14.

⁴³ Cf. KAUL 2003a: 166-168; 2003b: 219-221.

kultury przeworskiej w Otorowie, pow. szamotulski. Towarzyszyła mu ceramika, datowana na młodszy okres przedrzymski (ŻYCHLIŃSKI 2002: 179, fig. 1, fot. 1). Przytoczone znaleziska zwiększają prawdopodobieństwo stosowania takiej broni w okresie wczesnorzymskim także przez ludność kultury przeworskiej. Nadal jednak brak podstaw, by uznać, że stosowano ją powszechnie⁴⁴.

Podsumowując wyniki uzyskane dla fazy B₁ należy stwierdzić, że wśród grobów włączonych do grup B_{1.1} i B_{1.2} częstsze są zespoły wyposażone w pojedynczą broń drzewcową, niż w pary grobów. Można przypuszczać, że zmarli pochowani w tych grobach byli „szeregowymi” wojownikami pieszymi.

Jednocześnie, wiele pochówków z bronią (znacznie więcej, niż w fazie A₃) zawierało „bogate” elementy uzbrojenia, co przejawiało się głównie obecnością mieczy jednosiecznych i dwusiecznych oraz elementów wyposażenia jeździeckiego⁴⁵. Wysoka frekwencja grobów z „bogatym” uzbrojeniem może wskazywać na wyrażanie wysokiej pozycji zmarłych m.in. za pomocą uzbrojenia. Należy zaznaczyć, że zestawy broni pojawiają się nawet w grobach okazałych z tego okresu (cf. zniszczony, okazały grób 4 z Chojnego (KASZEWSKA, RAJEWSKI, ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1971: pl. 166).

Charakterystyczny jest również duży stopień skomplikowania zestawów uzbrojenia z tej fazy, odnoszący się jednak szczególnie do pochówków z grupy B_{1.3}. Obraz taki wynika zapewne z poważnych zmian kulturowych, jakie miały miejsce na obszarze kultury przeworskiej w fazie B₁. Zanik wpływów i tradycji lateńskich, kształtowanie się nowego stylu kulturowego, pojawienie się różnorodnych i wielokierunkowych powiązań z południem Europy (w tym przede wszystkim oddziaływań ze strony imperium rzymskiego, manifestujących się m.in. w wyposażeniu pochówków okazałych typu lubieszewskiego z późniejszych odcinków tej fazy)⁴⁶ – wszystkie te czynniki znalazły odzwierciedlenie zapewne także w pochówkach z bronią. Stylistyka wyposażenia, typowa dla młodszej fazy przedrzymskiej, przejawiała się w niektórych grobach z „bogatym” uzbrojeniem, datowanych na początek fazy B₁. Wymienić można w tym miejscu m.in. inwentarz grobu 20a z Wesółek, stan. 1, gdzie wystąpiło uzbrojenie typowe dla okresu wczesnorzymskiego obok wcześniejszych elementów stylistycznych, (np.:

zapinki typu O wg J. Kostrzewskiego, klamerki żelaznej typu 49 wg J. Kostrzewskiego (1919)), grobu 147/1937 z Witaszewic, w którym znaleziono m. in. pochwę i miecz dwusieczny o formie typowej dla młodszej fazy przedrzymskiej oraz grobu 35 z Wólki Domaniowskiej, gdzie znaleziono miecz dwusieczny i pochwę, charakterystyczne dla młodszej fazy przedrzymskiej. Prócz przeżywania się starszych form broni, tradycje okresu lateńskiego dostrzega się również w niektórych rozwiązaniach stylistycznych, cechujących miecze i pochwy z początków okresu wpływów rzymskich (BIBORSKI 1999: 81, 87-88, 100). Trudno ocenić, w jakim stopniu „mieszany” charakter wyposażenia tego typu grobów wpływał na rodzaj zestawu uzbrojenia wkładanego do grobu. Ponieważ jednak groby takie nie są liczne, ich wpływ na całokształt wyników nie może być decydujący. Do nowych tendencji w dziedzinie uzbrojenia zaliczyć należy zwłaszcza stopniowe upowszechnianie się ostróg, oszczepów czy wzrost roli mieczy jednosiecznych (KONTNY 2002b: wykres 2, 4, 10-11). Zróżnicowane wpływy zewnętrzne, przy jednoczesnym przeżywaniu się starszych tradycji, mogły owocować obrazem braku standardu uzbrojenia, przysługującemu „zamożnemu” wojownikowi (poza obecnością miecza lub wyposażenia jeździeckiego). Najprawdopodobniej nowe prądy kulturowe trafiały jako pierwsze do elit i przypuszczalnie dlatego właśnie wśród pochówków z „bogatym” uzbrojeniem przejawia się zindywidualizowane podejście do wyposażania zmarłych w broń.

Wśród przejawów południowych oddziaływań kulturowych na obszary kultury przeworskiej podkreśla się szczególnie tzw. styl silnego profilowania, definiowany na przykładzie części stroju (wczesne formy zapinek silnie profilowanych, szpile, metalowe okucia pasa, sprzączki ósemkowate), metalowych zakończeń okuć rogów do picia oraz uzbrojenia (imacze o silnie profilowanych płytkach do nitów). W wytworzeniu i rozprzestrzenieniu się tego stylu zasadniczą rolę odegrał obszar objęty przez osadnictwo markomańskie (MADYDA-LEGUTKO 1999: 247-248). Nie można wykluczyć, że oddziaływania te przejawiały się również w przejmowaniu pewnych cech obrządku pogrzebowego wśród elit. W rachubę wchodzi m.in. pochówki z elementami uzbrojenia: z fazy A na cmentarzysku Dobřichov-Piřchora, związanej z funkcjonowaniem państwa Marboda, pochodzi dużo bardzo „bogaty”

⁴⁴ Broń drzewcową pozbawioną elementów metalowych stanowić mogły także egzemplarze o drewnianych, zastrzonych wierzchołkach, choć – jak się wydaje – nie należy jej przypisywać istotnego znaczenia (KONTNY 1996: 147-148, tam dalsza lit.). Należy w tym miejscu przywołać odkrycie drewnianej tyczki, ze wspomnianego już stanowiska między Damme i Hunteburgiem. Zdaniem P. Piepera mogła ona służyć jako włócznia (1999: 520, fig. 12). W mojej ocenie koncepcja ta jest jednak bezpodstawną. Wskazuje na to bardzo masywny trzon o średnicy około

10 cm, który sprawiał że ciężar przedmiotu (przy długości około 250 cm) był znaczny a operowanie domniemaną bronią bardzo trudne. Bardziej prawdopodobne, że odkryty przedmiot stanowił element konstrukcyjny drogi, odkrytej na stanowisku.

⁴⁵ Popularność ostróg i mieczy w wyposażeniu pochówków z fazy B₁ obrazują zestawienia frekwencji tych kategorii uzbrojenia (KONTNY 2002b: wykres 10-11).

⁴⁶ Cf. m.in. GODŁOWSKI 1985: 41-46; DĄBROWSKA 2003.

grobów z bronią (cf. DROBERJAR 1999). Na obszarze Słowacji trudniej jest oceniać to zjawisko, z powodu złego stanu zachowania wielu cmentarzysk, związanych z okresem funkcjonowania władztwa Wanniusza (cf. KOLNÍK 1980: *passim*). Możliwe, że znaczny odsetek grobów z „bogatym” uzbrojeniem w kulturze przeworskiej tłumaczyć należy oddziaływaniami markomańskimi. Prądy te miały zapewne w znacznej mierze charakter pokojowy, choć nie można w tym kontekście pominąć znaczenia kontaktów militarnych, wiążących obydwa obszary kulturowe.

Zwracano uwagę, że pewna, trudna do oszacowania, część ludności kultury przeworskiej odgrywała istotną rolę w wydarzeniach politycznych, mających miejsce w analizowanym okresie. Chodzi tu zwłaszcza o najazd na obszar kultury puchowskiej, w północnej Słowacji. Miał on miejsce na początku I w. po Chr. i manifestował się horyzontem zniszczeń na osadach. Łączy się go z ekspansją kultury przeworskiej, choć jej ślady są tu niejednoznaczne: przede wszystkim brak na tym obszarze pochówków „przeworskich” (PIETA 1977: 291; 1982: 213, 216; GODŁOWSKI 1994b: 69-70). Skłoniło to K. Godłowskiego (1994b: 70) do uznania, że grupa najazdców, wywodzących się z obszaru kultury przeworskiej była nieliczna i szybko uległa asymilacji. Równie prawdopodobne wydaje się jednak tłumaczenie braku śladów trwałego osiedlenia się ludności kultury przeworskiej krótkotrwałym, militarnym charakterem najazdu, któremu przyświecała chęć zdobycia łupów, a nie podporządkowania sobie innych obszarów. Nasuwa to skojarzenia z działalnością drużyn militarnych, choć kwestii tej nie można rozstrzygnąć na podstawie dostępnego materiału archeologicznego⁴⁷.

Wśród ważnych wydarzeń politycznych analizowanego okresu wymienić należy ekspansję państwa Marboda na północ. Marbod, zgodnie z opisem Strabona (*Geographika* VII 1, 3) miał stać się władcą „wielkiego ludu” Lugiów, zamieszkującego tereny środkowej i południowej Polski. Przypuszcza się, że nie chodziło o całkowite podporządkowanie tych terenów, ale o zorganizowanie zakończonej sukcesem wyprawy w celu pozyskania łupów, zwiększenia prestiżu władcy i zapewnienia swoim oddziałom okazji do wzbogacenia się (KOLENDO 1997: 14).

Kolejnym z takich wydarzeń był upadek państwa Marboda w 19 r. po Chr., spowodowany przez atak szlachetnie urodzonego Katualdy. Po ucieczce z państwa Marboda, Katualda miał przebywać u Gotonów, zapewne na Pomorzu, gdzie zorganizował zbrojny oddział. Powstałe

w ten sposób swoiste „komando” przyczyniło się do upadku Marboda, zdobywając przy tym skarby zgromadzone w siedzibie króla⁴⁸. Najprawdopodobniej szlak przemarszu przebiegał przez obszar kultury przeworskiej. Prawdopodobnie część z tych łupów trafiła na tereny kultury przeworskiej (KOLENDO 1997: 14-15). Jako zdobycz z terenu królestwa Marboda traktuje się skarb z Połańca, *gm. loco*, pow. staszowski, woj. świętokrzyskie (KOLENDO 1986; BURSCHE 1995)⁴⁹.

Innym wydarzeniem historycznym wskazującym na zaangażowanie ludności kultury przeworskiej w wydarzenia militarne na południu był upadek państwa Wanniusza, z centrum na Morawach i w zachodniej Słowacji. Miał on miejsce w 50 r. po Chr., a został wywołany najazdem ogromnej ilości Lugiów i innych ludów. Magnesem, który ich ściągnął miały być zgromadzone przez Wanniusza skarby⁵⁰ (KOLENDO 1996: 190-191, n. 49-50; 1997: 15). Należy w tym miejscu przypomnieć, że terytorium związku lugijskiego (*Lugiorum nomen*) pokrywało się z obszarem kultury przeworskiej (KOLENDO 1999: 229). K. Godłowski przypuszcza, że atak ludności kultury przeworskiej był o tyle łatwiejszy, że docierała ona już na te tereny wcześniej, podczas wspomnianych najazdów na obszar północnej Słowacji (GODŁOWSKI 1994b: 69).

Wszystkie te zdarzenia synchronizować należy z fazą B₁. Można przyjąć, że uczestniczyli w nich wojownicy z obszaru kultury przeworskiej, choć ich stopień zaangażowania był zapewne zróżnicowany: przypuszczalnie duży w przypadku klęski Wanniusza, być może mniejszy w wydarzeniach związanych z upadkiem Marboda.

Ponieważ wspomniane wydarzenia polityczne, choć znaczące, były stosunkowo rzadkie i krótkotrwałe, nie można ich traktować jako stałego źródła dochodu. Rozgraniczenie majątkowe między grupami pochówków, wyróżnionymi we wcześniejszej części pracy, czytelne w zróżnicowanej „zamożności” wyposażenia, byłoby więc raczej efektem uwarunkowań wewnątrzplemiennych, nie należy go zaś wiązać bezpośrednio z omówionymi wydarzeniami. Z drugiej jednak strony, dostępne źródła prezentują jedynie fragmentaryczny obraz dziejów środkowo-europejskiego Barbaricum i można się domyślać, że aktywność militarna ówczesnej ludności była znacznie większa, niż wynika to z analizy źródeł historycznych i archeologicznych. Przedstawione powyżej ewentualności wskazują, jak trudno jest jednoznacznie zinterpretować uzyskany obraz zróżnicowania zespołów uzbrojenia z grobów datowanych na fazę B₁.

⁴⁷ Na temat instytucji drużyny germańskiej i możliwości jej odzwierciedlenia w źródłach archeologicznych pisałem już w innym miejscu (KONTNY 2003b; tam dalsza lit.).

⁴⁸ Tacitus, *Annales* II, 62

⁴⁹ K. Godłowski traktował skarb z Połańca jako zdobycz wojenną, pozyskaną nad środkowym Dunajem (1994b: 68).

⁵⁰ Tac., *Annales* XII, 29-30

Podfaza B_{2a}

Analizie statystycznej poddanych zostało 65 zespolów grobowych, zatem wyniki są mniej reprezentatywne, niż w przypadku fazy B₁. Opracowanie zebranego materiału przy pomocy diagramu Czekanowskiego (**Diagram 2, Wykres 5**) dało rezultaty w postaci następujących kombinacji analizowanych kategorii uzbrojenia (w kolejności od lewej do prawej; w nawiasach podane są liczebności grobów, w których zarejestrowano daną kombinację):

1 – łuk 1,5% (1), **2** – tarcza, broń drzewcowa, łuk 1,5% (1), **3** – tarcza 4,6% (3), **4** – broń drzewcowa 26,2% (17), **5** – broń drzewcowa, tarcza 40,0% (26), **6** – broń drzewcowa, tarcza, miecz 6,2% (4), **7** – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń 7,7% (5), **8** – broń drzewcowa, tarcza, koń 1,5% (1), **9** – tarcza, koń 1,5% (1), **10** – koń 3,1% (2), **11** – miecz 3,1% (2), **12** – tarcza, miecz 3,1% (2).

W lewym górnym rogu diagramu umieszczone są obiekty o kombinacjach 1-3, słabo powiązane ze sobą. Z uwagi na niewielką liczebność obiektów o poszczególnych kombinacjach, w tej części diagramu nie można wyróżnić żadnych grup. W dalszej części wyraźnie rysują się za to dwie duże grupy wyników, odnoszących się do obiektów o kombinacjach 4 i 5. Są one powiązane ze sobą średnio silnie. W prawym dolnym narożniku diagramu widoczna jest „chmura” wyników odnoszących się do kombinacji 6-12. Są one powiązane ze sobą w zróżnicowanym stopniu, ale tworzą dość wyraźną koncentrację. Groby te, podobnie jak w przypadku fazy B₁, łączą obecność elementów oporządzenia jeździeckiego lub miecza.

Stosując podobne zasady, jak w przypadku analizy fazy B₁, wyróżniłem następujące grupy:

- B_{2a.1}** groby zawierające broń drzewcową (kombinacja 4) 26,2% (17),
- B_{2a.2}** groby z bronią drzewcową i okuciami tarcz (kombinacja 5) 40,0% (26),
- B_{2a.3}** groby z „bogatym” uzbrojeniem (kombinacje 6-12) 26,2% (17).

W obrębie grup **B_{2a.1}** i **B_{2a.2}** wyróżnić można groby zawierające pojedyncze groty lub ich większą liczbę. Na tej podstawie wyodrębniłem następujące podgrupy:

- B_{2a.1.1}** groby zawierające pojedyncze groty 9,2% (6)⁵¹,

- B_{2a.1.2}** groby zawierające więcej niż jeden grot (prawie zawsze 2 groty) 16,9% (11)⁵²,

- B_{2a.2.1}** groby zawierające okucia tarcz i pojedyncze groty 16,9% (11),

- B_{2a.2.2}** groby zawierające okucia tarcz i więcej niż jeden grot 23,1% (15)⁵³.

Przedstawione wyniki mogą w niektórych aspektach odbiegać od rzeczywistości, co wynika z dość niskiej liczebności grobów z bronią z analizowanej fazy. Oceniając wzmiankowane zmiany przez pryzmat grobów datowanych szeroko na fazy B₁-B_{2a} oraz B₂ (**Tab. 1**) nasuwa się wniosek, że wzrost frekwencji grobów wyposażonych w pary grotów, choć niewątpliwie realny, w rzeczywistości miał nieco mniej gwałtowny przebieg (25 grobów spośród 62 datowanych na fazę B₂ (40,3%) zawierało pojedyncze groty)⁵⁴. Wydaje się ponadto, że spadek frekwencji grobów z „bogatym” uzbrojeniem był jeszcze wyraźniejszy: wśród grobów datowanych ogólnie na fazę B₂ jedynie 16,1 % (10 spośród 62 grobów) można zaliczyć do tej grupy, zaś w przypadku grobów datowanych na fazy B₁-B_{2a} odsetek ten jest jeszcze mniejszy⁵⁵.

W porównaniu do poprzedniej fazy dostrzec można wyraźny wzrost liczby grobów wyposażonych w kilka grotów (podgrupy: **B_{2a.1.2}** i **B_{2a.2.2}**), co wiąże się z ogólnym upowszechnieniem zwyczaju wkładania do grobów kilku grotów (KONTNY 2002b: wykres 2). Z kolei wzrost frekwencji tarcz okuwanych metalem (KONTNY 2002b: wykres 12) przejawia się w przewadze liczbowej grupy **B_{2a.2}** nad grupą **B_{2a.1}** (w poprzedniej fazie tendencja była odwrotna).

Struktura grupy grobów z „bogatym” uzbrojeniem kształtuje się nieco inaczej, niż w fazie B₁. Znacznie mniejsze są rozmiary tej grupy, co wynika z wyraźnego spadku roli oporządzenia jeździeckiego jako elementu wyposażenia grobowego w fazie B_{2a} oraz zmniejszenia się frekwencji mieczy (zwłaszcza dwusiecznych – cf. KONTNY 2002b: wykresy 10-11). Frekwencja pochówków wyposażonych w elementy oporządzenia jeździeckiego wynosi w tej grupie 52,9% (9) i tylko w niewielkim stopniu różni się od stanu z poprzedniej fazy. W grupie grobów z „bogatym” uzbrojeniem rośnie odsetek grobów wyposażonych w miecze (wynosi on 76,5% – 13 obiektów)⁵⁶. W grupie tej równie częste są przypadki wyposażania

⁵¹ Tylko raz był to grot z zadziornami.

⁵² W tym sześciokrotnie jeden z grotów zaopatrzony był w zadziory.

⁵³ W tym w sześciu przypadkach jeden z grotów posiadał zadziory.

⁵⁴ W przypadku grobów datowanych szeroko na fazy B₁-B_{2a}, ponad połowa z nich wyposażona była w pojedyncze groty (13 z 25 obiektów), ale z uwagi na znacznie mniejszą liczebność, jak również prawdopodobnie znaczny udział wśród nich grobów

z fazy B₁ (w której udział tej kombinacji był wysoki) wydaje się, że ten wynik nie mógłby wpłynąć w bardzo istotny sposób na rezultaty uzyskane dla podfazy B_{2a}.

⁵⁵ Z uwagi na istotną liczebność grobów datowanych ogólnie na fazę B₂, umożliwiającą uzyskanie miarodajnych wyników, zdecydowałem się na podanie wartości procentowych.

⁵⁶ Miecze jednosieczne i dwusieczne występują z podobną częstotliwością w grobach o różnych kombinacjach z analizowanej grupy i nie stanowią elementu różnicującego ją wewnątrz.

grobów w pary grotów, jak i pojedyncze groty⁵⁷. Daje się ponadto zaobserwować wzrost frekwencji metalowych okuć tarcz: w porównaniu z fazą B₁ rejestruje się istotnie wyższy odsetek takich grobów (76,5%, gdy w fazie B₁ – 57,1% grupy grobów z „bogatym” uzbrojeniem).

Trudno rozstrzygnąć, z czym należy wiązać spadek częstości grobów z „bogatym” uzbrojeniem: może to być rezultatem swoistej mody polegającej na niewkładaniu ostróg i mieczy do grobów, wynikiem zmian struktury społecznej przejawiających się w tym, że mniejszej liczbie osób przysługiwały miecze i ostrogi jako element wyposażenia grobowego, względami ekonomicznymi („oszczędność” żelaza⁵⁸) etc. Na obecnym etapie zaawansowania badań precyzyjna odpowiedź na tak postawione pytanie wydaje się niemożliwa.

Podobnie jak w poprzedniej fazie, brak jest wyraźnego związku między znaczną długością mieczy, a ich współwystępowaniem z elementami oporządzenia jeździeckiego⁵⁹.

Należy zauważyć, że – dla przytoczonych wcześniej powodów – można traktować wyposażenie części grobów z tej fazy jako wyraz symbolicznego traktowania broni (np.: zastosowania zasady *pars pro toto*). Dotyczy to zwłaszcza kombinacji 3 (tarcza)⁶⁰, ale być może także 11 (miecz). Odmienne potraktować należy kombinację 10 (koń). Podobnie jak poprzednio, pochówki wyposażone w ten sposób pochodzą z północno-wschodniej części kultury przeworskiej (Gródki, gr. 45, Modła, gr. 1/84) i stanowią wyraz odrębności obrządku pogrzebowego na tym terenie, tj. pomijania broni w wyposażeniu zmarłych.

Wśród uwzględnionych w niniejszym opracowaniu grobów, datowanych precyzyjnie na podfazę B_{2a}, nie wystąpiły przypadki, by pochwom nie towarzyszyły

miecze. Najczęściej występowały wówczas komplety miecz-pochwa, zaś miecze bez dostrzegalnych metodami archeologicznymi części pochew są znacznie rzadsze. Co ciekawe, znaczną część spośród tych ostatnich stanowią miecze dwusieczne (**Wykres 4**). Wydaje się, że miecze dwusieczne, nawiązujące do wzorców rzymskich, składano do grobów bez pochew, bądź też pochwy były wykonane w całości z materiałów organicznych. Odmienność kontekstu występowania pochew mieczy jednosiecznych i dwusiecznych jest w tym przypadku uderzająca.

Podobnie jak w poprzednio analizowanym odcinku chronologicznym, także i w podfazie B_{2a} można doszukiwać się pochówków wyposażonych w tarcze wykonane w całości z materiałów organicznych, które nie pozostawiły żadnych, czytelnych archeologicznie śladów. Mogłoby to dotyczyć zwłaszcza kombinacji 4, a niewykluczone, że również 11. W przypadku tej ostatniej dopuścić należy także symboliczną rolę broni.

Zestawione w tabeli 3 przypadki występowania okuć tarcz w grobach przedstawiają nieco inny obraz od obserwowanego w fazie B₁. Znacznie rzadziej, choć nadal stosunkowo często, umba współwystępowały z imaczami⁶¹. Najczęstsze były natomiast przypadki wystąpienia samych umb, zaś imacze jako jedyne okucia tarcz nadal należały do rzadkości. Dysproporcja między wynikami uzyskanymi dla obu odcinków chronologicznych mogła być w rzeczywistości mniejsza z uwagi na różnicę wielkości porównywanych zbiorów, ale wydaje się pewne, że pozostawała na istotnym poziomie⁶². Można postawić hipotezę, że dominację umb, jako jedynych okuć tarcz w grobach należy tłumaczyć modą, która polegała na stosowaniu uchwytów tarcz wykonanych z materiałów organicznych (drewna, skóry etc.)⁶³. Zastanawiające, czy

⁵⁷ W przypadku par grotów, we wszystkich uwzględnionych obiektach były to zestawy: grot z zadziórami – grot bez zadziórów, zaś w przypadku grobów z pojedynczymi grotami grot z zadziórami wystąpił tylko raz.

⁵⁸ Ta ostatnia możliwość jest mało prawdopodobna zważywszy na wzrost frekwencji metalowych okuć tarcz i zestawów złożonych z par grotów.

⁵⁹ Miecze jednosieczne: Kamieńczyk, gr. 244 – typ B/1, dł. 58 cm; Wesółki, stan. 5, gr. 22 – typ B/1, dł. 60, 2 cm; miecze dwusieczne: Rychłocice, gr. 6 – typ V/3(?), dł. 73 cm.; Sandomierz-Krakówka – typ I/5, dł. 77,4 cm.

⁶⁰ Groby takie są rzadsze, niż w przypadku fazy B₁, co może świadczyć o odejściu od – sięgającej młodsze okresu przedrzymskiego – tradycji wyposażania grobów wyłącznie w elementy tarczy. Potwierdza to słuszność wcześniejszego przypuszczenia o spadku znaczenia tej kombinacji w trakcie fazy B₁.

⁶¹ Są to niemal wyłącznie groby ze wschodniej strefy kultury przeworskiej. Obserwacja ta pozostaje w zgodzie ze spostrzeżeniem J. Andrzejewskiego, który uznał że imacze typów 7 i 8 wg M. Jahna (1916), stanowiące wyznacznik fazy B_{2a}, występowały na tym obszarze znacznie częściej, niż w innych rejonach analizowanej kultury (ANDRZEJOWSKI 1998: 113).

⁶² Wśród pochówków datowanych na fazy B₁-B_{2a}, B₂, B₁-B₂ niemal zupełnie nie występowały okucia tarcz; tym samym ewentualna korekta danych przedstawionych w tabeli 3 nie doprowadziłaby do zmiany uzyskanego obrazu.

⁶³ Metalowe imacze stanowiły tylko wzmocnienia rzeczywistych uchwytów i nie były wcale nieodzowne do prawidłowego funkcjonowania tarcz. Elementy wykonane z materiałów organicznych nie mogły zachować się w grobach kultury przeworskiej, ze względu na spalanie wyposażenia na stosie ciałopalnym. Ich stosowanie w barbarzyńskiej Europie potwierdzają jednak odkrycia ze stanowisk bagiennych z okresu wpływów rzymskich: w Vimose (prócz imaczy drewnianych, także egzemplarz wykonany z poroża) (ENGELHARDT 1869: 13, pl. 5: 16-18), Thorsberg (ENGELHARDT 1863: pl. 8:5; RADDATZ 1987: pl. 17), Nydam (ENGELHARDT 1866: 49; BEMMANN, BEMMANN 1998b: 196, pl. 208: 2004-2006) i Illerup (ILKJÆR 2001a: 314-317; 2001b: 263-271; tu także podsumowanie wiedzy na temat drewnianych uchwytów tarcz ze stanowisk bagiennych; cf. ZIELING 1989: 291-292). Na stosowanie imaczy skórzanych wskazuje – co prawda późniejsze od analizowanej fazy – wyobrażenie Germanina z tarczą w scenie LXXVII z kolumny Marka Aureliusza (**Fig. 1**).

zmiany te miały podstawy ekonomiczne, na co mógłby wskazywać również spadek odsetka grobów z ostrogami i (w mniejszym stopniu) z mieczami, jednak weryfikacja takiego przypuszczenia jest niemożliwa w świetle obecnego stanu wiedzy i kwestię tę należy pozostawić otwartą. Wśród uwzględnionych zespołów grobowych, podobnie jak w przypadku poprzedniej fazy, pojedyncze fragmenty okuć tarcz w wyposażeniu grobów nie miały żadnego znaczenia statystycznego.

Opisane w niniejszym rozdziale zmiany są wraz z pewną standaryzacją (dostrzegalną na wykresie 2), wyrażającą się zmniejszeniem liczby kombinacji kategorii uzbrojenia w obrębie grupy grobów „bogato” wyposażonych w elementy uzbrojenia. Jednocześnie czytelny jest wzrost frekwencji grupy grobów wyposażonych „biedniej”, przy rosnącym znaczeniu pochówków wyposażonych w pary grotów broni drzewcowej w obrębie tej grupy.

Kombinacje uzbrojenia z faz B₁ i B_{2a} wykazują pewne różnice: mniejszy udział grobów o „bogatom” uzbrojeniu w podfazie B_{2a}, mniejsza frekwencja ostróg w grobach, większy udział zestawów z więcej niż jednym grotem, mniejszy udział kombinacji: 1 grot oraz 1 grot, tarcza, większy zaś: >1 grot. Na niższym niż poprzednio poziomie kształtuje się udział okuć tarcz, jako jedynych elementów uzbrojenia. W wyposażeniu grobów rzadziej spotykane są zestawy złożone z umb i imaczy (dominują same umb). Różnice te nie są na tyle istotne, by móc mówić o poważnych zmianach, zwłaszcza jeśli pamiętać się o mniejszej liczbie grobów z fazy B_{2a}, uwzględnionych podczas opracowania statystycznego. Także w tym odcinku chronologicznym broń pojawia się w grobach okazałych, co obrazuje grób z Sandomierza-Krakówki (KOKOWSKI, ŚCIBIOR 1990: pl. 385).

Zastanawiający jest spadek częstości ostróg, wpływający na zmniejszenie udziału grobów o „bogatom” uzbrojeniu (obok spadku znaczenia mieczy dwusiecznych). Trudno stwierdzić, czy sytuacja taka wynikała z krótkotrwałego, mniejszego zainteresowania tym elementem oporządzenia jeździeckiego, zarzucania zwyczajów wkładania ich do grobów, zmianami społecznymi etc.

Wyjaśnienia tych obserwacji nie przynoszą źródła historyczne. Wiadomo, że z fazą tą synchronizować można walki, jakie toczyli Lugiowie ze Swebami. W 93 r. po Chr. włączyli się w nie Rzymianie, którzy wysłali setkę jazdy dla wzmocnienia sił lugijskich⁶⁴. Przypuszcza się, że celem poczynań rzymskich było prześledzenie sytuacji z dala od limesu, w związku z planami Domicjana odnośnie ekspansji militarnej na północ (cesarz toczył wówczas walki z Dakami). Domniemanie to jest o tyle

uzasadnione, że nie był to jedyny przykład poczynań politycznych tego rodzaju: wiemy o poselstwie króla Semnónów Massyosa i wieszczki Ganny do cesarza (Cassius Dio, *Historia rzymska*, LXVII, 5, 3; cf. KOLENDO 1997: 15). Z drugiej strony opis Kasjusza Diona świadczy o ogromnej aktywności Lugiów w rejonie karpackim w końcu I w. po Chr. (KOLENDO 1999: 227). Wiązała się ona najprawdopodobniej z udziałem w walkach germańskiego plemienia Burów (zamieszkujących na terenie wschodniej Słowacji, północno-wschodnich Węgier i Ukrainy Zakarpackiej), wchodzącego w skład związku lugijskiego w końcu I i na początku II w. po Chr. Burowie odegrali istotną rolę także podczas wojen dackich Trajana (które można jeszcze synchronizować z podfazą B_{2a}). Przypuszcza się, że wciągali oni pośrednio do walk swoich sojuszników – plemiona lugijskie, mieszkające na północ od Karpat. Niewykluczone, że wejście w skład związku lugijskiego miało charakter sojuszu militarnego, a część cenniejszych importów, m. in. z terenu południowo-wschodniej Polski, trafiła tam jako łupy z wojen dackich (KOLENDO 1999: 229-230). Wydarzenia te zapewne nie pozostały bez wpływu na sposób myślenia przynajmniej części ludności kultury przeworskiej. Można się jedynie do-myślać, że w pewnym, trudnym do oceny stopniu, przyczyniły się one do rozbudzenia żądy łupów. Ponieważ wojny dackie miały miejsce u schyłku analizowanego okresu, ich piętno odcisnęłoby się raczej w materiałach grobowych z następnej fazy chronologicznej.

Podfaza B_{2b}

Analizie poddane zostały 203 zespoły grobowe. W wyniku opracowania zebranego materiału przy pomocy diagramu Czekanowskiego (uporządkowany diagram – **Diagram 3, Wykres 6**) wyróżniłem następujące kombinacje (w kolejności od lewej do prawej; w nawiasach podane są liczebności grobów, w których zarejestrowano daną kombinację):

1 – broń drzewcowa 31,0% (63), **2** – broń drzewcowa, tarcza 36,0% (73), **3** – broń drzewcowa, tarcza, koń 7,9% (16), **4** – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń 6,9% (14), **5** – broń drzewcowa, tarcza, miecz 4,4% (9), **6** – tarcza, miecz 0,5% (1), **7** – broń drzewcowa, tarcza, miecz, łuk 0,5% (1), **8** – broń drzewcowa, tarcza, koń, łuk 1,0% (2), **9** – koń, łuk 0,5% (1), **10** – broń drzewcowa, koń 2,5% (5), **11** – koń 3,0% (6), **12** – łuk 0,5% (1), **13** – broń drzewcowa, łuk 0,5% (1), **14** – broń drzewcowa, tarcza, topór 0,5% (1), **15** – broń drzewcowa, topór 0,5% (1), **16** – topór 1,0% (2), **17** – tarcza 3,0% (6).

⁶⁴ Cassius Dio, *Historia rzymska*, LXVII, 5, 2; cf. KOLENDO 1999: p. 227, n. 77. Wydarzenia te, lokalizowane przez Kasjusza

Diona w Mezji, w rzeczywistości rozegrały się najprawdopodobniej na północ od Pannonii (GODŁOWSKI 1994b: 68).

Lewy górny róg diagramu zajmują dwie duże koncentracje obiektów, obejmujące kombinacje: 1 (broń drzewcowa) i 2 (broń drzewcowa, tarcza). Tworzą one osobne, choć związane ze sobą grupy. W dalszej części diagramu zaobserwować można koncentracje obiektów o kombinacjach 3-11. Pary sąsiadujących koncentracji zwykle zająbiają się ze sobą; tylko pomiędzy obiektami o kombinacji 6 (tarcza, miecz), a kolejnymi – aż do koncentracji obiektów o kombinacji 10 (broń drzewcowa, koń), nie stwierdzam zachodzenia na siebie skupień. Obiekty o kombinacji 10 wykazują silną zbieżność z obiektami o kombinacji 3 (broń drzewcowa, tarcza, koń) powstaje zatem obraz „chmury” zależności, łączącej obiekty o kombinacjach 3-10. Ponieważ widoczny jest dodatkowo bardzo silny związek obiektów o kombinacji 10 (broń drzewcowa, koń) i 11 (koń) wydaje się, że obiekty o kombinacjach 3-11 można łączyć w jedną grupę. Podobnie jak w poprzednich fazach, elementem łączącym jest obecność mieczy lub oporządzenia jeździeckiego w wyposażeniu grobowym. Zastosowanie terminu: grupa grobów z „bogatym” uzbrojeniem jest zatem równie uzasadnione, jak w przypadku poprzednio analizowanych odcinków chronologicznych. Widoczne w dalszej części diagramu obiekty o kombinacjach: 12-17 charakteryzują się niewielkimi liczebnościami, brak zatem podstaw, by traktować je jako osobną grupę.

W oparciu o powyższe spostrzeżenia wyróżniłem następujące grupy (**Wykres 6**):

B_{2b.1}	groby wyposażone w broń drzewcową (kombinacja 1)	31,0% (63),
B_{2b.2}	groby wyposażone w broń drzewcową i okucia tarcz (kombinacja 2)	36,0% (73),
B_{2b.3}	groby z „bogatym” uzbrojeniem (kombinacje 3-11)	27,1% (55).
Ponieważ w grobach z grup: B_{2b.1} i B_{2b.2} występuje różna liczba grotów, podzieliłem je na podgrupy, analogicznie jak w przypadku grobów z faz B ₁ i B _{2b} :		
B_{2b.1.1}	groby wyposażone w pojedyncze groty	14,8% (30),
B_{2b.1.2}	groby wyposażone w ponad 1 grot	16,3% (33) ⁶⁵ ,
B_{2b.2.1}	groby wyposażone w pojedyncze groty i okucia tarcz	5,9% (12),
B_{2b.2.2}	groby wyposażone w ponad 1 grot i okucia tarcz	30,0% (61) ⁶⁶ .

Korekta powyższych wyników (**Tab. 1**), po uwzględnieniu grobów datowanych szeroko na fazę B₂,

nie jest znaczna. Prawdopodobnie nieco wyższa była frekwencja grobów z pojedynczymi grotami⁶⁷, ale przyrost nie przekraczałby raczej 5%. Nie zmieniłaby się natomiast częstość grobów wyposażonych w więcej niż jeden grot, zaś jedynie minimalnie zmalałaby grupa grobów z „bogatym” uzbrojeniem⁶⁸. Groby datowane na fazę B₂ niemal w ogóle nie zawierały okuć tarcz (są one dość precyzyjnymi datownikami, stąd ich brak wśród grobów datowanych nieprecyzyjnie). Z tego powodu w rzeczywistości zapewne nieco mniejsza była frekwencja grobów grupy **B_{2b.2}** oraz grobów mieszczących się w grupie **B_{2b.3}**, zawierających okucia tarcz.

Uwzględnienie grobów mieszczących się w obrębie faz B_{2(b)}-C_{1a} zmienia powyższy obraz w jeszcze mniejszym stopniu: grupa grobów o „bogatym” uzbrojeniu nie zmieniłaby zapewne frekwencji⁶⁹ (choć w jej obrębie zwiększyła by się zapewne nieco podgrupa grobów zawierających ostrogi jako jedyne elementy uzbrojenia), minimalnie spadłby odsetek grobów zawierających okucia tarcz zarówno w grupie z „bogatym” uzbrojeniem, jak również wśród pozostałych grobów (odsetek grobów z okuciami tarcz wśród obiektów datowanych nieprecyzyjnie jest niewielki).

Należy zatem przyjąć, że frekwencja grobów z „bogatym” uzbrojeniem (grupa **B_{2b.3}**) nie ulega zmianie w porównaniu z poprzednią subfazą. Nieco większa częstość grobów zawierających broń drzewcową (grupa **B_{2b.1}**) i mniejsza grobów wyposażonych w okucia tarcz i broń drzewcową (grupa **B_{2b.2}**) nie stanowi świadectwa istotnej zmiany i może być konsekwencją większej precyzji uzyskanego obrazu w porównaniu z podfazą B_{2b}, dla której dysponowano znacznie mniejszą próbą statystyczną. Różnice te nie są zresztą duże i wynoszą jedynie 4-5%. Odmienne jest natomiast struktura wewnętrzna wyróżnionych grup. W przypadku grobów nie wyposażonych „bogato” nadal maleje odsetek obiektów zawierających pojedyncze groty, jako jedyne elementy broni ofensywnej (podgrupa **B_{2b.2.1}**), co łączy się ze wzrostem udziału procentowego grobów wyposażonych w więcej niż jeden grot broni drzewcowej (podgrupa **B_{2b.2.2}**). Zjawisko to wiązać należy z wyraźnym wzrostem frekwencji grobów wyposażonych w kilka grotów (KONTNY 2002b: wykres 2). Pomimo to, w porównaniu z poprzednią subfazą, rosną rozmiary podgrupy zawierającej pojedyncze groty jako jedyne elementy uzbrojenia (**B_{2b.1.1}**). Być może więc pojedyncze groty stają się w większym stopniu niż poprzednio domeną grobów nie zawierających metalowych okuć tarcz (grobów „biedniejszych?”).

⁶⁵ W tym cztery razy jeden z grotów posiadał zadziory.

⁶⁶ W tym dwunastokrotnie jeden z grotów zaopatrzony był w zadziory.

⁶⁷ Do tej grupy należałoby przypisać 40,3% (25 spośród 62) grobów datowanych na fazę B₂.

⁶⁸ Groby takie stanowiły 16,1% obiektów datowanych na fazę B₂ (10 spośród 62).

⁶⁹ Tu 8 z 19 grobów datowanych nieprecyzyjnie na fazy B_{2b}-C_{1a}, 2 z 9 datowanych na fazy B₂-C_{1a} oraz 10 z 28 datowanych na fazy B_{2b}-B₂/C₁.

Przypuszczenie takie potwierdza zdecydowana dominacja zestawów z więcej niż jednym grotem w grupie grobów z „bogatym” uzbrojeniem⁷⁰. We wcześniejszych fazach proporcje te były bardziej wyrównane. Zaobserwowaną dysproporcję można próbować tłumaczyć mniejszą próbą statystyczną w przypadku subfazy B_{2a}, z całą pewnością nie wyjaśnia to jednak aż tak znaczącej skali zjawiska. Należy zatem przyjąć, że zwyczaj wyposażania grobów w pary grotów (tylko wyjątkowo większą ich liczbę) dotyczył w szczególnym stopniu grobów z „bogatym” uzbrojeniem.

Warto zauważyć, że groty strzał, choć same rzadkie (cf. KONTNY 2002b: wykres 13), w analizowanym odcinku chronologicznym stosunkowo często występują w „najbogatszych” zestawach uzbrojenia (kombinacje 7-8). Z uwagi na niską liczebność nie jest jednak pewne, czy obserwacji tej należy przypisywać istotne znaczenie.

Bardzo wyraźna zmiana w stosunku do poprzedniego okresu wyraża się także w upowszechnieniu ostróg. Następuje wówczas wyraźny wzrost frekwencji grobów z elementami oporządzenia jeździeckiego (KONTNY 2002b: wykres 10)⁷¹. Wśród grobów z „bogatym” uzbrojeniem rzadsze stały się natomiast miecze⁷². Wiąże się to ze sporadycznym występowaniem mieczy jednosiecznych w tym odcinku chronologicznym, przy jednoczesnym niewielkim wzroście frekwencji mieczy dwusiecznych w podfazie B_{2b} (KONTNY 2002b: wykres 11). Analiza materiału archeologicznego nie potwierdza związku między znaczną długością mieczy i obecnością elementów oporządzenia jeździeckiego w grobach. Z elementami oporządzenia jeździeckiego współwystępowały zarówno krótkie miecze dwusieczne⁷³, jak również egzemplarze dłuższe⁷⁴ i średniej długości⁷⁵. Miecze jednosieczne są w tym czasie zbyt nieliczne, by móc dokonać analogicznych obserwacji.

Tak jak w poprzedniej fazie, w przypadku niektórych pochówków można domyślać się wyposażania zmarłych w tarcze wykonane w całości z materiałów organicznych. W rachubę wchodzi kombinacje 10 (broń drzewcowa, koń), 13 (broń drzewcowa, łuk), a być może również 15 (broń drzewcowa, topór) i 1 (broń drzewcowa)⁷⁶. Ponieważ w przypadku „najbogatszych” pochówków, charakteryzujących się obecnością mieczy, regułą było wkładanie tarcz okuwanych metalem⁷⁷, można się domyślać, że do grobów „biedniejszych” częściej wkładano tarcze nieokuwane.

Należy zauważyć, że – choć zjawisko symbolicznego traktowania uzbrojenia wkładanego do grobów również i w tej fazie zapewne znajdowało zastosowanie w obrządku pogrzebowym – nie osiągało ono jednak znaczących rozmiarów. W ten sposób tłumaczyć można ewentualnie obiekty o kombinacji: 17 (tarcza), a być może także 16 (topór)⁷⁸, 9 (koń, łuk) i 11 (koń), cechujące się jednak niskimi frekwencjami. Ostatni z przykładów nie może być tłumaczony w ten sam sposób, jak w poprzednich fazach, tj. odmiennością obrządku pogrzebowego w północno-wschodniej strefie kultury przeworskiej. Groby o tej kombinacji pochodzą bowiem z różnych partii obszaru kultury przeworskiej (Niedanowo, gr. 626, Opoka, gr. 88, Oblin, gr. 33, 51, 72, Młodzikowo, gr. 15). Nie można zatem wykluczyć, że w części spośród wymienionych obiektów ostrogi (ostroga) pełniły rolę symboliczną, np.: zastępowały całość uzbrojenia przypisanego jeźdźcowi, określały wysoką pozycję zmarłego etc.⁷⁹, choć w grę wchodzi także inne interpretacje.

W świetle powyższych danych narzuca się spostrzeżenie o niewielkiej frekwencji grobów z „symbolicznym” uzbrojeniem. Pasuje się ona na wyraźnie niższym poziomie, niż w poprzednich fazach. Zdaje się to wskazywać,

⁷⁰ Aż 72,7% grobów z tej grupy – 40 obiektów – zawierało więcej niż jeden grot (w tym 9 razy jeden z grotów zaopatrzony był w zadziory), zaś pojedynczy grot wystąpił zaledwie w 7 grobach z tej grupy, co daje 12,7%.

⁷¹ Aż 80,0% spośród grobów z „bogatym” uzbrojeniem (44 obiekty) zawierało elementy oporządzenia jeździeckiego, podczas gdy w fazie B_{2a} analogiczny odsetek wynosił 52,9 % (9 przypadków), a w rzeczywistości był zapewne jeszcze mniejszy.

⁷² Spadek z 76,5% (13 przypadków) w fazie B_{2a} do 45,5% (25 przypadków) w B_{2b}.

⁷³ Kryspinów, gr. 10 (typ III/6, dł. 65 cm), Kutno, stan. 2, gr. 4 (typ III/7, dł. 62,1 cm).

⁷⁴ Opoka, gr. 18 (typ VIII/3, dł. 81 cm), Opoka, gr. 75 (typ IV/1, dł. 78,5 cm), Opoka, gr. 95 (typ V/1, dł. 81 cm), Oblin, gr. 62 (typ VI; dł. zach. 65 cm, przy czym egzemplarz ma odłamany sztych, pierwotnie był zatem dłuższy; długości innych egzemplarzy typu VI kształtują się w granicach 85-95 cm (BIBORSKI 1978: 76), Chmielów Piaskowy, gr. 20 (typ VI/1, dł. 91 cm).

⁷⁵ Oblin, gr. 52 (typ IV/2, dł. 74 cm), Oblin, gr. 45b (typ V, dł. 75 cm). W przypadku jedyne go miecza jednosiecznego w zgromadzonym materiale, który współwystąpił z ostrogami w pewnym zespole z Lisowa, gm. Grójec, nie dysponuję wymiarami broni.

⁷⁶ Naturalnie, dopuszczalne jest również tłumaczenie obecności pojedynczego grotu w grobie względami symbolicznymi: zastosowaniem zasady *pars pro toto* lub zachowaniami apotropaicznymi, choć taka interpretacja wydaje się mniej przekonująca.

⁷⁷ Odpowiednio – 78,2% (43 groby) pochówków o „bogatym” uzbrojeniu zawierało okucia tarcz.

⁷⁸ W jednym z obiektów o tej kombinacji (gr. 2984 z Kietrza) stwierdzono obecność szczątków kobiety i dziecka w wieku *infans I/II*, co potwierdza nietypowy charakter tego zespołu.

⁷⁹ Na szczególny charakter ostrogi może wskazywać w grób 626 z Niedanowa. Według ustaleń antropologicznych, pochowano w nim szczątki dziecka w wieku *infans II* (9-11 lat). Ponieważ brak określić szczątków kostnych z innych grobów o tej kombinacji, kwestia ta musi jednak pozostać otwarta.

że prawdopodobnie zdecydowana większość grobów z tej fazy zawierała zestawy, odpowiadające rzeczywistemu uzbrojeniu. W szczególnym stopniu dotyczy to grobów z „bogatym” uzbrojeniem. Co prawda nie można całkowicie wykluczyć, że część wojowników, posługujących się mieczami, nie otrzymywała ich jako elementu wyposażenia grobowego, bowiem stanowiły one własność naczelników drużyn⁸⁰, ale brak jest przesłanek by uznać, że zjawisko takie mogło osiągnąć istotne rozmiary. Być może należałoby się spodziewać takiej sytuacji wśród części grobów z cmentarzyska w Choruli, gdzie wśród wielu pochówków z bronią, żaden nie zawierał miecza.

Inaczej niż w poprzednich odcinkach chronologicznych, w podfazie B_{2b} mieczom najczęściej nie towarzyszyły pochwy. Przypadki takie są wówczas dominujące; znacznie rzadziej występowały komplety miecz-pochwa, zaś przypadki wystąpienia samych pochew nie zostały zarejestrowane w badanych zbiorze (**Wykres 4**). W zbliżonym stopniu dotyczy to mieczy jednosiecznych, jak i dwusiecznych, choć należy przypomnieć, że te ostatnie były wówczas dużo częstsze (cf. KONTNY 2002b: wykres 11). Tendencja taka wydaje się stosunkowo krótkotrwała, choć dostrzegalna jest jeszcze w fazie B₂/C₁ (**Wykres 4**). W pewnym stopniu dostrzegalna była ona zresztą już wcześniej, choć dotyczyła tylko – rzadszych wtedy – mieczy dwusiecznych. Powyższe spostrzeżenia tłumaczyć można względami rytualnymi. Dopuszczalna jest np. ewentualność, że do grobów nie wkładano zwykle pochew, a jedynie same miecze. Sugerowałoby to okresową odmienną w traktowaniu miecza, w porównaniu do wcześniejszych i późniejszych okresów chronologicznych. Ponieważ w analizowanych okresach licznie napływają rzymskie miecze importowane (KACZANOWSKI 1992: 32, 69-70; BIBORSKI, KACZANOWSKI 2003: 113), można sądzić że składając na stosie ciepłym miecz bez pochwy, eksponowano jego stronę wizualną (zwłaszcza wzór dziweru dostrzegalny na głowni lub inkrustowane motywy ornamentacyjne) i symboliczną (podkreślenie wysokiego statusu właściciela broni). Dotyczy to także mieczy jednosiecznych, których głównie bywały zdobione (zwłaszcza typ D wg M. Biborskiego, datowany na fazę B₂ (cf. BIBORSKI 1978: 133-134; na temat wątpliwości co do późniejszego datowania mieczy jednosiecznych cf. KONTNY 2003c). Jednocześnie trudno wykluczyć, że w omawianym okresie stosowano pochwy

wykonane w całości z materii organicznej, które nie pozostawiały uchwytynych archeologicznie śladów w wyposażeniu grobów. Rozstrzygnięcie tego problemu w oparciu o dostępne dane nie wydaje się możliwe.

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza kombinacji okuć tarcz w grobach (**Tab. 3**). Zestawione w niej dane wskazują na zmianę w stosunku do stanu z subfazy B_{2a}. W analizowanej fazie przeważają zestawy umb i imaczy, rzadsze są same umba, zaś sporadycznie występują same imacze. „Komplety” okuć zdecydowanie przeważały w grobach z „bogatym” uzbrojeniem, natomiast wśród grobów o kombinacji 2 (broń drzewcowa, tarcza) frekwencje grobów wyposażonych w umbo i imacz oraz samo umbo są wyrównane. Wśród grobów o kombinacji 17 (tarcza) przeważają same umba, trudno jednak uznać tę obserwację za miarodajną, z uwagi na znikomą liczebność tego rodzaju grobów. Ciekawe, że umba i imacze współwystępowały szczególnie często wśród grobów z „bogatym” uzbrojeniem. Można postawić tezę, że pochowani w nich zmarli częściej wykorzystywali większą ilość stosunkowo kosztownego metalu. Z drugiej strony bardzo prawdopodobne wydaje się, że „nowinki” techniczne (wprowadzanie imaczy żelaznych, w miejsce egzemplarzy wykonywanych z materiałów organicznych) rozprzestrzeniały się przede wszystkim wśród „bogatszych” wojowników, z racji swojej pozycji utrzymujących rozgałęzione kontakty kulturowe. O tym, że w analizowanej fazie nadal należy domyślać się funkcjonowania imaczy wykonanych z materiałów organicznych, przekonywać mogą wachlarzowate kształty płytek do nitów, nie mające uzasadnienia funkcjonalnego, za to nawiązujące prawdopodobnie do kształtów zakończeń imaczy skórzanych (**Fig. 1**)⁸¹. Postulowane upowszechnienie się wzmocnionej konstrukcji imacza towarzyszyło rozwojowi formy umba. W subfazie B_{2a} posługiwano się umbami z ostrym kolcem typu Jahn 7b (1916), stosowanymi bez wątpienia w sposób ofensywny (KONTNY 2002b: 109). Taka konstrukcja kolca zapewne często powodowała jego zniekształcenie podczas zadawania ciosów (cf. KONTNY 2001b: 119-120). W tej sytuacji groźny, lecz podatny na uszkodzenia ostry wierzchołek, został zastąpiony przez tępo zakończony kolec umb typu Jahn 7a (1916), stosowany jeszcze w początkach młodszego okresu rzymskiego. Zmiana formy nie wiązała się z chęcią oszczędzenia bólu przeciwnikowi: uderzenia tępym zakończeniem w twarz,

⁸⁰ Podobną interpretację przedstawił C. von Carnap-Bornheim. Odnosił się on w ten sposób do niewielkiej liczby mieczy w grobach na terenie dzisiejszej Norwegii w podfazie C_{1b}, kontrastującą z obfitością tej kategorii broni na stanowiskach bagiennych ze wschodniej Jutlandii, w których – jak się przypuszcza –

złożono broń najeźdźców z terenu Norwegii (CARNAP-BORNHEIM 2000).

⁸¹ Na temat podobieństwa form imaczy metalowych i organicznych zwracał uwagę N. Zielsing (1989: 284).

stanowiącą główny obiekt ataku, były równie bolesne, za to umbo lepiej wytrzymało takie obciążenia⁸².

Jedynie wyjątkowo w wyposażeniu grobów występowały pojedyncze fragmenty okuć tarcz, co odpowiada obserwacjom dotyczącym wcześniejszych odcinków chronologicznych. Natomiast rzadziej niż w poprzednich okresach występowały okucia krawędzi tarcz⁸³.

Prócz powyższych obserwacji należy podkreślić wyraźną standaryzację zestawów uzbrojenia w podfazie B_{2b} (**Wykres 2**). Wiąże się ona z upowszechnieniem się zestawów dwu i więcej grotów. Szczególnie wyraźnie zjawisko to obserwować można na przykładzie grupy B_{2b.2} oraz grobów z „bogatym” uzbrojeniem (B_{2b.3})⁸⁴. Wśród tych ostatnich standard wyposażenia opiera się na współwystępowaniu tarczy, pary broni drzewcowych oraz elementów oporządzenia jeździeckiego lub miecza dwusiecznego. Spośród innych kombinacji, liczebnością wyróżniają się groby wyposażone w elementy oporządzenia jeździeckiego jako jedyne części uzbrojenia, ale i one nie są zbyt liczne. Do przedstawionego powyżej obrazu należy dodać ogólnie bardzo częstą obecność elementów oporządzenia jeździeckiego wśród grobów z grupy B_{2b.3}⁸⁵.

Standaryzacja przejawia się również w formach zabytków: groty, stanowiące – jak przyjmowano do niedawna – wyjątkowo zindywidualizowany element wyposażenia grobowego, w analizowanej fazie przybierają bardziej „znormalizowane” kształty. Należy w tym miejscu wymienić egzemplarze typów VI-VIII wg P. Kaczanowskiego (1995). W grobach występują wówczas najczęściej pary grotów, wyraźnie różniących się długością. Wskazuje to na zróżnicowanie funkcji broni drzewcowej na oszczepy i włócznie i tym samym specjalizację sposobów walki (KONTNY 2002b: 94-97, 102). Wśród grobów

z „bogatym” uzbrojeniem aż 80% zawierało elementy oporządzenia jeździeckiego (to ostrogi, a nie miecz stają się głównym wyznacznikiem tej grupy). Pozwala to dostrzec w większości z nich pochówki elity wojowników, w niektórych przypadkach być może nawet naczelników drużyn⁸⁶. Specjalizacja w sposobach walki, której świadectwem są pary grotów różniących się długością oraz standaryzacja uzbrojenia mogą być interpretowane przez pryzmat rosnącego znaczenia drużyn. Naczelnicy drużyn mogli decydować o uzbrojeniu swoich wojowników (co tłumaczyłoby serie podobnych grotów, znajdujących w grobach – być może był to efekt „zamówień” serii egzemplarzy broni dla danej drużyny)⁸⁷; zapewne staraliby się wówczas wyposażać swoich wojowników w broń najwyższej jakości, podobną dla każdego z nich. Za takim rozwiązaniem zdaje się przemawiać również stosunkowo krótki okres występowania wspomnianych typów grotów: ograniczone ramy czasowe wykonywania tych grotów wskazywać mogą na realizację dużych zamówień. C. von Carnap-Bornheim interpretuje w ten sposób homogeniczność grotów ze skandynawskich stanowisk bagiennych Illerup A i Ejsbøl Nord (CARNAP-BORNHEIM 1992: 50; cf. KONTNY 2003b: 258-259). Standaryzacja zestawów uzbrojenia dotrzymalna jest nie tylko w uśrednionym obrazie, uzyskanym dla całego obszaru kultury przeworskiej, ale wykracza poza podziały terytorialne. Wprawdzie czytelna jest pewna specyfika cmentarzysk ze wschodniej strefy kultury przeworskiej (zwłaszcza jej północnej części), z drugiej jednak strony obserwuje się podobieństwo zestawów uzbrojenia nawet na cmentarzyskach bardzo oddalonych od siebie np.: Chorula – Nadkole, Chorula – Łajski, Młodzikowo – Oblin (KONTNY 2005: tab. 2-3)⁸⁸.

⁸² Umba z tępym kolcem należą do najczęściej naprawianych (cf. ZIELING 1989: 322-323). Świadczy to najprawdopodobniej ich zaczepnym stosowaniu w walce. Znacząca liczba naprawianych umb tego typu nie musi wskazywać na ich niedoskonałość techniczną, należy bowiem pamiętać, że rozwiązanie takie było szczególnie popularne przez stosunkowo długi czas.

⁸³ Nie ma możliwości weryfikacji przedstawionego stanu przez pryzmat zespołów datowanych nieprecyzyjnie, gdyż okucia tarcz występują w nich zupełnie sporadycznie (**Tab. 1**).

⁸⁴ Po uwzględnieniu wewnętrznego zróżnicowania kategorii „broń drzewcowa” (1 grot, >1 grot) oraz „miecz” (miecz jednosieczny, miecz dwusieczny) standaryzacja w obrębie tej grupy byłaby jeszcze bardziej czytelna.

⁸⁵ Warto zwrócić uwagę, że wcześniej obserwowano niejednorodność zestawów w grobach z „bogatym” uzbrojeniem.

⁸⁶ Mobilność naczelnika drużyny i jej elity była bardzo istotnym czynnikiem ułatwiającym dokonywanie ekspedycji rabunkowych. Koń odgrywał zatem bardzo istotną rolę w funkcjonowaniu drużyn, a jego zdobycie wiązało się z awansem w grupie drużynników (KONTNY 2003b: 254-255).

⁸⁷ Nie tłumaczy to, rzecz jasna, podobieństwa form grotów na całym obszarze kultury przeworskiej. Opisany mechanizm mógł mieć zastosowanie na ograniczonym obszarze, objętym rekrutacją członków drużyny. Ponieważ jednak drużyny mogły mieć charakter wykraczający poza wspólnotę lokalną, a nawet plemienną (cf. KONTNY 2003b: 255-256), rozprzestrzenianie się form grotów było prostsze. Upowszechnienie się wymienionych typów grotów, datowanych bardzo precyzyjnie i występujących na całym obszarze kultury przeworskiej należy, być może, wiązać z domniemanymi kontaktami militarnymi łączącymi drużyny z różnych części obszaru kultury przeworskiej (wspólne wyprawy?). Zmienny skład drużyn (udział wojowników w przedsięwzięciach militarnych w różnych częściach analizowanego obszaru), organizowanych dla konkretnych wypraw, również mógł przyczynić się do rozprzestrzeniania się mody na stosowanie takich okuć broni drzewcowej.

⁸⁸ W przypadku pozostałych z analizowanych faz okresu rzymskiego uzyskane wyniki nie dają podstaw do jasnego wnioskowania o zróżnicowaniu terytorialnym pod względem zestawów uzbrojenia (KONTNY 2001a: 166-181).

Okres ten charakteryzuje się także bardzo wyraźnym (być może nawet dwukrotnym) wzrostem frekwencji grobów z bronią w stosunku do poprzednich faz (**Wykres 1**). Jak już wspomniałem, skokowy wzrost częstości grobów wojowników przekraczał naturalny rozrost populacji. Zdać się to wskazywać na wzrost tendencji militarnych w tym okresie⁸⁹. Interesujące jest również, że frekwencja grobów z uzbrojeniem, nie tworzącym zestawów możliwych do zastosowania w walce, osiąga minimalną wartość. Do grobów wkładano zatem przypuszczalnie przede wszystkim zestawy broni stosowanej przez wojowników w walce. Odejście od „symbolicznego” sposobu traktowania broni w rytuale pogrzebowym zdaje się podkreślać militarne tendencje, zasygnalizowane powyżej.

Można się domyślać, że obserwowane zmiany wyrażają w pewnym stopniu także ewentualne zmiany w strukturze władzy plemiennej. Można ująć ten proces zgodnie z terminologią, wprowadzoną przez M. Manna (1986)⁹⁰. Jego koncepcja opiera się na przyjęciu istnienia czterech źródeł władzy społecznej: ideologicznego, ekonomicznego, wojskowego oraz politycznego⁹¹. Zaproponował

on wyjaśnianie rozwoju społecznego w historii na podstawie zróżnicowania wzajemnych relacji i znaczenia powyższych czynników, zaznaczając, że nie można zakładać istnienia uniwersalnych praw, możliwych do zastosowania w ten sam sposób niezależnie od obszaru i okresu chronologicznego. Zdając sobie sprawę z faktu, że społeczeństwa są bardziej skomplikowane, niż nasze o nich wyobrażenie (nie ma zatem możliwości stworzenia idealnego modelu), autor uwzględnił konieczność weryfikowania koncepcji IEMP poprzez zestawianie go z danymi empirycznymi. Charakteryzuje on władzę pod względem stopnia jej intensywności/ekstensywności oraz koncentracji/rozproszenia. M. Mann uwzględnił kilka stadiów w rozwoju społeczeństw: społeczeństwo egalitarne (*egalitarian society*), społeczeństwo zhierarchizowane (*rank society*), państwo (*state*)⁹².

Stosując się do systemu pojęć M. Manna można stwierdzić, że w omawianym odcinku chronologicznym większe znaczenie zyskały militarne źródła władzy. Na odmienne rozłożenie akcentów w strukturze władzy wskazywać może również fakt, że z okresu tego niemal nie znamy grobów okazałych z terenu kultury przeworskiej.

⁸⁹ Tendencje militarne dostrzegają A. Kietlińska, datując je jednak na późniejszy okres: drugą połowę II w. po Chr. i pierwszą połowę III w. po Chr. (1963: 69-70). Jej zdaniem, przejawiały się one obfitością broni na cmentarzyskach w Spycimierzu, Lachmirowicach i Gaci (KIETLIŃSKA 1963: 70-77).

⁹⁰ Ostatnio stosunkowo często adaptuje się koncepcję IEMP Michaela Manna. Przyjmują ją zarówno archeolodzy (KRISTIANSEN 1997: 38-39; URBANČZYK 1996: 3-4; BURSCHE 1998: 205), jak socjologowie (cf. ocena stanu badań – EARLE 1997: 8-9). Zbliżone założenia przyjmują także: WEBSTER 1975: 465; TYMOWSKI 1999: 114-115.

⁹¹ IEMP – *sources of social power: ideological, economic, military, political*.

⁹² Z punktu widzenia niniejszej pracy, bliższego omówienia wymaga pojęcie społeczeństw zhierarchizowanych. Cechują się one odejściem od egalitarności; osoby zajmujące wysoką pozycję w społeczeństwie mogą korzystać z zasobów należących do wspólnoty, a władza ta może być zinstytucjonalizowana, a nawet dziedziczona. Podlega ona jednak kontroli ze strony społeczeństwa, co sprawia, że decyzje nie mogą zapadać na niekorzyść ogółu społeczeństwa (np.: wspólna własność nie jest przekształcana we własność prywatną osób sprawujących władzę). Władza wodzów jest oparta głównie na autorytecie, czyli zbiorowym upoważnieniu do użytkowania jej w celach kolektywnych. Jest ona zatem stosunkowo słaba i w praktyce jej wyznacznikiem jest niekoniecznie posiadane bogactwo, a raczej możliwość dystrybucji majątku wśród współplemieńców (wódz jest bogaty tym co rozdaje, a nie tym, co posiada). *Rank societies* różnicować można na co najmniej dwa poziomy: społeczeństwa nie w pełni zhierarchizowane (*relative rank societies*), w których istnieje hierarchia, ale brak wyraźnie wyodrębnionego jej szczytu, a granice warstw społecznych są płynne oraz społeczeństwa w pełni zhierarchizowane (*absolute rank societies*), cechujące się wyodrębnieniem niekwestionowanego szczytu hierarchii (np.: wódz), którego pozycja usankcjonowana jest ideologicznie (np.: najbliższe pokrewieństwo

z mitycznym przodkiem, nawet bóstwem). Istotnym wyznacznikiem tego poziomu rozwoju jest istnienie ośrodka ceremonialnego, kontrolowanego przez rodzinę (lineaż) wodza (MANN 1986). Próbę dalszego różnicowania *rank societies* uznać można za najsłabsze ogniwo koncepcji M. Manna. Kwestie płynności granic między warstwami społecznymi oraz niekwestionowanego charakteru szczytu władzy z trudem poddają się zobiektywizowanej ocenie nawet w przypadku społeczeństw precyzyjnie opisanych, nie wspominając o strukturach, które znamy wyłącznie na podstawie źródeł archeologicznych. Proces przekształcania społeczeństwa wstępnie zhierarchizowanego w grupę zhierarchizowaną absolutnie nie został należycie opisany. Często zwracano natomiast uwagę na rolę wojny w wydarzeniach prowadzących do uformowania się organizmu państwowego. Zdaniem M. Manna na problem ten należałoby spojrzeć szerzej. Po pierwsze, nie można rozpatrywać tego problemu jednostronnie: wojna była prawie zawsze tylko jednym z wielu czynników państwowotwórczych. Poza tym, prowadzona przez społeczeństwa pozostająca na progu poziomu państwowego, nie prowadziła, jak sugerowano w literaturze socjologicznej, do powstania państwa (MANN 1986: 56-57; cf. WEBSTER 1975: 465-466, 469). Wymaga to często wybitnej jednostki stojącej na czele struktury plemiennej. Dla okresu niepaństwowego i procesu skupiania władzy sformułowano tzw. *big men theory*, podkreślając rolę takich osób (TYMOWSKI 1992: 274, n. 17; 1999: 50-51; tam dalsza lit.). Niekiedy prowadzenie wojny powoduje utrzymywanie się wodzów przy władzy (wojna oznacza zwykle wewnętrzną stabilizację polityczną), ale nie kończy się utrwaleniem struktur władzy. W okresie pokoju wodzowie tacy nie są w stanie podtrzymać swojej pozycji. Przedłużanie wojny w nieskończoność nie jest natomiast możliwe z uwagi na wyczerpanie społeczeństwa, co zwykle prowadzi do utraty władzy. Taki los spotkał np. wodza Apaczów Geronimo, czy amazońskiego wodza Fousive'a (MANN 1986: 56-57, 69-70; WEBSTER 1975: 467). Jako przykłady ze świata barbarzyńskiego wymienić można w tym kontekście np. postaci Arminiusza, czy Marboda.

Ponieważ wcześniej były one liczniejsze, sugeruje to inny niż dotąd sposób wyrażania pozycji elit w obrzędzie pogrzebowym. A. Kietlińska (1963: 69) traktowała nawet to zjawisko jako przejaw zerwania związku międzyplemienne (*Lugiorum nomen*), co miało się wiązać z powstawaniem licznych druzyn i wzrostem znaczenia naczelników poszczególnych plemion. K. Godłowski (1982: 49) przypuszczał, że zanik funkcjonowania związku lugijskiego mógł nastąpić w drugiej połowie II w. po Chr.⁹³

Jak już wspominałem, wysoka pozycja w grupie wojowników wyrażała się posiadaniem mieczy, zwłaszcza importowanych egzemplarzy rzymskich. Należy podkreślić, że to właśnie w analizowanym okresie rozpoczyna się fala napływu mieczy rzymskich (KACZANOWSKI 1992: 32, 69-70). Do wyznaczników znaczącej pozycji wojowników zalicza się również szeroki pas, spinany żelazną sprzączką o prostokątnej ramie, zaopatrzoną w podwójny kołec wraz z masywnym, pojedynczym okuciem końca pasa, datowany zasadniczo na subfazę B_{2b} (MADYDA-LEGUTKO 1990). W przypadku wcześniejszych odcinków chronologicznych, w wyposażeniu grobów nie dostrzegano tak wyraźnych wyznaczników hierarchii w grupie wojowników.

Tendencje militarne, znajdujące odzwierciedlenie w wyposażeniu grobów, wiązały się ze zwiększonym zapotrzebowaniem na żelazo. Od początku okresu wczesnorzymskiego, a nawet u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego funkcjonowały dwa duże centra produkcji żelaza: mazowieckie (na Równinie Błońskiej) oraz świętokrzyskie. Datowanie produkcji w pierwszym z nich jest trudne do oceny z uwagi na brak publikowanych opracowań tego zagadnienia. Zasadniczo w oparciu o ustne informacje mgr. Stefana Woydy z Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie, autora badań na tym terenie, można przypuszczać, że nasilenie zorganizowanej produkcji miało miejsce pomiędzy drugą połową I w. po Chr. a okresem poprzedzającym schyłek II w. po Chr. (cf. także informacje uzyskane przez P. Urbańczyka (1996: 7, n. 15)⁹⁴. Istnienie zorganizowanego centrum produkcyjnego i eksport żelaza, produkowanego w ilościach przekraczających lokalne zapotrzebowanie, mogły być związane z funkcjonowaniem hipotetycznego centrum

władzy na Równinie Błońskiej. Jego śladem miałyby być domniemane groby okazałe z Sochaczewa, Zaborowa, być może także z Walewic (NOWAKOWSKI 1999: 288). W przypadku większego ośrodka świętokrzyskiego dysponujemy współczesnym opracowaniem chronologii produkcji, opartym na kalibrowanych datach radiowęglowych (BIELENIN 1992). Wynika z niego, że wysoko zorganizowane piecowiska uporządkowane z dymarkami typu kotlinki świętokrzyskiej funkcjonowały w przedziale 120-165 r. po Chr. (BIELENIN 1992: 176-179). Piecowiska uporządkowane zdecydowanie (trzykrotnie) przeważały nad innymi formami produkcji metalurgicznej, z nimi związane jest zatem apogeum rozwoju ośrodka świętokrzyskiego. Szacuje się, że w piecowiskach tych uzyskano około 8.000 ton żelaza (BIELENIN 1992: 191). Ich istnienie interpretuje się jako wynik bardziej scentralizowanej organizacji pracy, czemu towarzyszył wzrost produkcji (ORZECOWSKI 1996)⁹⁵. Datowanie szczytu produkcji ośrodka świętokrzyskiego synchronizować można niemal idealnie z subfazą B_{2b}, ewentualnie także początkiem fazy B₂/C₁. Produkcja innych, mniejszych ośrodków, o znaczeniu lokalnym (dolnośląskiego i opolskiego), nie została precyzyjnie opracowana pod względem chronologicznym (cf. BIELENIN 1992: 204-210). Ponieważ uznaje się za nieprawdopodobne, by żelazo produkowane w Górach Świętokrzyskich znajdowało zbyt na terenie cesarstwa rzymskiego, m.in. ze względu na ogromne koszty transportu przez góry (GODŁOWSKI 1973; KOLENDO 2000: 114), próbowano doszukiwać się zapotrzebowania na żelazo „świętokrzyskie” na obszarze państwa Marboda. Zgodnie z tą koncepcją liczna armia Marboda wymagała żelaza do produkcji uzbrojenia (URBAŃCZYK 1996: 7-8). Wy tłumaczenie takie wydaje się wysoce nieprawdopodobne⁹⁶. W świetle niniejszej pracy można zaproponować bardziej wiarygodne wyjaśnienie problemu zbytu dla wytwórczości żelaza ośrodka świętokrzyskiego. Ponieważ największe natężenie produkcji przypada na postulowany wcześniej okres militarzacji, nagły wzrost popytu na żelazo, zaspokajany przez ośrodek świętokrzyski, wynikał głównie z zapotrzebowania na broń przez ludność kultury przeworskiej⁹⁷.

⁹³ Jako analogię przytoczyć można zanik grobów „książęcych” na obszarze kultury lateńskiej w trakcie jej ekspansji o charakterze militarnym (manifestującej się obecnością grobów wojowników).

⁹⁴ Do pewnego stopnia lukę tę wypełnia opracowanie S. Woydy (2002), które generalnie potwierdza powyższe ustalenia.

⁹⁵ Cf. ORZECOWSKI 2002, gdzie analizowane są także kwestie zaplecza osadniczego dla ośrodka świętokrzyskiego.

⁹⁶ Przeczą temu ustalenia chronologiczne dotyczące funkcjonowania wspomnianych ośrodków. Brak również porównawczych badań metalograficznych zabytków z różnych części Europy środkowej, potwierdzających tę koncepcję. Należy ponadto

przypomnieć, że blisko państwa markomańskiego, na terenie Słowacji, funkcjonowały kopalnie oraz miejsca obróbki rudy żelaza. Świadczy o tym zapis Tacyty, dotyczący Kotynów, zajmujących się metalurgią (Tac., *Germ.*, 43, 1) i lokowanych na terenie kultury puchowskiej, zapis Ptolemeusza o kopalniach żelaza na terenie Kwadów (Ptol., *Geographiké hyphégesis*, II, 11, 10) oraz ślady produkcji żelaza na tym terenie (KOLENDO 1999: 221-222; 2000: 114, n. 17).

⁹⁷ Jak wskazują szacunkowe analizy, wykonane w oparciu o znaleziska grobowe, największy popyt na żelazo istniał wśród wojowników (KIETLIŃSKA 1973: 289; tu także ogólne uwagi na temat podaży i popytu na żelazo).

Żelazo, jako podstawowy surowiec do produkcji broni, było zatem „w cenie”⁹⁸.

Nie wiadomo niestety, jakie wydarzenia historyczne w środkowoeuropejskim *Barbaricum*, mogły przyczynić się do opisanych zmian: analizowany okres nie jest dobrze oświetlony przez źródła pisane. Istnieją jednak poważne przesłanki by sądzić, że na obszarze środkowej i północnej Europy rozgrywały się istotne wydarzenia o charakterze militarnym. Zdaniem J. Ilkjæra, ekspedycje wojenne w rejon wschodniej Jutlandii i Fionii przeprowadzano wówczas np. z obszaru północnych Niemiec, dorzecza dolnej Odry lub południowej Danii czy Szlezewiku-Holsztynu. Ich śladem są depozyty bagienne ze złupionej na najeźdźcach broni w Thorsberg, Vimose (2), Kragehul (to ostatnie datowane na B₂ lub C_{1a}) i Sørup na wyspie Lolland (ILKJÆR 1994: 133-134; cf. ILKJÆR 1990: 334, fig. 201; LØNSTRUP 1984: 92). U schyłku fazy B₂ rozpoczęła się zapewne ekspansja ludności kultury wielbarskiej na południe (WOŁĄGIEWICZ 1981: 83-84, tabela 1; GODŁOWSKI 1992b: 66), czemu mogły towarzyszyć niepokoje militarne. Jako dowód konfliktów wewnątrzgermańskich, poprzedzających wybuch wojen markomańskich, traktuje się niekiedy przekaz z żywotu Marka Aureliusza w „Scriptores Historiae Augustae”⁹⁹, mówiący o niepokojach na limesie, wywołanych przez ludy, wyparte przez barbarzyńców mieszkających dalej na północ (GODŁOWSKI 1982: 48; 1994b: 70; KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998: 237). Wędrowki takie zostały potwierdzone dla początków drugiej połowy II w. po Chr.; do owych, wypartych plemion należeć mogła część ludności kultury przeworskiej, pojawiająca się w Kotlinie Karpackiej (GODŁOWSKI 1985: 147). Jednak ślady ekspansji kultury przeworskiej na południe czytelne są już w fazie B_{2b} (np. groby: 23, 45, 50 z Zemplina, gr. IV z Ardanove) (GODŁOWSKI 1994b: 72). Tego rodzaju wydarzenia wiązać można z tendencjami militarnymi w *Barbaricum*, w tym na obszarze kultury przeworskiej, gdzie hipotetycznie zakładać można działania lub rekrutowanie licznych grup wojowników (drużyn). Logiczną konsekwencją takiej sytuacji były wojny markomańskie, które wiązać należy już z kolejną fazą – B₂/C₁.

Faza B₂/C₁

Analizie poddałem zbiór 106 zespołów grobowych. Opracowanie zebranego materiału przy pomocy metody diagramu (Diagram 4, Wykres 7) dało rezultaty w postaci następujących kombinacji kategorii uzbrojenia

(w kolejności od lewej do prawej; w nawiasach podane są liczebności grobów, w których zarejestrowano daną kombinację):

1 – tarcza 13,2% (14), 2 – broń drzewcowa, tarcza 35,8% (38), 3 – broń drzewcowa 11,3% (12), 4 – broń drzewcowa, koń 2,8% (3), 5 – broń drzewcowa, tarcza, koń 11,3% (12), 6 – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń 5,7% (6), 7 – broń drzewcowa, tarcza, miecz 6,6% (7), 8 – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń, topór 0,9% (1), 9 – broń drzewcowa, tarcza, miecz, koń, łuk 0,9% (1), 10 – tarcza, miecz, koń 0,9% (1), 11 – tarcza, koń 1,9% (2), 12 – koń 3,8% (4), 13 – miecz, koń 0,9% (1), 14 – miecz 0,9% (1), 15 – łuk 0,9% (1), 16 – broń drzewcowa, tarcza, łuk 0,9% (1), 17 – broń drzewcowa, tarcza, topór 0,9% (1).

W lewym górnym rogu diagramu, a następnie w centralnej jego części widoczne są trzy zagęszczenia wyników, ząbwiąjące się częściowo, stanowiące jednak odrębne grupy. Odpowiadają one kombinacjom: 1 (tarcza), 2 (broń drzewcowa, tarcza) i 3 (broń drzewcowa). W dalszej części diagramu występują mniejsze koncentracje wyników, wskazujących na silne zbieżności zgrupowanych obiektów (kombinacje 4-14). Część z tych koncentracji (kombinacje 4-7) jest dość silnie powiązana. Dalsze obiekty (koncentracje 8-14) są stosunkowo wyraźnie związane ze sobą, ale wykazują także zbieżności z poprzednimi obiektami. W tej sytuacji obiekty o kombinacjach 4-14 można wiązać w jedną grupę. Cechuje się ona, podobnie jak w przypadku poprzednio analizowanych faz, obecnością mieczy lub elementów oporządzenia jeździeckiego w wyposażeniach grobowych (grupa grobów z „bogatym” uzbrojeniem). Pierwsza z koncentracji wyróżniających się w tej grupie obejmowała głównie obiekty o kombinacjach złożonych z 3-5 kategorii uzbrojenia, zaś druga – prawie wyłącznie obiekty o niewielkiej liczbie elementów uzbrojenia (uzbrojenie „symboliczne”?). W prawej części diagramu obecne są obiekty o kombinacjach 15-17, cechujące się niewielkimi zbieżnościami i wykazujące odrębność od poprzednich grup. Ponieważ cechują się one znikomymi liczebnościami, nie jest możliwe wyróżnianie na tej podstawie osobnej grupy.

Ostatecznie wyróżniłem zatem następujące grupy (Wykres 7):

- B₂/C₁.1 groby wyposażone w okucia tarcz (kombinacja 1) 13,2% (14),
 B₂/C₁.2 groby wyposażone w broń drzewcową i okucia tarcz (kombinacja 2) 35,8% (38),
 B₂/C₁.3 groby wyposażone w broń drzewcową (kombinacja 3) 11,3% (12),

⁹⁸ Wnioski takie dotyczą być może także innych, lokalnych ośrodków, ale brak danych nie pozwala w tych przypadkach na

wyciąganie bardziej generalnych sformułowań.

⁹⁹ SHA, *Vita Marci* 14.

B₂/C_{1.4} groby z „bogatym” uzbrojeniem
(kombinacje 4-14) 36,8%(39).

Grupy **B₂/C_{1.2}** i **B₂/C_{1.3}** podzieliłem wewnętrznie, uwzględniając zróżnicowanie liczby grotów występujących w wyposażeniu grobów, zgodnie z zasadami stosowanymi w poprzednich fazach:

B₂/C_{1.2.1} groby wyposażone w pojedyncze
groty i okucia tarcz 15,1% (16),

B₂/C_{1.2.2} groby wyposażone w ponad
1 grot i okucia tarcz 20,8% (22)¹⁰⁰,

B₂/C_{1.3.1} groby wyposażone
w pojedyncze groty 6,6% (7),

B₂/C_{1.3.2} groby wyposażone
w ponad 1 grot 4,7% (5).

Przedstawiony powyżej obraz zróżnicowania zestawów uzbrojenia w grobach należy „skorygować” w oparciu o zespoły datowane szeroko, nie włączone do analizy statystycznej (**Tab. 1**). Należy przypuszczać, że uzyskany odsetek pochówków z „bogatym” uzbrojeniem może odbiegać od rzeczywistości tylko w znikomym stopniu¹⁰¹. Więcej było natomiast z pewnością grobów zawierających broń drzewcową, jako jedyny element uzbrojenia (zwłaszcza pojedynczych grotów)¹⁰². Ich frekwencja mogła być wyższa nawet o blisko 10%. O podobną wartość spaść mógłby odsetek grobów z bronią drzewcową i okuciami tarcz¹⁰³. Orientacyjnie zaledwie o 2-3% mógłby wzrosnąć odsetek grobów zawierających wyłącznie groty strzał¹⁰⁴, co nie podważyłoby jednak obserwacji o znikomej frekwencji tej kombinacji.

W omawianej fazie znaczący staje się udział grobów wyposażonych w okucia tarcz (grupa **B₂/C_{1.1}**). Można to uznać za świadectwo narastania tendencji do symbolicznego traktowania uzbrojenia składanego w grobach (o znaczeniu tarczy wspominałem we wcześniejszej części pracy). Symboliczne postrzeganie tarczy, jak się wydaje, narasta w młodszy okres rzymski. Z jednej strony przemawia za tym wkładanie do grobów uzbrojenia, reprezentowanego wyłącznie przez okucia tarcz.

Tendencja ta nasila się później, osiągając apogeum u schyłku okresu rzymskiego, kiedy to blisko 30% pochówków wyposażanych było w ten sposób (cf. KONTNY 2003a). Z drugiej strony warto przypomnieć, że z analizowanego, wąskiego odcinka chronologicznego, znane są miniatury szczególnych, zapewne paradnych, tarcz. Występują one w kulturze przeworskiej, w grobach kobiecych, a traktuje się je jako amulety apotropaiczne (ANDRZEJOWSKI 2000: *passim*) (**Fig. 2**)¹⁰⁵. Symbolika tarczy najpełniej wyraża się jednak na obszarze Barbaricum w fazach C_{1b}-C₂, kiedy to niezwykle ozdobne tarcze stanowiły jeden z najważniejszych wyznaczników germańskich elit, dostrzegalny w materiale zabytkowym; zróżnicowanie okuć tarcz pozwoliło także na odtworzenie hierarchii w grupie wojowników germańskich. Obserwacje te poczyniono przede wszystkim na podstawie analizy zabytków ze stanowisk bagiennych (zwłaszcza Illerup A), ale również niektórych grobów okazałych (CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996: 279-298; cf. BECKER 2000: 142-145). Z tego względu ustalenia te nie do końca muszą odpowiadać sytuacji w kulturze przeworskiej. Jej specyfika wiązała się ze zdecydowaną preferencją żelaza, jako surowca z którego produkowano nie tylko narzędzia, ale również ozdoby i części stroju. Tendencja ta wyraża się jednak w szczególny sposób właśnie w uzbrojeniu. Preferowanie żelaza na terenie kultury przeworskiej nie przekreśla jednak symbolicznej roli tarczy, co wydaje się trendem o ponadlokalnym, ogólnobarbarzyńskim znaczeniu.

Ponieważ miniatury tarcz nie pojawiają się w grobach wojowników, nasuwa się podejrzenie, że także umba czy imacje dodawano do grobów kobiecych dla „zabezpieczenia” zmarłej osoby. Dla zweryfikowania tej ewentualności wykorzystałem określenia antropologiczne. Dysponowałem jednak określeniami szczątków kostnych jedynie z kilku grobów włączonych do tej grupy. Nie wykazują one jakichkolwiek „anomalii”: wszystkie wskazują na to, że pochowano w nich dorosłych osobników płci męskiej¹⁰⁶. Tym samym brak jest podstaw, by wśród

¹⁰⁰ W tym dwukrotnie jeden z grotów zaopatrzony był w zادیory.

¹⁰¹ Do grupy o „bogatym” uzbrojeniu należałoby zaliczyć 10 spośród 28 grobów datowanych na fazę B_{2b}-B₂/C₁ (35,7%), 8 z 19 grobów datowanych na fazę B_{2b}-C_{1a} (42,1%) oraz 8 z 18 grobów datowanych na fazę B₂/C₁-C_{1a} (44,4%), ale jedynie 1 spośród 18 grobów z fazy B₂/C₁-C₁ (5,6%).

¹⁰² Pojedyncze groty wystąpiły w 8 spośród 28 grobów datowanych na fazę B_{2b}-B₂/C₁ (28,6%), 5 z 19 grobów datowanych na fazę B_{2b}-C_{1a} (26,6%), 5 z 18 grobów datowanych na fazę B₂/C₁-C_{1a} (27,8%) oraz aż 11 spośród 18 grobów z fazy B₂/C₁-C₁ (61,1%).

¹⁰³ Zestawy takie wystąpiły w 2 z 28 grobów datowanych na fazę B_{2b}-B₂/C₁ (7,1%), żadnym z grobów datowanych na fazę B_{2b}-C_{1a}, 1 z 18 grobów datowanych na fazę B₂/C₁-C_{1a} (5,6%)

oraz 3 z 18 grobów z fazy B₂/C₁-C₁ (16,7%).

¹⁰⁴ Dwa z 28 grobów datowanych na fazę B_{2b}-B₂/C₁ (7,1%), 3 z 19 grobów datowanych na fazę B_{2b}-C_{1a} (15,8%), żaden z grobów datowanych na fazę B₂/C₁-C_{1a} (5,6%) oraz 2 z 18 grobów z fazy B₂/C₁-C₁ (11,1%).

¹⁰⁵ Miniatury tarcz znane są także z okresu wczesnorzymskiego (zasadniczo w fazie B₂), w tym również z kultury wielbarskiej. Przyjmuje się, że wiernie naśladują one tarcze bojowe. Związek między dwoma grupami miniatur nie został rozpoznany (ANDRZEJOWSKI 2000: 39).

¹⁰⁶ Cząstków Polski, gr. 62 – mężczyzna *adultus* lub wczesny *maturus*, Mokra, gr. 37 – mężczyzna, Opatów, gr. 1154 – dorosły mężczyzna, Opoki, gr. 205 – mężczyzna w wieku 20-40 lat.

grobów z tej grupy doszukiwać się zmarłych z innych klas wieku i innej płci, niż w przypadku większości grobów z bronią, a symbolikę tarczy łączyć należy w tym przypadku z grupą wojowników. Z powodu małej liczby określić antropologicznych oraz ich niepewności, zasadne jest jednak powstrzymanie się przed ostatecznymi rozstrzygnięciami w tej kwestii.

Próbując ustalić znaczenie, jakie przypisywano tarczy poruszamy się w sferze przypuszczeń. Nie wiadomo zatem, czy symboliczna rola, przypisywana tarczy w młodszym okresie przedrzymskim i na początku okresu wczesnorzymskiego odpowiada sytuacji z późniejszych faz chronologicznych. Możliwe, że w przypadku grobów z grupy **B₂/C_{1.1}** należałoby zastosować inny klucz interpretacyjny. Zjawisko wyposażania grobów w części tarcz, stanowiące jedyny element uzbrojenia zamiera w podfazie B_{2b}, a prawdopodobnie nawet u schyłku fazy B₁. Renesans tego zwyczaju w młodszym okresie rzymskim wiązać może się już z odmienną symboliką.

Grupa **B₂/C_{1.3}** (broń drzewcowa) ma odpowiedniki we wszystkich analizowanych wcześniej fazach, ale jej rozmiary i struktura wewnętrzna różni się od tych, które zarejestrowano w przypadku fazy B_{2b}. Frekwencja tak wyposażonych grobów (zarówno z pojedynczymi grotami, jak również parami grotów) uległa wyraźnej redukcji w stosunku do poprzedniego okresu, choć – jak już podkreślałem – zapewne nie aż tak dużej, jak wskazywałyby na to wartości procentowe (spadek z 31,0% do 11,3%).

Rozmiary grupy wyposażonej w okucia tarcz i broń drzewcową (**B₂/C_{1.2}**) uległy nieznacznym zmianom w stosunku do poprzedniego odcinka chronologicznego (odsetki są niemal identyczne, przy czym, w świetle wcześniejszych uwag, w przypadku fazy B₂/C₁ frekwencja mogła być w rzeczywistości nieco niższa). W obrębie tej grupy wyraźnie rysuje się natomiast spadek frekwencji grobów z parami grotów i towarzyszące mu zwiększenie

udziału zespołów z pojedynczymi grotami.

Wyraźnie częstsze są groby z „bogatym” uzbrojeniem (grupa **B₂/C_{1.4}**), co wynika ze wzrostu frekwencji elementów oporządzenia jeździeckiego i mieczy w grobach (KONTNY 2002b: wykres 10-11). Grupa ta charakteryzuje się nadal wysokim udziałem grobów wyposażonych w okucia tarcz¹⁰⁷; tak samo wysoki jak poprzednio jest również odsetek grobów wyposażonych w elementy oporządzenia jeździeckiego¹⁰⁸. Równie często jak w podfazie B_{2b} występują w jej obrębie miecze (są to już wyłącznie miecze dwusieczne)¹⁰⁹. Wyraźny spadek frekwencji grobów wyposażonych w więcej niż jeden grot znalazł odzwierciedlenie nie tylko w zmniejszonych rozmiarach podgrup **B₂/C_{1.2.2}** i **B₂/C_{1.3.2}**, ale również w grupie grobów z „bogatym” uzbrojeniem. Dostrzegalne jest w jej przypadku bardzo wyraźne zmniejszenie udziału procentowego grobów wyposażonych w więcej niż jedną broń drzewcową¹¹⁰, kosztem wzrostu znaczenia pojedynczych grotów w wyposażeniu grobów¹¹¹.

Tak jak w przypadku poprzednio analizowanych faz, podjąłem próbę zweryfikowania ewentualnej zależności między znaczną długością miecza i wyposażeniem w elementy oporządzenia jeździeckiego. W tej kwestii trudno jednak o jednoznaczne wnioski. Z ostrogami najczęściej współwystępowały egzemplarze średniej długości¹¹², zaś dłuższe egzemplarze są nieliczne¹¹³. Z drugiej strony miecze znacznych rozmiarów¹¹⁴, ale także egzemplarze średniej długości¹¹⁵ często występują w zespołach pozbawionych elementów oporządzenia jeździeckiego. Wydaje się zatem, że wyposażanie zmarłych w miecze dłuższe, niż w poprzednich fazach, wynikało ze zmian stylistyczno-funkcjonalnych (stopniowego zaniku form krótszych mieczy), nie odzwierciedlało zaś faktu wykorzystania mieczy w walce konnej. Należy poprzestać na konstatacji, że miecze znajdowane w grobach stanowiły przede wszystkim wyznacznik wysokiej pozycji zmarłego.

¹⁰⁷ W analogicznej grupie z subfazy B_{2b} 78,2% grobów wyposażonych było w okucia tarcz (43 groby); dane dla B₂/C₁ dały rezultat 76,9% (30 obiektów).

¹⁰⁸ W subfazie B_{2b} – 80,0 % (44 groby); w fazie B₂/C₁ – 79,5% (31 grobów) z „bogatym” uzbrojeniem.

¹⁰⁹ Ich obecność stwierdzono w 46,2% grobów z tej grupy (18 obiektów), co w porównaniu z poprzednią fazą (45,5%) stanowi niemal identyczny wynik.

¹¹⁰ Spadek z 72,7% (40 obiektów) do 46,1% (18 obiektów, w tym dwukrotnie jeden z grotów zaopatrzony był w zadziory).

¹¹¹ Wzrost z 12,7% – 7 obiektów do 28,2% – 11 grobów z grupy o „bogatym” uzbrojeniu.

¹¹² Miecz dwusieczny typu V/6 o dł. zach. 69,5 cm z gr. XXIV w Lachmirowicach (miecze tego typu charakteryzują się długością od ponad 70 cm do 80 cm (BIBORSKI 1978: 72)), miecz typu IV/3 z gr. XVII w Lachmirowicach (zachowana długość

miecza wynosi tylko 64 cm, ale nie zachowała się jego rękojeść; miecze tego typu posiadają zazwyczaj od ponad 70 cm do około 80 cm długości (BIBORSKI 1978: 70)), miecz typu V/4 o dł. 74,5 cm z gr. 2 w Kutnie, stan. 3, miecz typu IV/2 o dł. 72,7 cm z gr. 13a w Inowrocławiu, stan. 55, miecz typu V o dł. 74,5 cm z gr. 340 w Piaskach, miecz typu VIII/5 z gr. 1 w Sobótce.

¹¹³ Miecz o dł. około 81 cm z gr. 61 w Cieblowicach Dużych.

¹¹⁴ Miecz typu VII/1 o dł. zach. 82 cm z gr. 2 w Trupiance (miecze tego typu osiągają rozmiary 80-85 cm (BIBORSKI 1978: 79)), miecz typu VII/3 o dł. 81 cm z gr. 13 w Ciosnach, stan. 3, miecz o dł. zach. 86 cm z gr. XVI w Lachmirowicach (rozmiary tego typu mieczy wahają się od 85 do 95 cm (BIBORSKI 1978: 76)), miecz typu VIII/2 o dł. około 95 cm z gr. 65 w Brzeskach.

¹¹⁵ Miecz typu V/4 o dł. 67 cm z gr. IX w Lachmirowicach, miecz typu VIII/3 o dł. 75,5 cm z gr. 171 w Piaskach, „szytlet” (określenie wg M. Biborskiego 1978: 159) o dł. 45 cm z gr. 97a w Spycimierzu.

Podobnie jak w subfazie B_{2b}, mieczom najczęściej nie towarzyszyły pochwy, za to częściej niż poprzednio występowały komplety miecz-pochwa; zarejestrowano też przypadki wystąpienia samych pochew (**Wykres 4**). Także i tym razem brak podstaw do jednoznacznego zinterpretowania tych wyników, choć można domyślać się chęci eksponowania miecza (dziwierowanej głowni egzemplarzy rzymskich, dominujących w tym okresie) w rytuale pogrzebowym lub stosowania pochew wykonanych w całości z materii organicznej. Należy zauważyć powrót do tradycji składania do grobów samych pochew mieczy. Zjawisko to występuje w całym młodszy i późnym okresie rzymskim, choć osiąga niewielkie rozmiary (**Wykres 4**)¹¹⁶. W analizowanej fazie są to jedynie dwa przypadki z jednego stanowiska¹¹⁷, co mogłoby świadczyć o lokalnej odmienności niektórych zachowań rytualnych (być może symbolicznych), ale przedstawione dane są niewystarczające do rozstrzygnięcia tego problemu.

Rozważając ewentualność praktykowania zachowań symbolicznych, prócz grobów wyposażonych w tarczę (kombinacja 1), uwzględnić należy groby wyposażone w miecz lub pochwę (kombinacja 14), a być może również groty strzał (kombinacja 15), broń drzewcową (kombinacja 3) czy elementy oporządzenia jeździeckiego (kombinacja 12)¹¹⁸. Są to jednak jedynie teoretyczne możliwości, zaś ostateczne rozstrzygnięcie roli jaką pełniły w tych przypadkach uzbrojenie nie jest możliwe.

Obraz kombinacji okuć tarcz w grobach (**Tab. 3**) różni się w znacznym stopniu od sytuacji zaobserwowanej poprzednio, choć można go wiązać z rozwojem tendencji dostrzegalnej już w subfazie B_{2b}. Wzrasta bardzo wyraźnie odsetek grobów wyposażonych w umba i imacze, przy czym drastycznie spada odsetek grobów z umbami, jako jedy-
nymi okuciami tarcz, zrównując się niemal z częstotścią

grobów z imaczami. Umba i imacze dominują już nie tylko w grobach z „bogatym” uzbrojeniem, ale we wszystkich istotnych kombinacjach elementów uzbrojenia, obejmujących okucia tarcz. Należy to, oczywiście, wiązać ze wzmiankowanym upowszechnieniem się metalowych okuć tarcz, osiągających maksimum frekwencji w wyposażeniu grobów. Warto natomiast zauważyć, że w grobach z grupy B₂/C_{1.1} (tarcza) częściej występują tylko imacze, niż same umba. W poprzednio analizowanych okresach dostrzegalna była tendencja odwrotna. Choć trudno przesądzać ostatecznie, czy jest to wynikiem zbiegu okoliczności (niewielkie rozmiary badanego zbioru), czy rzeczywistej tendencji¹²⁰, to w dalszych fazach zjawisko to znajduje potwierdzenie (**Tab. 3**; cf. KONTNY 2003a). Natomiast inaczej, niż w późniejszym okresie, w fazie B₂/C₁ bardzo rzadko wkładano do grobów fragmenty okuć tarcz.

Przedstawiony obraz zróżnicowania grobów z bronią interpretować należy w dużym stopniu przez pryzmat zmian w uzbrojeniu i sposobach walki. Jednym z przejawów zmian jest prawdopodobne upowszechnienie się tarcz zaopatrywanych w metalowe okucia, odpornych na rąbiące uderzenia mieczy, dłuższych niż uprzednio i tym samym skuteczniejszych jako broń sieczna. Przejawia się to w znaczącym odsetku grobów z okuciami tarcz: w analizowanym okresie następuje blisko 20% wzrost frekwencji grobów z metalowymi częściami tarcz (KONTNY 2002b: 107-109, wykres 12). Tym właśnie tłumaczyć można duży odsetek grobów z okuciami tarcz w grupie grobów z „bogatym” uzbrojeniem, spadek frekwencji grobów wyposażonych w broń drzewcową, jako jedyny element uzbrojenia i jednocześnie wzrost frekwencji grobów wyposażonych w okuwane tarcze (grupa B₂/C_{1.1}). Sugeruje to, że znaczenie tarcz wykonanych w całości z materiałów organicznych było już niewielkie¹²¹.

¹¹⁶ Także wśród grobów szeroko datowanych przypadki takie należą do wyjątków (**Tab. 1**).

¹¹⁷ Opatów, gr. 562a (wsuwana zawieszka pochwy miecza; nie towarzyszył jej inny element uzbrojenia), Opatów, gr. 724 (w tym przypadku w grobie wystąpiło okucie pasa do zawieszania miecza, tzw. *Balteusschliesse*, nie zaś element pochwy; spośród elementów uzbrojenia, w grobie odkryto jeszcze ostrogę).

¹¹⁸ W tym ostatnim przypadku można przytoczyć wynik opracowania materiału kostnego z grobu zawierającego elementy oporządzenia jeździeckiego (kombinacja 12) z gr. 745 z Opatowa (nie dysponuję danymi dotyczącymi innych grobów o tej kombinacji z analizowanej fazy). Zawierał on szczątki 2 osobników – w wieku *infans I* (2-3 lata) oraz *maturus* (w obydwu przypadkach nie udało się określić płci). Ponieważ ostrogi wystąpiły w grobie małego dziecka, mamy, być może, do czynienia z wyposażeniem o symbolicznym charakterze (tak małe dzieci nie mogły jeździć konno). Zjawisko to można tłumaczyć pojawieniem się tendencji do symbolicznego wyposażania grobów w elementy uzbrojenia, specyfiką obrządku pogrzebowego na cmentarzysku w Opatowie albo potraktować pochówek

dziecięcy, jako towarzyszący dorosłemu zmarłemu, którego zaparazono w ostrogę. Ostatnia z możliwości wydaje się najbardziej prawdopodobna, choć z uwagi na brak liczniejszego zbioru analiz, uprawdopodobniającego tę hipotezę, trudno przykładać doń nadmierną wagę.

¹¹⁹ Stosunkowo nieliczne groby datowane na fazy B_{2b}-B₂/C₁ jedynie sporadycznie zawierały okucia tarcz; rzadkie przypadki nie mogą zmienić naświeconej wyżej sytuacji (3 groby – umbo i imacz; 4 groby – umbo, w tym dwukrotnie jedynie fragmenty; 1 grób – okucia krawędzi tarczy); zupełnie wyjątkowe były sytuacje wystąpienia okuć tarcz w grobach datowanych na fazy B_{2b}-C_{1a}, czy B₂/C₁-C_{1a}. W efekcie zaprezentowane dane uznaje się za wiarygodne.

¹²⁰ W przypadku analizowanej serii tarcze wykonane w całości z materiałów organicznych mogły się ewentualnie znaleźć w wyposażeniu grobów o kombinacjach: 3 (broń drzewcowa), 4 (broń drzewcowa, koń), 13 (miecz, koń), a być może także 14 (miecz), choć w tym ostatnim przypadku prawdopodobne wydaje się również symboliczne potraktowanie broni zaczepnej (np. zastosowanie zasady *pars pro toto*).

Kolejne zmiany polegają na możliwym wzroście popularności mieczy dwusiecznych oraz ostróg, a także stopniowym odchodzeniem od walki z wykorzystaniem pary broni drzewcowych (KONTNY 2002b: 102, wykres 10-11)¹²¹.

Z pewnością na zwiększenie ilości broni składanej do grobów miał także wpływ czynnik ekonomiczny. Wzrost zamożności społeczeństw środkowoeuropejskiego *Barbaricum* przejawiał się w wyraźnym zwiększeniu różnorodności i liczności elementów wyposażenia grobów, co dotyczyło nie tylko ludności kultury przeworskiej, ale także innych obszarów *Barbaricum*. Zjawisko to objęło ludność środkowej Europy w fazie B₂ i początkach młodszego okresu rzymskiego (GODŁOWSKI 1960: 89-90; BŁAŻEJEWSKI 1998b: 60-62) i znalazło ono odzwierciedlenie także w ożywionym napływie importów, rejestrowanym tak na nekropolach, jak i na osadach¹²².

Fazę B₂/C₁ łączy się z czasem trwania wojen markomańskich (166-180 po Chr.) (cf. m.in.: GODŁOWSKI 1994c; KACZANOWSKI 1994a; TEJRAL 1994) choć należy zaznaczyć, że obejmowały one znaczną jej część, jednak nie całość. Utrudnia to znalezienie ewentualnych świadectw wojen w materiale zabytkowym, co dotyczy również wyników niniejszego opracowania. Z drugiej strony, z uwagi na rangę tych wydarzeń oraz stosunkowo długi czas trwania w porównaniu z długością odcinka B₂/C₁, można jednak spodziewać się przejawów domniemanego zaangażowania militarnego ludności kultury przeworskiej. Prócz problematyczności odzwierciedlenia w materiale archeologicznym wydarzeń historycznych, nawet rozciągniętych w czasie, pojawia się dodatkowa trudność: większość broni rzymskiej, zdobytej w trakcie wojen, mogła pozostawać w obiegu od kilku do kilkudziesięciu lat, trafiając do grobów nawet w rozwiniętym odcinku fazy C_{1a} (KACZANOWSKI 1992: 72; 1994a: 140). W tej sytuacji należy zachować daleko posunięty krytycyzm w podejściu do interpretacji materiału zabytkowego, nie przekreślając przy tym możliwości dostrzeżenia prawidłowości, tłumaczonych w prawdopodobny sposób zmianami wywołanymi wojnami markomańskimi.

Problem ewentualnego udziału ludności kultury przeworskiej w wojnach markomańskich jest złożony. Źródła pisane nie poświadczają nazwy Lugiów, łączonych terytorialnie z kulturą przeworską (KOLENDO 1999: 229), wśród plemion zaangażowanych w wojny. Próbowano to tłumaczyć rozpadem związku lugijskiego i przyjęciem przez jeden z jego członów nowej nazwy plemiennej –

Wandalów (ŁOWMIANŚKI 1963: 242-245). Ten mechaniczny zabieg został jednak uznany za nieprzekonujący (GODŁOWSKI 1994b: 71). Z drugiej strony K. Godłowski zwracał uwagę, że Wandalowie, w tym ich mniejsze odłamy: Hasdingowie, Lakringowie i Wiktowalowie, brali udział w wydarzeniach wojennych. Uznał on, że odłamy Wandalów, który pojawił się na terenie Kotliny Karpackiej, odpowiadał, w znaczącej części, ludności wywodzącej się z opustoszałej, wschodniej strefy kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1994b: 71-73). Analiza źródeł antycznych wskazuje także, że uczestnictwo w walkach było udziałem Burów, wiązanych we wcześniejszym okresie z Lugiami (KOLENDO 1999: 224-225, 229-230). W świetle powyższych obserwacji nie można wprowadzić uznać, by ludność kultury przeworskiej była zaangażowana całościowo w wydarzenia wojenne, nie ulega jednak wątpliwości udział w nich pewnych jej odłamów. Otwartym pozostaje natomiast pytanie, w jakim stopniu grupy te mogły wciągać w wydarzenia militarne swych „pobratymców”. W odpowiedzi na tak postawioną kwestię pomóc może analiza źródeł archeologicznych. Zrozumienie mających wówczas miejsce zjawisk ułatwić może instytucja drużyn militarnych (cf. KONTNY 2003b), które, jako organizacje wykraczające poza podziały etniczne, mogły uczestniczyć w wojnach i nie być dostrzeżone pod nazwami plemiennymi przez autorów antycznych. Drużyny takie mogły rekrutować się m.in. z obszaru kultury przeworskiej. Celem funkcjonowania drużyn było pozyskiwanie łupów¹²³, a okazji do ich zdobycia z pewnością nie brakowało, zwłaszcza we wstępnym etapie wojen, zwycięskim dla barbarzyńców. Przypuszcza się, że największa ilość łupów rzymskich mogła trafić w ręce barbarzyńców w wyniku wydarzeń 170 r. po Chr., kiedy to pokonali oni znaczne siły rzymskie i spustoszyli obszary prowincji (KACZANOWSKI 1994a: 140).

Początek wojen markomańskich wiąże się z (poświadczonym przez źródła pisane) naporem *superiores barbari* – ludów zamieszkujących na północ od naddunajskich sąsiadów Rzymu (GODŁOWSKI 1982: 48-49; 1984: 327-328; KOLENDO 1997: 15). W trakcie wojen wielokrotnie dochodziło do najazdów drużyn barbarzyńskich na obszary prowincji oraz rzymskich kontrposunięć militarnych, połączonych z wypadami na tereny barbarzyńskie: np. w trakcie *expeditio Germanica secunda* Rzymianie toczyli zwycięskie walki m.in. z Burami (179 r. po Chr.)¹²⁴.

¹²¹ Dostrzegalny jest wyraźny spadek frekwencji grobów wyposażonych w więcej niż jeden grot w obrębie wszystkich z wyróżnionych grup, charakteryzujących się obecnością broni drzewcowej. Z uwagi na postulowany dalej wzrost zamożności ludności i wzbogacenia inwentarzy grobowych, nie można tłumaczyć tego zjawiska względami ekonomicznymi, tj. „oszczędzaniem” żelaza.

¹²² Cf. np. uwagi na temat osady w Jakuszowicach, gm. Kazimierza

Wielka (KACZANOWSKI, RODZIŃSKA-NOWAK 2000: 58-59)

¹²³ Zdaniem J. Kolendo (2000: 125-126), prócz „tradycyjnych” zdobyczy, celem działania drużyn mogło być także zdobywanie niewolników.

¹²⁴ Na temat przebiegu wojen cf. WIELOWIEJSKI 1982; DOBESCH 1994; tam dalsza literatura.

Ponieważ łupy z wojen markomańskich trafiały do rąk barbarzyńców z terenu dzisiejszej Słowacji, Czech, Moraw etc., uprawnione jest poszukiwanie ich także na cmentarzyskach i osadach kultury przeworskiej. Nie musiały to być wyłącznie elementy zdobyte bezpośrednio na Rzymianach, ale także pozyskane w walkach z plemionami biorącymi udział w wojnach.

Za łupy z wojen markomańskich uznawano miecze rzymskie z kolistą głowicą (*Ringknaufschwerter*), znajdowane na obszarach barbarzyńskich (RADDATZ 1961: 40). Należy jednak przypomnieć, że znaczna część z nich datuje się jeszcze na fazę B₂. Z obszaru kultury przeworskiej pochodzi zresztą tylko jeden egzemplarz takiego miecza, znaleziony w gr. 106, na cmentarzysku w Krupicach, gm. Siemiatycze, pow. siemiatycki, woj. podlaskie (BIBORSKI 1994a: 91; KACZANOWSKI 1992: 28-30; 1994a: 141, 144), zatem ten typ broni nie ma wielkiego znaczenia dla interpretacji prezentowanych wyników. Z wydarzeniami wojennymi wiązać można natomiast zwiększony napływ ogółu mieczy rzymskich. W kulturze przeworskiej zanotowano wzrost udziału pewnie zidentyfikowanych importów rzymskich wśród mieczy z 37% w fazie B₂ do 46% w C₁, zaś ich rzeczywista frekwencja była zapewne jeszcze większa, zwłaszcza w fazie C_{1a} (cf. KACZANOWSKI 1992: 20; 1994a: 142). Niektóre spośród nich postrzega się jako zdobycze z okresu wojen markomańskich. W ten sposób traktuje się miecz rzymski ze Starachowic (**Fig. 3A**), zaopatrzony w odcisk stempła z napisem „IMP”, co tłumaczy się jako *Imp(eratoris)*, należący pierwotnie prawdopodobnie do członka gwardii pretoriańskiej (pretorianie pojawiali się na granicach imperium rzymskiego podczas wojen markomańskich) (KOLENDO 1998a)¹²⁵. Na fazę B₂/C₁ datowano również importowany miecz z Krasuszy-Gołowierzychów, zaopatrzony w napis wykonany techniką *punctum*, określający rzymskiego właściciela broni (**Fig. 4**). Obecność napisu sugeruje, że miecz pozyskano drogą łupieską¹²⁶, co z kolei nasuwa przypuszczenie, że broń ta została zdobyta podczas wojen markomańskich (KOLENDO 1982a: 6, 8). W świetle dzisiejszego stanu wiedzy na temat chronologii okresu wpływów rzymskich, egzemplarz ten należy

jednak datować na fazę B_{2b}; wraz z nim znaleziono m.in. imacz Jahn 9 (1916) o wyodrębnionych płytkach do nitów i umbo Jahn 7a (1916), odmiany 1 wg T. Liany (1970). Być może miecz ten należy zatem traktować jako przesłankę dotyczącą zaangażowania wojowników z obszaru kultury przeworskiej w nieokreślone wyprawy wojenne na tereny przyłimesowe już w podfazie B_{2b}¹²⁷. Z fazą B₂/C₁ wiązać można za to miecz z grobu 11 w miejscowości Kraśnik-Piaski, gm. Kraśnik, pow. kraśnicki, woj. lubelskie, zaopatrzony w znak wykonany techniką *punctum* (**Fig. 3B**). Towarzyszyły mu m.in. dwa groty: typu VIII i XXI wg P. Kaczanowskiego (1995), umbo Jahn 7a, odm. 2 wg T. Liany (1970), imacz Jahn 9 z niewyodrębnionymi płytkami do nitów¹²⁸, sprzączka żelazna zbliżona do typu G 37-39 wg R. Madydy-Legutko (1986) (BIBORSKI 2000: 52-53, fig. 2; WANDALOWIE...: 318-319). W tym przypadku dopuszczalna jest ewentualność pozyskania broni w trakcie wojen markomańskich (cf. BERGHE 2004: 164).

Być może pojawienie się niektórych, spośród niezbyt licznych na obszarze *Barbaricum* kolczug rzymskich, także wiąże się z wydarzeniami militarnymi na południu. Zachowane, duże fragmenty kolczug (o rozmiarach sugerujących, że w rytuale pogrzebowym wykorzystano całą kolczugę) dostrzeżono w grobach kultury przeworskiej z analizowanej fazy¹²⁹. Wprawdzie, zdaniem P. Kaczanowskiego, koncepcja taka ma jeszcze mniejsze podstawy, niż w przypadku mieczy z kolistą głowicą (KACZANOWSKI 1992, zestawienie 12; 1994a: 141, 144), inaczej jednak należałoby podejść do znalezisk fragmentów kolczug, stosunkowo częstych w grobach kobiecych w kulturze przeworskiej. Traktuje się je jako ozdoby stroju kobiecego (KACZANOWSKI 1992: 59-60, zestawienie 13; tam dalsza lit.). Przypisywano im funkcję bransolet (REYMAN 1947; GODŁOWSKI 1980: 99), służących niekiedy do zawieszania na nich miniatur przedmiotów, np.: tarcz, narzędzi etc. Interpretację tę poddano jednak w wątpliwość (CZARNECKA 1994: 250-252), dopuszczając możliwość, że służyły one jako amulety, być może nazywane na ubranie, symbolicznie chroniące zmarłego podobnie jak „kompletna” kolczuga chroniła ciało

¹²⁵ Odminną interpretację napisu podaje M. Biborski (1994b: 173), co jednak nie przeczy możliwości łączenia miecza z wydarzeniami wojen markomańskich.

¹²⁶ Za łupy poczytywane są, prócz obiektów o charakterze sakralnym, przedmioty użytkowane przez poszczególnych ludzi, o czym świadczą znajdujące się na nich napisy własnościowe. Przypuszcza się, że praktyka podpisywania broni była w świecie rzymskim powszechna (KOLENDO, ŻELAZOWSKI 2003: 175-176).

¹²⁷ Do grupy mieczy zaopatrzonych we wzór wykonany techniką *punctum* i datowanych na analizowaną fazę dodać należy egzemplarz z grobu 11 w Kraśniku, gm. loco, pow. kraśnicki,

woj. lubelskie (cf. BIBORSKI 2000: 52-54, fig. 2).

¹²⁸ Zabytek znany z autopsji (wystawa „Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku” w Państwowym Muzeum Archeologicznym w 2004 r.). W obydwu cytowanych publikacjach podano błędnie typ Jahn 7.

¹²⁹ Zniszczone obiekty: Witaszewice, gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. łęczycki, gr. 22 (KASZEWSKA, RAJEWSKI, ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1971: pl. 167), Psary, gm. Jemielnio, pow. górowski (MAKIEWICZ 1995: 49-51). W ostatnim z wymienionych przypadków datowanie na fazę B₂/C₁ nasuwać może wątpliwość, z powodu braku precyzyjnych wyznaczników chronologicznych w wyposażeniu grobu.

wojownika. Części kolczug są zwykle tak rozdrobnione, że nie dają podstaw do jednoznacznej rekonstrukcji sposobu ich używania¹³⁰. Zastanawiające, że wszystkie precyzyjnie datowane zespoły z drobnymi fragmentami kolczug z obszaru kultury przeworskiej, datowane są na horyzont B₂/C₁, czyli w przybliżeniu ostatnie czterdzieści lat II w. po Chr. (CZARNECKA 1994: 246). W kręgu nadłabskim datuje się je głównie na młodszy okres rzymski. Zdaniem P. Kaczanowskiego nie należy tego zjawiska wiązać bezpośrednio z napływem dużej liczby kolczug rzymskich na obszary germańskie, lecz z rozprzestrzenianiem się mody na noszenie bransolet z miniaturowymi przedmiotami (KACZANOWSKI 1994a: 141-142). Nawet jeśli zjawisko to jest związane z modą (choć raczej nie chodzi o noszenie bransolet), to – moim zdaniem – silniej należy podkreślić jego aspekt chronologiczny. Wykorzystywanie kolczug do produkcji ozdób czy amuletów wiązało się zapewne ze stosunkowo dużą ilością takiej broni ochronnej w rękach barbarzyńskich. W świetle wyraźnej zbieżności chronologicznej wydaje się prawdopodobne, że okres wojen markomańskich sprzyjał ich pozyskiwaniu¹³¹. Z uwagi na brak tradycji stosowania kolczug przez ludność środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, a zapewne także brak takiej potrzeby, nie wykorzystywano ich jako broni, lecz przerabiano na ozdoby (amulety?) stroju kobiecego. Choć ostateczne rozstrzygnięcie omawianego problemu nie jest możliwe, to powyższa koncepcja wydaje mi się najbliższa prawdy.

Bardziej jednoznacznie ślady wojen rysują się na obszarze objętym działaniami wojennymi, ewentualnie na ich bezpośrednim zapleczu. Z wojnami wiąże się m.in. obecność rzymskich obozów na obszarach germańskich oraz stacji rzymskiej w Mušov z lat 70-tych II w. po Chr. (BÁLEK, ŠEDO 1994: 167-172; DROBERJAR 1994: 188). Na niektórych spośród nich stwierdzono zniszczenia, spowodowane atakami germańskimi (w warstwach destrukcyjnych odkryto zabytki germańskie), np. obóz w Iža na Słowacji. Obozy te wiąże się z ekspedycjami rzymskimi na tereny germańskie (RAJTÁR 1992; HÜSSEN, RAJTÁR 1994: 218-220). Z kolei śladami ataków germańskich na tereny prowincji rzymskich są m.in.: horyzont zniszczeń w obozie rzymskich oddziałów pomocniczych

w Carnuntum (JILEK 1994) czy obiekty w obrębie rzymskich umocnień z Pilismarót-Szobi w Górnej Pannonii, w których znaleziono fragmenty szkieletów ludzkich i zwierzęcych, częściowo w anatomicznym układzie, zawierające m.in. elementy germańskiego uzbrojenia (GODŁOWSKI 1994c: 118; tam dalsza lit.). Być może świadectwem najazdów barbarzyńców na tereny prowincji są również kościane groty strzał z Brigetio-Szóny w Pannonii, posiadające analogie północnoeuropejskie (KACZANOWSKI 1994b: 134, 150, fig. 2). Mniej jednoznacznie interpretować należy znaleziska grotów, typowych dla kultury przeworskiej z faz B_{2b}-C_{1a}, znalezionych w Sisak-Siscia oraz gr. 1 w Halimba na terenie Pannonii. Ich obecność może być wynikiem najazdów z okresu wojen markomańskich, ale także bliskiego sąsiedztwa ludności kultury przeworskiej, docierającej w tym czasie nad Cisę (KACZANOWSKI 1994b: 140, 152, fig. 5: 6-7, 6: a). Z okresem wojen markomańskich wiąże się słynny, „królewski” grób z Mušov, przypisywany miejscowemu władcy, który odgrywał istotną rolę na scenie politycznej tego okresu (PEŠKA, TEJRAL 2002; tam dalsza lit.). Potencjalnym źródłem są jeszcze, dotąd nie badane, osady germańskie z terenów Moraw (DROBERJAR 1994: 188)¹³².

Część broni rzymskiej na obszarach barbarzyńskich mogła być pozyskana w inny niż łupy sposób, np. za pośrednictwem rzymskich kupców (mimo niebezpieczeństwa, a może raczej z jego powodu, handel bronią w czasie wojny musiał być niezwykle intratnym zajęciem) (MUSIL 1994: 160-161). Wydaje się jednak, że takie źródło nie miało decydującego znaczenia w napływie mieczy w tym okresie: zakaz handlu bronią z barbarzyńcami, nawet zaprzyjaźnionymi (konfiguracje polityczne zmieniały się zapewne dość szybko) był najprawdopodobniej szczególnie konsekwentnie egzekwowany przez Rzymian (na temat zakazów w handlu bronią z barbarzyńcami cf. DĄBROWSKI, KOLENDO 1967: 419-421). Poprawa statusu majątkowego wojowników wynikać mogła po części także z subsydiów, przekazywanych dużym oddziałom (drużynom) przez Rzymian za powstrzymanie się od działań wojennych, albo skierowanie aktywności militarnej przeciwko aktualnym przeciwnikom cesarstwa rzymskiego¹³³; w grę wchodzić mogła także okupy płacone za uwalnianie

¹³⁰ Nowe światło na odtworzenie funkcji fragmentów kolczug rzuca egzemplarz z Łączan, pow. radomski, gr. 55, nanizany na igłę fibuli (niepublikowane materiały z badań mgr. Z. Bujakowskiego; za ich udostępnienie serdecznie dziękuję Pani mgr. M. Gorzkowskiej i Panu mgr. Z. Bujakowskiemu).

¹³¹ Zbliżone obserwacje poczyniono dla obszaru Wielkiej Niziny Węgierskiej, gdzie w grobach kobiet sarmackich z analizowanej fazy, pojawiają się drobne elementy wyposażenia żołnierzy rzymskich, zwłaszcza części pasa. Zjawisko to wiąże się z wojnami markomańskimi (TEJRAL 2003: 273). Z kolei, analogicznie datowany, okazał grób kobiecy z Čáčov na Słowacji, dostarczył

fragmentu pancerza łuskowego (ONDROUCH 1957: 53-63), być może sarmackiego, prawdopodobnie o podobnej symbolice, jaką reprezentują drobne części *lorica hamata* w grobach z obszaru kultury przeworskiej (TEJRAL 2003: 273).

¹³² Cf. inne artykuły z tomu „Markomannenkrige...”.

¹³³ Jako świadectwo tego rodzaju zabiegów politycznych ze strony Rzymu z okresu wojen markomańskich, interpretuje się stosunkowo krótkotrwały napływ monet i uzbrojenia rzymskiego, na tereny Germanów reńsko-wezerskich. Jest on czytelny zarówno w materiałach sepulkralnych, jak i osadowych (ERDRICH 1994: 202-203; tam dalsza lit.).

rzymskich jeńców (cf. KOLENDO 1998c: 44; TEJRAL 2003: 274). Być może nawet jednym z istotnych celów działania drużyn było zdobywanie niewolników, odsprzedawanych następnie Rzymianom (KOLENDO 2000: 126).

Okres wojen markomańskich skutkował zmianami na mapie kulturowej środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Jako konsekwencję wojen postrzegano zanik kultury puchowskiej (PIETA 1994: 253-254, 257), a pośrednich informacji o ruchach ludności dostarczają refugia germańskie, położone wysoko w górach, na obrzeżach obszarów kwadzkich (PIETA 1994: 256-257). Z wydarzeniami wojennymi wiązano także zmiany osadnicze na terenie kultury przeworskiej – rozprzestrzenianie się jej zasięgu na południe i zanik we wschodniej części dotychczasowego obszaru, na rzecz kultury wielbarskiej (proces związany z wędrówką Gotów) (GODŁOWSKI 1982: 51-59; 1984: 328-333; 1985: 146-149; 1992b: 64-66). Przemieszczenia ludnościowe notuje się także w górnym dorzeczu Odry (BŁĄŻEJEWSKI 1997). Wojny markomańskie odcisnęły swoje piętno także na dystrybucji naczyń *terra sigillata* (przerwy w napływie i zmiana źródła ich pozyskiwania z Lezoux na Rheinzabern) (BURSCHE 1992: 146; GODŁOWSKI 1994c: 118-119; TYSZLER 1999: 35). Miały one również wpływ na przejęcie rozwiązań stosowanych przez Rzymian w uzbrojeniu (formy mieczy, sposoby ich troczenia, okucia tarcz, zastąpienie mieczy jednosiecznych przez lepsze jakościowo dwusieczne etc.) (KACZANOWSKI 1994a: 142-143). Obok horyzontu skarbów monet z terenów prowincji rzymskich, z wydarzeniami wojennymi łączy się również skarby z obszaru kultury przeworskiej, kończące się emisjami Marka Aureliusza (GODŁOWSKI 1984: 342-343; BURSCHE, KACZANOWSKI, RODZIŃSKA-NOWAK 2000: 117-118; tam dalsza lit.). Przypuszczano nawet, że wydarzenia z lat 166-180 po Chr. przyczyniły się w pewnym stopniu do zapożyczenia techniki posługiwania się kołem garncarskim przez ludność kultury przeworskiej (DOBRZAŃSKA 1982: 95) oraz były prawdopodobnie katalizatorem zmian w barbarzyńskiej technologii produkcji złotniczej (CARNAP-BORNHEIM 1994: 103)¹³⁴.

Wojny markomańskie odcisnęły swoje piętno także w sztuce rzymskiej. Należy w tym miejscu przypomnieć zwłaszcza przedstawienia z wojen markomańskich na reliefach z kolumny Marka Aureliusza (WOLFF 1994) i sarkofagu z Portonaccio (HAMBERG 1936; GODŁOWSKI 1994c: 117). Ponieważ wpływ omawianych wydarzeń na stosunki rzymsko-barbarzyńskie i wewnątrzbarbarzyńskie jest niepodważalny, można podjąć próbę interpretacji przez ich pryzmat wyników, uzyskanych w niniejszej pracy.

Warto podkreślić, że w okresie tym utrzymuje się wysoka frekwencja grobów z bronią (uwzględniając zmniejszenie się obszaru kultury przeworskiej można mówić o częstości zbliżonej do rejestrowanej w podfazie B_{2b})¹³⁵. Na podobnie wysokim poziomie kształtuje się standaryzacja zestawów uzbrojenia, ale także form broni, co dostrzec można na przykładzie grobów typów VI-VIII wg P. Kaczanowskiego (1995). W omawianym okresie nadal występują, choć nie tak często jak poprzednio, sprzączki o szerokiej, prostokątnej ramie, z podwójnym kolcem, będące wyznacznikiem wysokiej pozycji w grupie wojowników. W subfazie C_{1a} (omawiany okres czasu stanowi jej wcześniejszy odcinek) swój szczyt osiąga frekwencja ostróg w grobach. Z drugiej jednak strony następują wówczas dość poważne zmiany w zestawach uzbrojenia: upowszechnia się miecz dwusieczny a zanika jednosieczny, zmniejsza się znaczenie drugiej broni drzewcowej, wyraźnie wzrasta odsetek okuć tarcz i ostróg w grobach. Mimo wzrostu frekwencji mieczy dwusiecznych ostrogi są nadal podstawowym wyznacznikiem grobów z „bogatym” uzbrojeniem. Liczebność grupy grobów z „bogatym” uzbrojeniem wyraźnie wzrasta (ponad 36% grobów). Zmiany te można ostrożnie tłumaczyć udziałem znacznej części wojowników z analizowanego obszaru w wydarzeniach wojennych na południu. Kontakt z uzbrojeniem rzymskim oraz doskonale wyszkolonym i uzbrojonym przeciwnikiem, przyczyniły się prawdopodobnie do częściowej weryfikacji dotychczasowych sposobów walki (np. wzrost roli miecza dwusiecznego i tarcz okuwanych metalem). Jak już wspominałem, powyższym zjawiskom towarzyszy bardzo wysoki poziom produkcji świętokrzyskiego ośrodka metalurgicznego.

Jeśli rzeczywiście zarysowane wyżej zmiany wywołane są tendencjami militarnymi, a nie wyłącznie przekształceniami obrządku pogrzebowego czy wzrostem bogactwa ówczesnych społeczności, znajdującym odzwierciedlenie także w wyposażeniu grobów, to zwiększona aktywność drużyn dobrze tłumaczyłaby te obserwacje. Chodzi w tym miejscu nie tylko o standaryzację, ale również przesunięcia ludnościowe, w tym ewentualny udział w wojnach markomańskich. Znacząca może być wysoka frekwencja ostróg, wskazująca na wzrost znaczenia konia. Zwierzę to było szczególnie przydatne w stylu walki charakterystycznym dla drużyn, bowiem zwykli wojownicy germańscy w okresie wpływów rzymskich walczyli pieszo, koń zaś umożliwiał szybkość działania w ataku i ucieczce (KONTNY 2002b: 102-106). Informacje przekazane przez Tacytę (*Tac., Germ.* 6, 3; 14, 2) sugerują, że drużyny składały się z wojowników pieszych oraz

¹³⁴ Na temat jeńców rzymskich z okresu wojen markomańskich, w tym ich roli dla rozwoju różnych gałęzi rzemiosła oraz ich wykupywaniu pisał m.in. J. Kolendo (1982b; 1998b).

¹³⁵ Można się spodziewać, że duża część wojowników ginęła z dala od rodzinnych stron, w związku z tym mniejsza liczba wojowników spoczęła w grobach na rodzimym obszarze.

konnych, przy czym konie zdobywano przemocą podczas wypraw militarnych. Konie umożliwiały błyskawiczny atak lub ewakuację także piechurów, „podwożonym” przez konnych drużynników (KONTNY 2003b: 254-255; tam dalsza lit.). Być może zatem wzrost liczby jeźdźców w kulturze przeworskiej należy tłumaczyć łatwością zdobywania koni na wojnie i ich ogromną przydatnością podczas wypraw rabunkowych. W świetle przekazów historycznych (cf. WIELOWIEJSKI 1982), w pierwszym etapie wojny miały miejsce zmasowane ataki licznych grup wojowników barbarzyńskich na tereny prowincji, potem zaś odwetowe ekspedycje rzymskie. Niewiele tu miejsca na wielkie starcia w postaci bitew, wiążących znaczne siły plemienne, doskonale zaś mieści się w tym modelu aktywność drużyn militarnych¹³⁶.

Ewentualne kontakty z ludnością sarmacką w trakcie wojen markomańskich¹³⁷ mogły przyczynić się do przejęcia pewnych elementów uzbrojenia czy stylu walki przez ludność kultury przeworskiej. Źródła historyczne¹³⁸ wskazują np. na podobieństwo broni Sarmatów i sąsiadujących z nimi Kwadów, co próbuje się wiązać z zapożyczeniem

przez germańskich Kwadów sarmackiego stylu walki konnej (ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2003: 231). Nie wolno jednak zapominać, że taka sytuacja byłaby wynikiem kilku wieków sąsiedztwa i wspólnego angażowania się w wydarzenia polityczne w regionie. W przypadku wojen markomańskich analogiczny okres jest znacznie krótszy, choć trudno spekulować, jak intensywnie czerpano wówczas z sarmackich wzorców w zakresie uzbrojenia. Nie można wykluczyć, że upowszechnienie się konia (o ile proces ten rzeczywiście odzwierciedlony jest w zwiększonej frekwencji grobów wyposażonych w ostrogi) w kulturze przeworskiej wiązać należy z analizowanymi wydarzeniami. Z pewnością jednak styl walki konnej właściwy Sarmatom nie znalazł już zastosowania na obszarze kultury przeworskiej. Świadczy o tym choćby fakt upowszechnienia się ostróg, niemal nieznanych w środowisku sarmackim (ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 1994: 413). Z Sarmatami bądź ich wpływem w trakcie wojen markomańskich próbowano łączyć także inne znaleziska uzbrojenia na terenie kultury przeworskiej, są one jednak nieliczne, a ich interpretacja niejednoznaczna¹³⁹.

¹³⁶ Przypuszczano nawet, że działalność drużyn mogła znaleźć pewne odzwierciedlenie na niektórych cmentarzyskach, np. w postaci koncentracji grobów wojowników-drużynników bądź istnienia całych nekropoli użytkowanych przez drużyny. W ten sposób interpretowano także nekropole użytkowane w fazie B₂/C₁. Koncepcje takie są jednak zupełnie nieprzekonujące (KONTNY 2003b: 260).

¹³⁷ Cf. n. 141.

¹³⁸ Ammianus Marcellinus XVII, 12, 1.

¹³⁹ Odkrycie pochówku końskiego w zniszczonym grobie 22 z Grzybowa, zawierającym elementy uzbrojenia, (GARBACZOWIE 1991; GARBACZ 1992; 2000: 47, 51, 144, 146), uznawane jest za dowód wpływów sarmackich w związku z wojnami markomańskimi (DOBRZAŃSKA 1999: 83, 86). Moim zdaniem, stanowi to jednak nie do końca przekonujący argument za przejęciem pewnych obyczajów ludności koczowniczej. Należy pamiętać, że pochówki końskie są jedynie wyjątkowo spotykane na obszarze Wielkiej Niziny Węgierskiej, najbliższych terytorialnie kulturze przeworskiej (grób z 1848 r. z Herpály, łączony z przybyłymi w te strony Alanami) (ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 1994: 416, tam dalsza lit.; cf. CARNAP-BORNHEIM 2001: 132). Związek z wojnami markomańskimi jest w tym przypadku wątpliwy także z powodów chronologicznych, tj. prawdopodobnego datowania obiektu na wcześniejszą fazę B_{2b} (umbo Jahn 7a, odm. Liana 1, zapinka Almgren (1923) V ser. 8 (?), cf. GARBACZ 2000: 114, 146). Do wpływów sarmackich zaliczano także odkrycie luźnych, trójlistnych grobów strzał na cmentarzysku w Grzybowie (DOBRZAŃSKA 1999: 83, 85), choć traktowano je także jako przedmioty o proveniencji rzymskiej, cf. GARBACZ 1995: 217-218; 2000: 121-122). Z uwagi na podobieństwo rzymskich i sarmackich grobów strzał, rozstrzygnięcie przedstawionego problemu wydaje się niemożliwe, zwłaszcza bez znajomości kontekstu archeologicznego. W tej sytuacji, związek tego odkrycia z wojnami markomańskimi, postulowany przez niektórych badaczy (GARBACZ 1995: 217-218; 2000: 122; DOBRZAŃSKA 1999: 86) nie może być

przesądzony. Z okresem wojen kojarzono także przejęcie znaków symbolicznych, nawiązujących do sarmackich tamg, umieszczanych na grotach (DOBRZAŃSKA 1999: 82-83, fig. 4; cf. SHCHUKIN 1994: 486, 490, fig. 1). Świadczy to jednak o czerpaniu z sarmackiego świata symboli, nie zaś uzbrojenia. Jako ślad wcześniejszych oddziaływań sarmackich podawane są ozdobne, metalowe przedmioty stożkowate, zaopatrzone w trzpienie, odkryte w grobie okazałym z fazy B_{2a} z Sandomierza-Krakówki, interpretowane jako grot strzał (DOBRZAŃSKA 1999: 81). Przedmioty te nie znajdują jednak analogii w uzbrojeniu sarmackim. Z racji na ozdobny charakter (ornament dookólnych linii rytch, pokrywających całą powierzchnię stożka) oraz brak ostrych zakończeń domniemyanych trzpieni do mocowania nie mogły one pełnić funkcji grobów. Z uwagi na znaczną grubość trzpieni, nie przystającą do średnicy otworów w umbie, nie służyły one do mocowania brzoju umby (cf. WILKOŃSKI 1938: 118-119). Prawdopodobne wydaje się natomiast, że są to ozdobne bodźce „germańskich” ostróg krzesłowatych (Fig. 5). Były one często zdobione dookólnymi liniami rytymi, inkrustowanymi srebrem. Także wymiary domniemyanych bodźców i trzpieni sprzyjają takiej interpretacji. Wątpliwości budzi jedynie niespotykane duża liczba ostróg w wyposażeniu grobu. Warto jednak zauważyć, że w grobie z Rychłocic, z tego samego odcinka chronologicznego, odkryto 4 ostrogi kabłąkowe i bodziec kolejnej ostrogi krzesłowatej, zdobionej inkrustacją srebrną (w obydwu grobach stwierdzono identyczny zestaw kategorii uzbrojenia). Z kolei w przypadku słynnego, „królewskiego” grobu z Mušov na Morawach, stwierdzono obecność 17 ostróg (TEJRAL 2002). Do listy broni o proveniencji sarmackiej dodać należy także sarmacki miecz z kolistą głowicą z gr. 8. w miejscowości Zvenigorod-Goeva Gora, z południowo-wschodniego pogranicza kultury przeworskiej, gdzie manifestowały się mieszane wpływy dacko-„przeworskie” i sarmackie (cf. DĄBROWSKA 1973a: 220; SVEŠNIKOV 1957: 63-64; KROPÓTKIN 1977: 39; KOZAK 1987; SHCHUKIN 1989b: 282-284; KOKOWSKI 1999: 35, 37, 39-40).

Dostrzega się za to wyraźnie wpływy germańskie na środowisko sarmackie z Wielkiej Niziny Węgierskiej, intensywniejsze – jak się przyjmuje – od okresu wojen markomańskich. W przypadku uzbrojenia manifestuje się to obecnością i formą okuć tarcz w grobach, większym niż na innych obszarach sarmackich udziale grotów broni drzewcowej i mniejszym grocików strzał, (cf. ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 1994). Jako wyraz wejścia elit sarmackich w sferę oddziaływań germańskich traktuje się również grób z bronią z Gesztered, wiązany z horyzontem grobów okazałych Hassleben–Leuna–Zakrzów–Straże (CARNAP-BORNHEIM 2001).

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że wydarzenia towarzyszące wojnom markomańskim wywarły wpływ na zmianę lub przynajmniej korektę dotychczasowych struktur władzy, np. zmiany hierarchii rodów (awans jednych, spadek znaczenia innych), zmiany struktury osadniczej etc. Wojna, jako okres w którym łatwo o awans i „karierę”, ale i o upadek, zapewne sprzyjała procesom wykształcania się silnej władzy o podstawach militarnych. Wskazówką takich zmian może być ponowna obecność okazałych grobów, z cennym uzbrojeniem (na obszarze kultury przeworskiej: Witaszewice, gr. 22, ewentualnie Psary, zaś na obszarze zmagani wojennych, w południowych Morawach – grób „królewski” w Mušov). Rozwoju struktur politycznych i wojskowych wśród Germanów, walczących z Rzymianami w tym okresie, spodziewał się także C. von Carnap-Bornheim (1994: 104)¹⁴⁰. Problem szeroko rozumianych przekształceń społecznych, wywołanych wojnami markomańskimi, wykracza jednak poza ramy niniejszej pracy.

Pragnę zaznaczyć, że choć dostrzegam możliwości wiarygodnego łączenia niektórych zjawisk kulturowych na terenie kultury przeworskiej z wojnami markomańskimi, to należy pamiętać, że poruszamy się w sferze rozważań o charakterze hipotetycznym. Omawiany konflikt staje się niekiedy kluczem interpretacyjnym, a nawet „wytrychem” do wyjaśniania procesów bardzo odległych od areny wydarzeń wojennych. Wymienić można w tym

miejszu zwłaszcza koncepcje formułowane przez niektórych badaczy skandynawskich. Tłumaczą one formowanie się centrum kulturowego we wschodniej Zelandii, na początku młodszego okresu rzymskiego, postulowanym udziałem lokalnej arystokracji plemiennej w wojnach. W konsekwencji, miałyby to prowadzić do domniemanego wsparcia udzielonego przez Rzym lokalnym elitom władzy, postrzeganym jako sojusznicy. Dowodem na to miałyby być znalezisko insygnium władzy – bransolety o kolbowatych zakończeniach (niem. *Kolbenarmring*) w jednym z wczesnych grobów z bogatego cmentarzyska w Himlingøje (wynik nawiązania w trakcie wojen kontaktów z elitami sarmackimi, które od dłuższego czasu posługiwały się takimi wyznacznikami wysokiej pozycji społecznej). Kolejny argument wiąże się z odkryciem na tym stanowisku kenotafów, które – jak uważają badacze duńscy – wystawione zostały zapewne dla upamiętnienia wojowników, którzy nie powrócili z wojen markomańskich. O zaangażowaniu się miejscowych elit militarnych w konflikt miałyby także świadczyć wyobrażenia na lokalnie wykonanych ozdobach dwóch srebrnych pucharów, odkrytych w Himlingøje, przedstawiające wojowników z mieczami o kolistych głowicach (LUND HANSEN 2001: 115; STORGAARD 2001: 102–104; 2003: 115–118; cf. JØRGENSEN 2001: 13; LUND HANSEN 2003: 361–366). Powyższe koncepcje uznaję za nieprzekonujące. Nasilające się wpływy zarówno rzymskie, jak i – mniej znaczące – sarmackie, tłumaczyć można na wiele sposobów, ale przyjęcie rozwiązań łatwych, choć nie popartych przekonującymi argumentami, potraktować należy jako nadinterpretację (w świetle dostępnego materiału źródłowego). Wpływy sarmackie na złotnictwo skandynawskie (wyroby w tzw. stylu *Havor* z okresu wczesnorzymskiego) dostrzegane są zresztą już wcześniej (SHCHUKIN 2003)¹⁴¹, pojawienie się nowego wzoru bransolety można więc postrzegać przez pryzmat istniejących już kontaktów¹⁴². Z kolei rzymskie miecze z kolistą głowicą znane są stosunkowo licznie z terenu Skandynawii (KACZANOWSKI 1994c: fig. 4), zatem ich

¹⁴⁰ Znaczenie wojen markomańskich dla zmian społecznych postulowano już od dawna (cf. GODŁOWSKI 1960: 107; KIETLIŃSKA 1963: 69).

¹⁴¹ Co prawda zastosowana argumentacja, związana z wyjaśnianiem tego procesu, nasuwa poważne wątpliwości. Autor przypuszcza, że do przejścia technik złotniczych doszło nad środkowym Dunajem, w połowie I w. po Chr., podczas zetknięcia się Sarmatów i – jak przypuszcza – towarzyszących im złotników greckich, pracujących na ich zamówienie, z Germanami. Stąd owi złotnicy mieli się dostać do Skandynawii, gdzie rozwinęli swoisty styl zdobniczy (SHCHUKIN 2003: 34).

¹⁴² Nie oznacza to, że lekceważę potencjalny wpływ kultury sarmackiej na ludy germańskie, nasilający się najprawdopodobniej

po wojnach markomańskich (w ich wyniku?). Problem kontaktów germańsko-sarmackich był ostatnio przedmiotem licznych opracowań (m. in. DOBRZAŃSKA, WIELOWIEJSKI 1997; DOBRZAŃSKA 1999; SHCHUKIN 1989a; 1994; CARNAP-BORNHEIM 2001; 2003; LUND HANSEN 2003; MÜLLER 2003; ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2003; TEJRAL 2003; VADAY 2003; cf. inne artykuły z pracy „Kontakt-Kooperation-Konflikt...”). Prace te rzucają nowe światło także na postrzeganie skutków wojen markomańskich dla oblicza kulturowego środkowej i północnej Europy. Coraz lepiej poznawany proces oddziaływań sarmackich na te obszary nie potwierdza jednak udziału elit wschodniozelandzkich w wojnach markomańskich. Z kolei wpływ sarmacki na uzbrojenie ludności kultury przeworskiej, choć obecny, jest – w mojej ocenie – przeceniany.

przedstawienia nie muszą wskazywać na militarne kontakty z wojskiem rzymskim, które stały się udziałem ze-landzkich wojowników (jak już wspomniałem, związek ich napływu z wojnami markomańskimi jest zasadnie poddawany w wątpliwość). Kenotafy nie muszą zresztą dowodzić śmierci skandynawskich wojowników w wojnach markomańskich. W tym świetle, obserwacje dokonane na podstawie materiału zabytkowego z kultury przeworskiej, traktuję jako daleko bardziej prawdopodobne.

Wyniki przedstawione w niniejszej pracy stanowią świadectwo procesów przekształceń obrządku pogrzebowego, odzwierciedlających jednak także zjawiska natury ogólnej. Zróżnicowanie zespołów uzbrojenia w grobach z fazy B₁ postrzegać można przez pryzmat zróżnicowanych wpływów kulturowych, krzyżujących się na terenie kultury przeworskiej. Faza B_{2a} stanowi odejście od tej

sytuacji, cechując się większą standaryzacją grobów, zwłaszcza z „bogatym” uzbrojeniem, jak również czytelnym spadkiem odsetka grobów z ostrogami. W fazie B_{2b} dostrzegalna jest z kolei wyraźna standaryzacja zestawów uzbrojenia, czytelna na poziomie ogólnokulturowym, jak i poszczególnych, dużych cmentarzysk. Uwzględniając szereg innych przesłanek wydaje się, że nastąpił wówczas znaczący wzrost tendencji militarnych, których kontynuacja miała miejsce w fazie B₂/C₁. Następujące wówczas zmiany w uzbrojeniu, przy utrzymywaniu się wysokiej frekwencji i standaryzacji grobów z bronią, tłumaczyć można udziałem znacznej części wojowników z obszaru kultury przeworskiej w wojnach markomańskich. Choć tłumaczenie rozmaitych koncepcji wojnami markomańskimi bywało często nieuzasadnione, w przypadku uzyskanych wyników wydaje się jednak być wiarygodne.

Lista stanowisk:¹⁴³

Arbasy, gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki, woj. podlaskie, niepublikowane materiały z badań mgr K. Rusin, zbiory Muzeum w Białymstoku

Biała, gm. Zgierz, pow. zgierski, woj. łódzkie, stan. 1 (MAKIEWICZ 1970)

Biejków, gm. Promna, pow. białobrzezki, woj. mazowieckie, materiały z badań mgr J. Zaborowskiego w 1986, zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (SZELA 1999)

Bodzanowo, gm. Zakrzewo, pow. aleksandrowski, woj. kujawsko-pomorskie (ZIELONKA 1958; 1961)

Bratove, raj. Vinogradov, Ukraina (KOBAL' 1997)

Brzeski, gm. Klwów, pow. przysuski, woj. mazowieckie (CIEŚLAK-KOPYT 1994)

Brzeźce, gm. Białobrzegi, pow. białobrzezki, woj. mazowieckie (BALKE 1976)

Charłupia Mała, gm. Sieradz, pow. sieradzki, woj. łódzkie, materiały z badań dr. Mährena podczas II wojny światowej, nie publikowane w całości, zbiory Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

¹⁴³ W zestawieniu uwzględniono groby datowane precyzyjnie. Prócz materiałów niepublikowanych miałem możliwość skorzystania z większości materiałów publikowanych. Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować: mgr Katarzynę Rusin (Muzeum w Białymstoku) za udostępnienie materiałów z Arbasów i Niemirowa, mgr. Jackowi Andrzejowskiemu (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie) za udostępnienie materiałów z Nadkole, Biejkowa, Kamieńczyka, Niecieplina, Karczewca, Korytnicy, Glinek, Gościeradowa Ukazowego, Spycimierza, Zdunów i Garwolina, dr Katarzynę Czarnecką (PMA) za udostępnienie materiałów z Oblina, mgr. mgr. Januszowi Karolczykowi i Mariuszowi Ziółkowskiemu (Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim) za udostępnienie materiałów z Cieblowic Dużych, mgr. Tomaszowi Wichmanowi (Muzeum Archeologiczne w Krakowie) za udostępnienie materiałów z Kopek i Chmielowa Piskowego, prof. dr. hab. Piotrowi Kaczanowskiemu (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego) za udostępnienie materiałów z Kryspinowa i Opatowa (w ostatnim przypadku wyrazi wdzięczności winien jestem także mgr Joannie Teledze-Zagórskiej), mgr. Marcinowi Biborskiemu (IA UJ) za udostępnienie materiałów z Mokrej, mgr. Andrzejowi Grzymkowskiemu (Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej) za udostępnienie materiałów z Modły i Stupska, prof. dr. hab. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi za udostępnienie dokumentacji

z badań w Rostkach i Kitkach, mgr Alicji Gałęzowskiej (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu) za udostępnienie materiałów z Młodzikowa, Domaradzic, Siemianic, Charłupi Małej, Gronówka, Ostrowia Kaliskiego i części materiałów z Inowrocławia, mgr Marii Kulisiewicz za udostępnienie materiałów z Częstokowa Polskiego, mgr. Stefanowi Woydzie (Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego we Pruszkowie) za udostępnienie materiałów z Łajsk i Lemanów, dr Lubomirze Tyszler (Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego) za udostępnienie materiałów z Kompiny, mgr Ewie Kawałek (Muzeum Okręgowe w Ostrołęce) za udostępnienie materiałów z Magnuszewa, mgr Jolancie Deptule (Muzeum Okręgowe w Łomży) za udostępnienie materiałów z Miastkowa, mgr. Stanisławowi Gąsiorowi (Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim) za udostępnienie materiałów z Mierzyna-Grobli, mgr. Krzysztofowi Demidziukowi (Muzeum Miasta Wrocławia) za udostępnienie materiałów z Nowej Wsi Wrocławskiej, Sobociska i Nosocic, mgr Marii Jażdżewskiej (Muzeum Miasta Pabianic) za udostępnienie materiałów z Siemiechowa i Rychłocic, prof. dr. hab. Andrzejowi Kokowskiemu (Katedra Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) za udostępnienie materiałów z Puław-Włostowic, mgr. Leszkowi Ziątce (Kaliskie Stanowisko Archeologiczne IAI PAN w Warszawie) za udostępnienie materiałów z Wesółek, stan. 1.

- Chinów**, gm. Kozienice, pow. kozienicki, woj. mazowieckie (CIEŚLAK-KOPYT 1998)
- Chmielów Piaskowy**, gm. Bodzechów, pow. ostrowiecki, woj. świętokrzyskie (GODŁOWSKI, WICHMAN 1998)
- Chobienia**, gm. Jemięlna, pow. górowski, woj. dolnośląskie (SEGER 1896)
- Chojne**, gm. Sieradz, pow. sieradzki, woj. łódzkie (KASZEWSKA, KRAUSE, MAKIEWICZ, ZĄBKIEWICZ-KO-SZAŃSKA 1974: pl. 203)
- Chorula**, gm. Gogolin, pow. krapkowicki, woj. opolskie (SZYDŁOWSKI 1964a)
- Ciebulowice Duże**, gm. Tomaszów Mazowiecki, pow. tomaszowski, woj. łódzkie, niepublikowane materiały z badań mgr. J. Karolczyka, zbiory Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim (cf. BIBORSKI 2000: 54-55, fig. 8-9)
- Ciecierzyn**, gm. Bieczyna, pow. kluczborski, woj. opolskie (MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997)
- Ciosny**, gm. Zgierz, pow. zgierski, woj. łódzkie, stan. 1, stan. 3 (JAMKA 1961)
- Czacz**, gm. Śmigiel, pow. kościański, woj. wielkopolskie (KOSTRZEWSKI B. 1956a)
- Czarnocin**, gm. *loco*, pow. piotrkowski, woj. łódzkie (KASZEWSKA 1969b)
- Częstków Polski**, gm. Czosnów, pow. nowodworski mazowiecki, woj. mazowieckie, niepublikowane materiały z badań mgr M. Kulisiewicz, zbiory PSOZ w Warszawie
- Dłutowo**, gm. Lidzbark, pow. działdowski, woj. warmińsko-mazurskie (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999a)
- Dobroń**, gm. *loco*, pow. pabianicki, woj. łódzkie (KMIECIŃSKI 1955)
- Domanowice**, gm. Trzebnica, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie (BŁAŻEJEWSKI 1998a)
- Domaradzice**, gm. Jutrosin, pow. rawicki, woj. wielkopolskie (KOSTRZEWSKI B. 1954)
- Garwolin**, gm. *loco*, pow. garwoliński, woj. mazowieckie (NIEWĘGŁOWSKI 1991)
- Gledzianówek**, gm. Witonia, pow. łączycki, woj. łódzkie (KASZEWSKA 1977)
- Glinki**, gm. Karczew, pow. otwocki, woj. mazowieckie, niepublikowane materiały z badań prof. A. Kempistego, zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
- Gościeradów Ukazowy**, gm. *loco*, pow. kraśnicki, woj. lubelskie (NIEWĘGŁOWSKI 1981)
- Góra**, gm. Warta, pow. sieradzki, woj. łódzkie (SICIŃSKI 1994)
- Grodzisk Mazowiecki**, gm. *loco*, pow. grodziski, woj. mazowieckie (BARANKIEWICZ 1959)
- Gronówko**, gm. Lipno, pow. leszczyński, woj. wielkopolskie (ERZEPKI 1888)
- Gródk**, gm. Płońsk, pow. działdowski, woj. warmińsko-mazurskie (OKULICZ 1983)
- Hryniów** (Griniv), raj. Pustomyty, Ukraina (KOZAK 1985)
- Inowrocław**, stan. 55, gm. *loco*, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie (BEDNARCZYK 1994)
- Inowrocław „na Batkówku”**, gm. *loco*, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie, materiały z badań A. Karpińskiej w 1926 r., zbiory Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, wzmianka: ZIELONKA 1970: 194
- Inowrocław-Szymborze**, gm. *loco*, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie (BEDNARCZYK, ŁASZKIEWICZ 1990)
- Kalinów**, gm. Strzelce Opolskie, pow. strzelecko-opolski, woj. opolskie (SZYDŁOWSKI 1959)
- Kamieńczyk**, gm. Wyszów, pow. wyszkowski, woj. mazowieckie (DĄBROWSKA 1997)
- Karczewiec**, gm. Wierzbno, pow. węgrowski, woj. mazowieckie (DĄBROWSKA 1973b)
- Kawczyce**, gm. Busko-Zdrój, pow. buski, woj. świętokrzyskie (KACZANOWSKI, POLESKI 1982; 1984)
- Kietrz**, gm. *loco*, pow. głubczycki, woj. opolskie (GEDL 1988)
- Kitki**, gm. Dzierzgowo, pow. mławski, woj. mazowieckie, niepublikowane materiały z badań prof. J. Okulicza-Kozaryna
- Kokorzyn**, gm. Kościan, pow. kościański, woj. wielkopolskie (KOSTRZEWSKI B. 1956a)
- Komorówko**, gm. Trzebnica, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie (PESCHECK 1939: 324-325, pl. 25: 1-2, fig. 70)
- Kompina**, gm. Nieborów, pow. łowicki, woj. łódzkie (TYSZLER 1998)
- Konin**, gm. *loco*, pow. koniński, woj. wielkopolskie (KOSTRZEWSKI B. 1947; PIECZYŃSKI 1967)
- Konopnica**, gm. *loco*, pow. wieluński, woj. łódzkie, stan. 7 (ABRAMEK 1987; 1988)
- Kopki**, gm. Rudnik, pow. nizański, woj. podkarpackie (JAMKA 1935)
- Korytnica**, gm. Sobków, pow. jędrzejowski, woj. świętokrzyskie (SKURCZYŃSKI 1947)
- Kryspinów**, gm. Liszki, pow. krakowski, woj. małopolskie (GODŁOWSKI 1972; 1976a; 1976b GODŁOWSKI, MACZYŃSKA 1972), część materiałów niepublikowana, w zbiorach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Kutno**, gm. *loco*, pow. kutnowski, woj. łódzkie, stan. 2, stan. 3, stan. 6 (MOSZCZYŃSKI 1994; 1996)

- Lachmirowice**, gm. Kruszwica, pow. inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie (ZIELONKA 1951; 1953)
- Latowice**, gm. Sieroszewice, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie, niepublikowane, zbiory Muzeum Archeologicznego w Poznaniu
- Lemany**, gm. Zatory, pow. pułtowski, woj. mazowieckie (NARKIEWICZ 1990)
- Leżnica Wielka**, gm. Parzęczew, pow. zgierski, woj. łódzkie (WIKLAK 1965)
- Lisów**, gm. Grójec, pow. grójecki, woj. mazowieckie (KARPIŃSKA 1926: 27-28, fig. 9; KIETLIŃSKA 1974)
- Łajski**, gm. Skrzyszew, pow. legionowski, woj. mazowieckie, niepublikowane materiały z badań mgr A. Kruk; sprawozdania mgr A. Kruk z badań w Oddziale Wojewódzkim PSOZ w Warszawie, zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie oraz PSOZ w Warszawie
- Łęgonice Małe**, gm. Nowe Miasto nad Pilicą, pow. grójecki, woj. mazowieckie (LIANA 1976)
- Łętowice**, gm. Wierzchosławice, pow. tarnowski, woj. małopolskie (SZPUNAR 1990)
- Magnuszew**, gm. Szelków, pow. makowski, woj. mazowieckie, niepublikowane materiały z badań mgr E. Kawałek, zbiory Muzeum Okręgowego w Ostrołęce
- Miastkowo**, gm. loco, pow. łomżyński, woj. podlaskie, niepublikowane materiały z badań mgr Jolanty Deptuły, zbiory Muzeum Okręgowego w Łomży
- Mierzyn-Grobla**, gm. Rozprza, pow. piotrkowski, woj. łódzkie, niepublikowane materiały z badań mgr. S. Gąsiora, zbiory Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim
- Młodzikowo**, gm. Krzykosy, pow. średzki wielkopolski, woj. wielkopolskie (DYMACEWSKI 1958)
- Modła**, gm. Wiśniewo, pow. mławski, woj. mazowieckie (GRZYMKOWSKI 1986)
- Mokra**, gm. Miedźno, pow. kłobucki, woj. śląskie, większość materiałów z badań mgr. M. Biborskiego nie została dotąd opublikowana, zbiory Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, ponadto: BIBORSKI 1998
- Nadkole**, gm. Łochów, pow. węgrowski, woj. mazowieckie (ANDRZEJOWSKI 1998)
- Niecieplin**, gm. Garwolin, pow. garwoliński, woj. mazowieckie (KOZŁOWSKA 1958)
- Niedanowo**, gm. Kozłowo, pow. nidzicki, woj. mazowieckie (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999b)
- Niemirów**, gm. Mielnik, pow. siemiatycki, woj. podlaskie (RUSIN 2001)
- Nosocice**, gm. Głogów, pow. głogowski, woj. dolnośląskie (TACKENBERG 1925: 28-50, pl. 12-15, 17, 19-24, 26, 29; PESCHECK 1936: 186-188, fig. 3-4)
- Nowa Wieś Wrocławska**, gm. Kąty Wrocławskie, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie (PESCHECK 1939: 326-327, 335-336, 344-345, fig. 20, 82, 53, 178, 181)
- Nowe Miasto nad Pilicą**, gm. loco, pow. grójecki, woj. mazowieckie (LIANA 1975)
- Oblin**, gm. Maciejowice, pow. garwoliński, woj. mazowieckie, materiały z badań dr K. Czarneckiej, w większości niepublikowane, zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (nieliczne z wykorzystanych w pracy zespołów zostało opublikowanych cf. CZARNECKA 1992; 1996; 1999; 2001)
- Opatów**, gm. loco, pow. kłobucki, woj. śląskie, wykorzystano zespoły publikowane (GODŁOWSKI 1959; GODŁOWSKI 1970; GODŁOWSKI, MADYDA 1976), jak również niepublikowane, zbioru Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Opoka**, gm. Końskowola, pow. puławski, woj. lubelskie (SZAREK-WASZKOWSKA 1971; KOKOWSKI 1991: 96-116)
- Ostrów Kaliski**, gm. Brzeziny, pow. kaliski, woj. wielkopolskie (GOZDOWSKI 1949), niektóre materiały (z badań mgr. E. Dąbrowskiego) niepublikowane, zbiory Muzeum Archeologicznego w Poznaniu
- Pajewo-Szwelice**, gm. Gołymin-Ośrodek, pow. ciechanowski, woj. mazowieckie (DŁUBAKOWSKI 1988)
- Pałuki**, gm. Opinogóra, pow. ciechanowski, woj. mazowieckie (LA BAUME 1943)
- Piasieczno**, gm. Łoniów, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie (KRAUSS 1964)
- Piaski**, gm. Kleszczów, pow. bełchatowski, woj. łódzkie (SKOWRON 1997)
- Piastowo-Pajki**, gm. Krzynowłoga Mała, pow. przasnyski, woj. mazowieckie (PEISER 1916)
- Podgórzycze**, gm. Warka, pow. grójecki, woj. mazowieckie (CIEŚLAK, TWARDOWSKI 1992)
- Puławy-Włostowice**, gm. Puławy, pow. puławski, woj. lubelskie (GURBA 1978; KOKOWSKI 1981: fig. 8; KOKOWSKI 1985, fig. 3; GAJEWSKI, GURBA 1981: pl. 279), zbiory Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
- Pyszaca**, gm. Śrem, pow. śremski, woj. wielkopolskie (KOSTRZEWSKI B. 1956b)

- Rostki**, gm. Troszyn, pow. ostrołęcki, woj. mazowieckie (KEMPISTY, OKULICZ 1965, pl. 88), kartoteka prof. J. Okulicza-Kozaryna
- Rybno**, gm. Kłobuck, pow. kłobucki, woj. śląskie (GODŁOWSKI 1966: 151, fig. 1-2)
- Rychłocice**, gm. Konopnica, pow. wieluński, woj. łódzkie, niepublikowane materiały z badań mgr M. Jażdżewskiej, zbiory Muzeum Miasta Pabianice
- Sandomierz-Krakówka**, gm. Sandomierz, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie (WILKOŃSKI 1938; KOKOWSKI, ŚCIBIOR 1990, pl. 385)
- Serby**, gm. Głogów, pow. głogowski, woj. dolnośląskie (TACKENBERG 1925: 23-24, pl. 7-8)
- Siedlemin**, gm. Jarocin, pow. jarociński, woj. wielkopolskie (KARPIŃSKA 1926: 56-66, pl. II, fig. 43-50; JANICZAK 1990: 144, fig. 12)
- Siemianice**, gm. Łęka Opatowska, pow. kępiński, woj. wielkopolskie (SZEMBEKÓWNA J. 1902; SZEMBEKÓWNA Z., 1905; 1909a; 1909b; KOSTRZEWSKI 1923: pl. XI)
- Siemiechów**, gm. Widawa, pow. łaski, woj. łódzkie (JAŹDŻEWSKA 1983: pl. 295, 297, 301; 1992: pl. 389, 391)
- Sobocisko**, gm. Oława, pow. oławski, woj. dolnośląskie (PESCHECK 1939: 353-361; pl. 13-14, fig. 37, 53, 185-186)
- Sobótka**, gm. Grabów, pow. łęczycki, woj. łódzkie (RYCEL 1981)
- Spycimierz**, gm. Uniejów, pow. poddębicki, woj. łódzkie (KIETLIŃSKA, DĄBROWSKA 1963)
- Stara Wieś**, gm. Węgrów, pow. węgrowski, woj. mazowieckie (RADIG 1942)
- Starachowice**, gm. *loco*, pow. starachowicki, woj. świętokrzyskie (JAMKA 1959)
- Strobin**, gm. Konopnica, pow. wieluński, woj. łódzkie (ABRAMEK 1984; 1985; ABRAMEK, GEDL 1987, pl. 356)
- Strupina**, gm. Prusice, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie (PFÜTZENREITER 1929)
- Stupsk**, gm. *loco*, pow. mławski, woj. mazowieckie, niepublikowane materiały z badań mgr. A. Grzymkowskiego, zbiory Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie
- Sulmierzyce**, gm. *loco*, pow. krotoszyński, woj. wielkopolskie (JAŹDŻEWSKI 1887: 23-24, pl. VII-VIII; ERZEPKI, KOSTRZEWSKI 1914: 20, pl. LIX)
- Tarnów Opolski**, gm. *loco*, pow. opolski, woj. opolskie (GODŁOWSKI, SZADKOWSKA 1972)
- Trupianka**, gm. Lutomiersk, pow. pabianicki, woj. łódzkie (KASZEWSKA 1969a)
- Walichnowy**, gm. Sokolniki, pow. wieruszowski, woj. łódzkie (ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1965)
- Wesółki**, gm. Blizanów, pow. kaliski, woj. wielkopolskie, stan. 1 (DĄBROWSCY 1967)
- Wesółki**, gm. Blizanów, pow. kaliski, woj. wielkopolskie, stan. 5 (KOZŁOWSKA 1972)
- Witaszewice**, gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. łęczycki, woj. łódzkie (KASZEWSKA 1973, pl. XV:1-18, XVI; KASZEWSKA KRAUSE, MAKIEWICZ, ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1974: pl. 202)
- Wola Skromowska**, gm. Firlej, pow. lubartowski, woj. lubelskie (KOKOWSKI, KUTYŁOWSKI 1987)
- Wólka Domaniewska**, gm. Przytyk, pow. radomski, woj. mazowieckie (OLĘDZKI 1994)
- Wrocław-Grabiszyn**, gm. Wrocław, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie (PESCHECK 1939: 260-261, fig. 154)
- Wrocław-Kłokoczyce**, gm. Wrocław, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie (PESCHECK 1939: 292, fig. 18, 80)
- Wrocław-Pracze Odrzańskie**, gm. Wrocław, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie (PESCHECK 1939: 270, fig. 113, pl. 16:5)
- Wymysłowo**, gm. Krobica, pow. gostyński, woj. wielkopolskie (JASNOSZ 1952)
- Wrzask-Zagłoba**, gm. Stryków, pow. zgierski, woj. łódzkie (SICIŃSKI 1986)
- Zadowice**, gm. Godziesze Wielkie, pow. kaliski, woj. wielkopolskie (ABRAMOWICZ 1956; ABRAMOWICZ, LE-PÓWNA 1957; KASZEWSKA 1961; 1964; 1975)
- Zakrzów**, gm. Gogolin, pow. krapkowicki, woj. opolskie (SZYDŁOWSKI 1964b)
- Zaspy**, gm. Warta, pow. sieradzki, woj. łódzkie (KOSTRZEWSKI B. 1939)
- Zawada**, gm. Połaniec, pow. staszowski, woj. świętokrzyskie (CHOMENTOWSKA 1980)
- Zduny**, gm. *loco*, pow. łowicki, woj. łódzkie (NOWAKOWSKI Z. 1995)
- Zemplin**, okr. Trebišov, Słowacja (BUDINSKÝ-KRIČKA, LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990)
- Zvenigorod-Goeva Gora**, raj. Pustomyty, Ukraina (SVEŠNIKOV 1957: 63-64, fig. 21:10-13; KOZAK 1984: 87, fig. 36: 24-25; KOKOWSKI 1999: fig. 5)

Tabela 1. Zestawy uzbrojenia z grobów datowanych nieprecyzyjnie.
Uwzględniono jedynie obiekty, które teoretycznie mogły zostać wykonane w okresie analizowanym w pracy.

	broń drzewcowa		broń drzewcowa, tarcza		tarcza	zestawy z „bogatym” uzbrojeniem										inne „bogate”	łuk	inne	Σ
	1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot		koń	miecz	miecz, broń drzewcowa		miecz, koń	tarcza, miecz	broń drzewcowa, koń		miecz, tarcza, broń drzewcowa					
								1 grot	>1 grot			1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot				
B ₁ -B _{2a}	13	4	1	—	—	4	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	25
B ₁ /B ₂	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
B _{2a} /B _{2b}	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
B ₁ -B ₂	4	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	9
B ₂	25	12	—	2	4 + 1?	2	1	1	1	2	1	1	1	—	—	—	5	3	62
B _{2b} -B ₂ /C ₁	8	4	1	1	2	4	—	—	—	—	1	1	—	—	—	4	2	—	28
B _{2b} -C _{1a}	5	3	—	—	—	4	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	3	—	19
B ₂ -C _{1a}	3	3	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
B ₂ -C ₁	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	7
B ₂ /C ₁ -C _{1a}	5	1	—	1	2	2	—	1	—	—	—	3	—	—	1	1	—	1	18
B ₂ /C ₁ -C ₁	11	—	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	18
C ₁ ?	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
C ₁ -C ₃ -D	2	—	—	—	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	17

Tabela 2. Zestawy uzbrojenia z grobów datowanych na fazę B₁, z uwzględnieniem precyzyjnego podziału chronologicznego.

	broń drzewcowa		broń drzewcowa,		tarcza	zestawy z „bogatym” uzbrojeniem																inne „bogate”	łuk	Σ
	1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot		koń	miecz	broń drzew., tarcza, koń		miecz, broń drzew.		miecz, koń, broń drzew.		tarcza, miecz	broń drzew., koń		miecz,tarcza, broń drz.		miecz, koń, tarcza, broń drzew.					
								1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot		1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot	1 grot	>1 grot	1 grot			
B ₁	19	6	4	2	3	6	2	–	–	3	–	3	–	1	2	–	1	1	–	1	4	3	61	
B _{1a}	2	1	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	7	
B _{1b}	–	–	–	2	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	2		1	–	–	9	
B _{1c}	4	1	8	7	1	2	1	1	–	1	–	1	–	–	–	–	4	3	2	–	2	1	39	
B _{1a-b}	1	–	2	3	3	–	–	2	3	–	–	–	–	1	–	–	–	1	1	1	–	–	18	
B _{1b-c}	6	1	–	2	1	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–	14	
B _{1b/c}	–	–	–	2	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	

Tabela 3. Okucia tarcz w grobach z okresu wpływów rzymskich i początków okresu wędrówek ludów. W nawiasach podano liczbę zespołów, w których wystąpiły fragmenty okuć. W komórkach tabeli podano również liczbę przypadków wystąpienia dodatkowo innych okuć tarcz (brz.– okucie krawędzi tarczy, ok. – okucie powierzchni tarczy).

B ₁	umbo, imacz	umbo	imacz	inne	Σ
<i>groby z „bogatym” uzbrojeniem</i>	24 1 brz.	10 1 brz. 1 ok.	3 (1)	–	37 (1) 46,3%
<i>tarcza, > 1 grot</i>	10 1 ok.	7	1 brz.	–	18 22,1%
<i>tarcza, 1 grot</i>	8	3	4	–	15 18,8%
<i>tarcza</i>	3 1 brz.	5	1	1 nit	10 12,5%
<i>inne</i>	–	–	–	–	0 0,0%
Σ	45 56,3%	25 31,3%	9 (1) 11,3%	1 1,1%	80 (1) 100%

B _{2a}	umbo, imacz	umbo	imacz	Σ
<i>groby z „bogatym” uzbrojeniem</i>	5	6 1 brz.	2 1 brz.	13 30,2%
<i>tarcza, > 1 grot</i>	3	11 1 brz.	1	15 34,9%
<i>tarcza, 1 grot</i>	6	4	1	11 25,6%
<i>tarcza</i>	–	2 1 brz.	1	3 7,0%
<i>inne</i>	–	1 1 brz.	–	1 2,3%
Σ	14 32,6%	24 55,8%	5 11,6%	43 100%

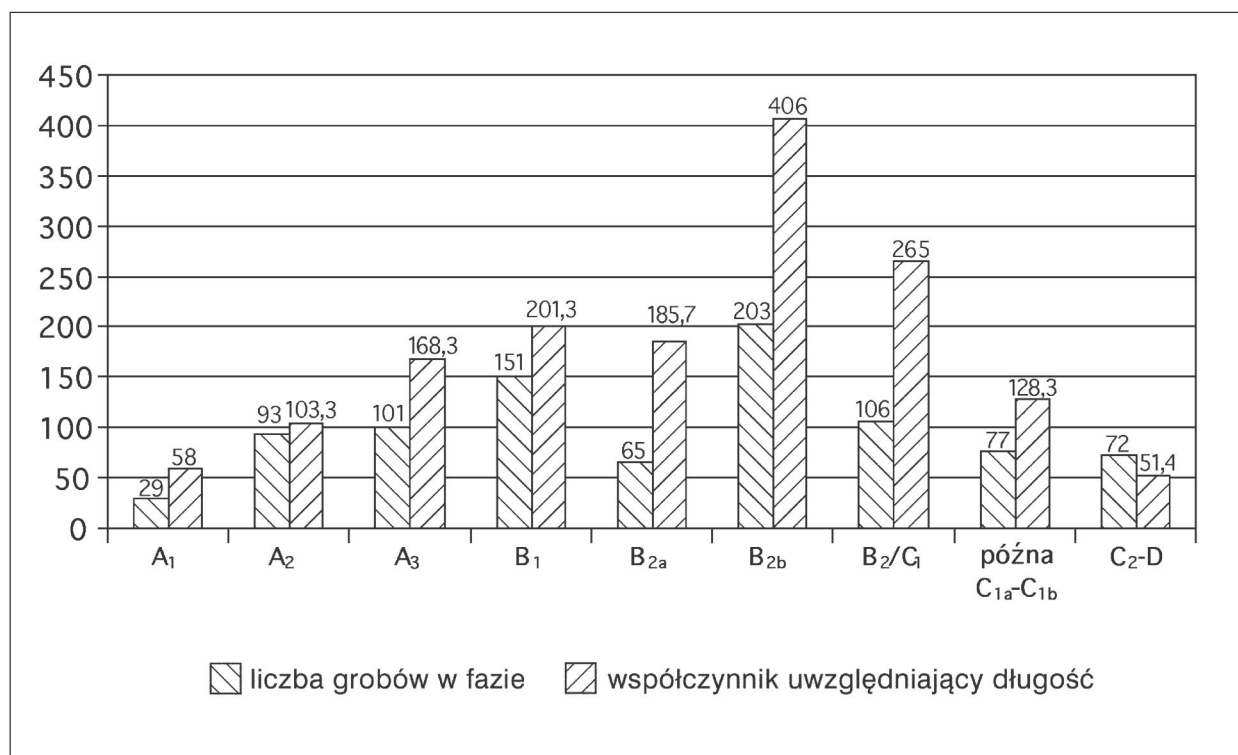
B _{2b}	umbo, imacz	umbo	imacz	Σ
<i>groby z „bogatym” uzbrojeniem</i>	29	9 (1)	5	43 (1) 34,9%
<i>tarcza, > 1 grot</i>	31 1 brz. 1 ok.	27 1 brz.	3	61 49,6%
<i>tarcza, 1 grot</i>	5	6	1	12 9,8%
<i>tarcza</i>	1 (1)	4 (1)	1	6 (2) 7,0%
<i>inne</i>	1	–	–	1 0,8%
Σ	67 (1) 54,5%	46 (2) 37,4%	10 8,1%	123 (3) 100%

B₂/C₁	umbo, imacz	umbo	imacz	Σ
<i>groby z „bogatym” uzbrojeniem</i>	20	8 (1) 1brz.	2	30 (1) 35,7%
<i>tarcza, > 1 grot</i>	22	–	–	22 26,2%
<i>tarcza, 1 grot</i>	11 (1)	3	2 1brz.	16 (1) 19,0%
<i>tarcza</i>	7 (1)	2	5 (1)	14 (2) 16,7%
<i>inne</i>	2	–	–	2 2,4%
Σ	62 (2) 73,8%	13 (1) 15,5%	9 (1) 10,7%	84 (4) 100%

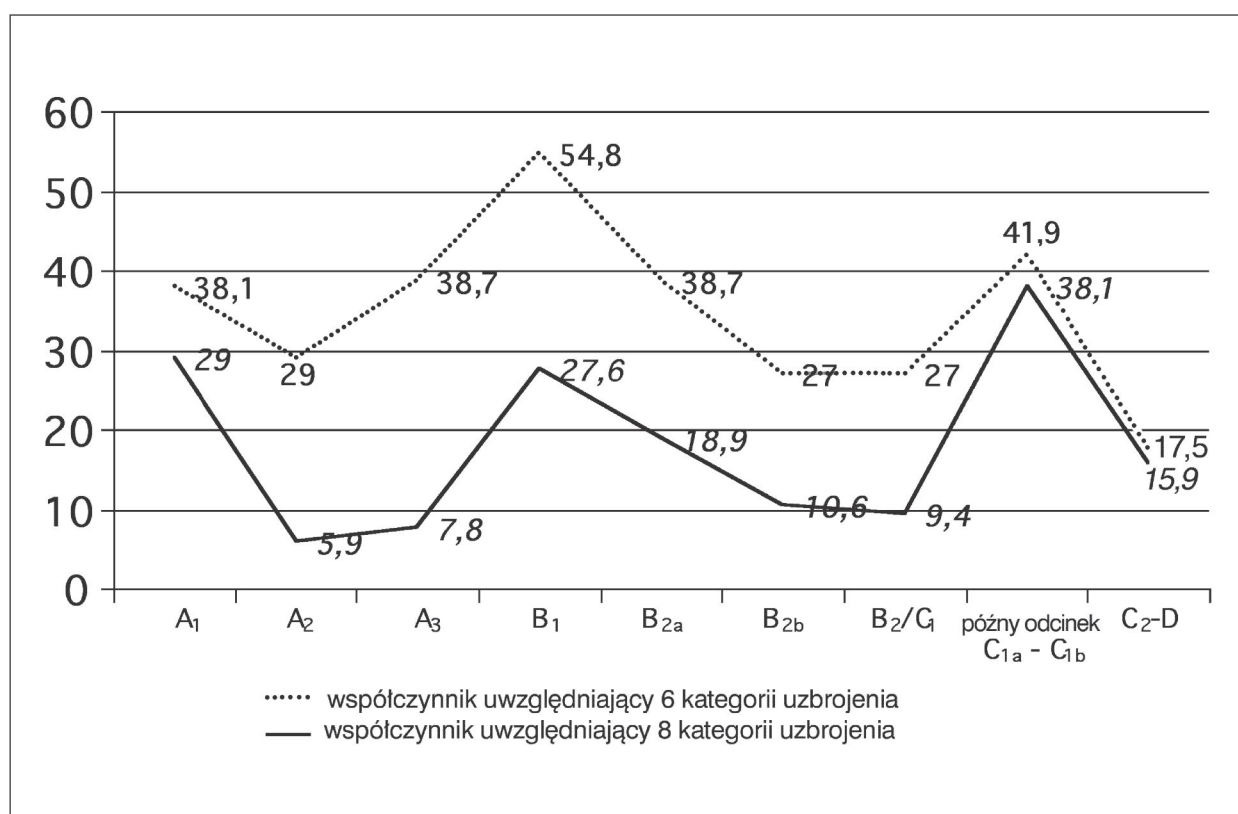
Późny odcinek fazy C_{1a} - C_{1b}	umbo, imacz	umbo	imacz	Σ
<i>groby z „bogatym” uzbrojeniem</i>	15 (4)	3 (2)	1 (1)	19 (7) 33,9%
<i>tarcza, > 1 grot</i>	8 (1) 1 brz. 1 ok.	2	–	10 (1) 17,8%
<i>tarcza, 1 grot</i>	7	4	3 (1) 1brz.	14 (1) 25,0%
<i>tarcza</i>	7 (1)	3 (1)	3	13 (2) 16,7%
<i>inne</i>	–	–	–	–
Σ	37 (6) 66,1%	12 (3) 21,4%	7 (2) 12,5%	56 (11) 100%

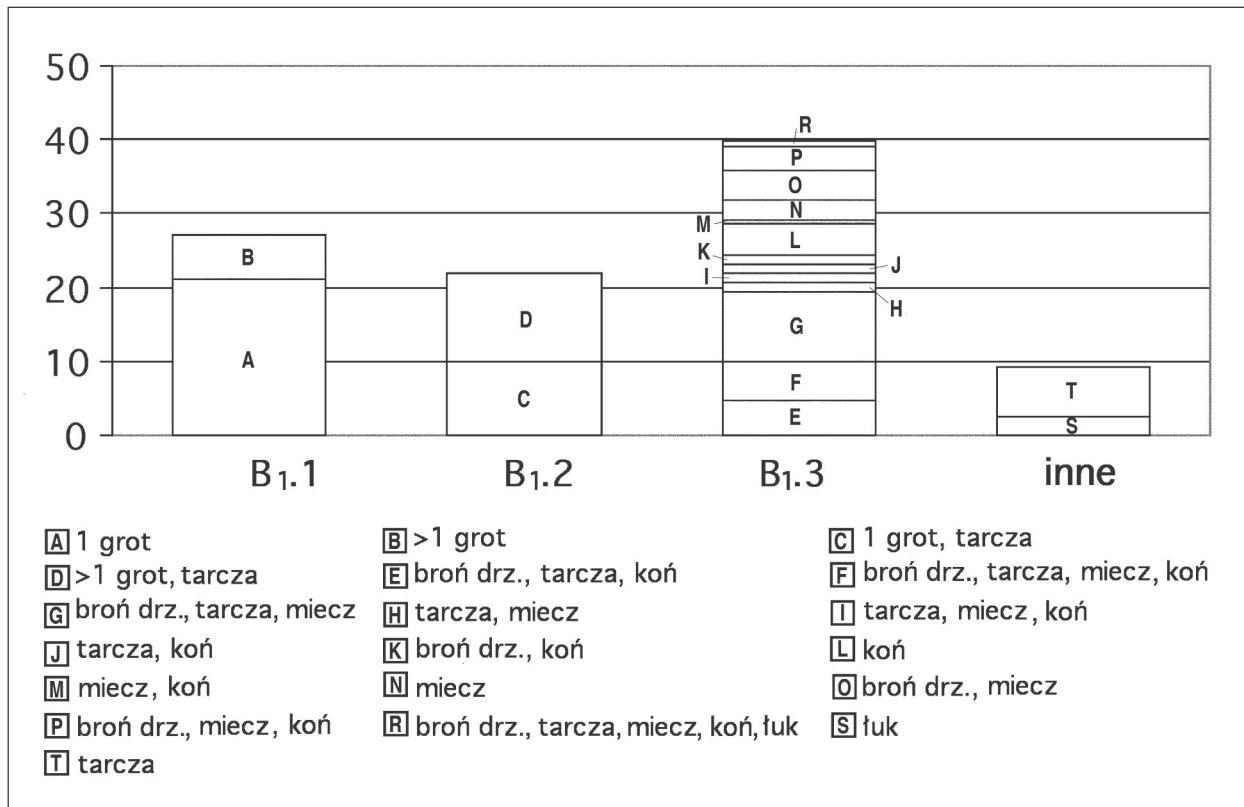
C₂ - D	umbo, imacz	umbo	imacz	Σ
<i>groby z „bogatym” uzbrojeniem</i>	7 (1)	5	1 (1) 1brz.	13 (2) 26,0%
<i>tarcza, 1 grot</i>	7 (3)	5 (2)	4 (2)	16 (7) 32,0%
<i>tarcza</i>	6 (3)	4 (1)	10 (6)	20 (10) 40,0%
<i>inne</i>	1 (1)	–	–	1 (1) 2,0%
Σ	21 (8) 42,0%	14 (3) 28,0%	15 (9) 30,0%	50 (20) 100%

Wykres 1. Liczebność i frekwencja grobów z bronią w kulturze przeworskiej

Wykres 2. Stopień zróżnicowania zestawów uzbrojenia w grobach kultury przeworskiej

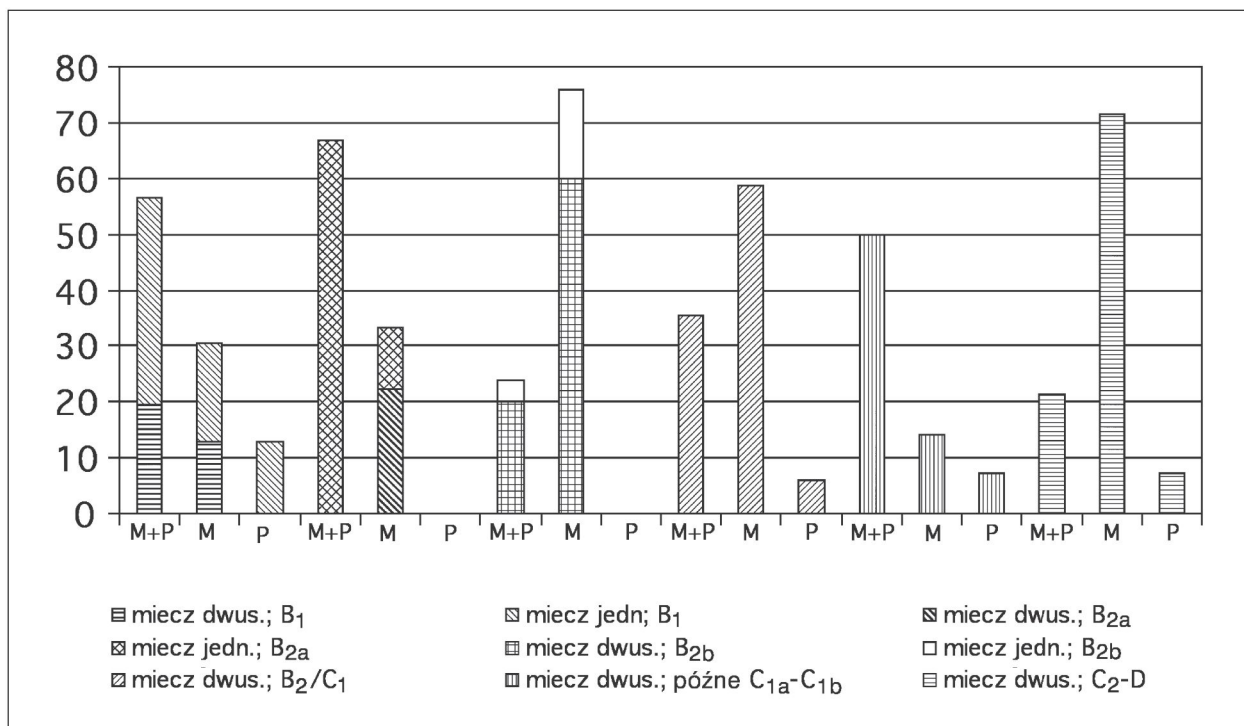

Wykres 3. Grupy grobów z bronią z fazy B₁

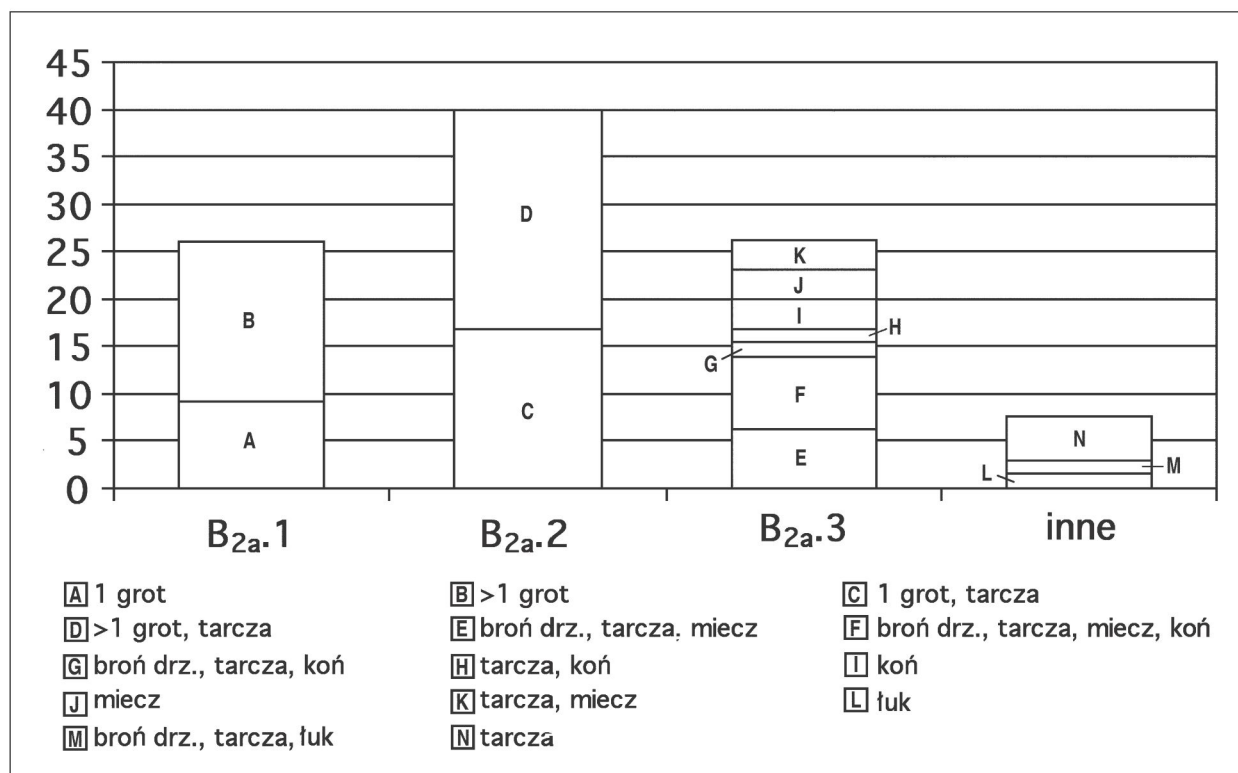
Wykres 4. Współwystępowanie mieczy i pochew w grobach kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich.

Liczebności: B₁ – 46; B_{2a} – 12; B_{2b} – 25; B₂/C₁ – 17; późny odcinek C_{1a}-C_{1b} – 14; C₂-D – 14.

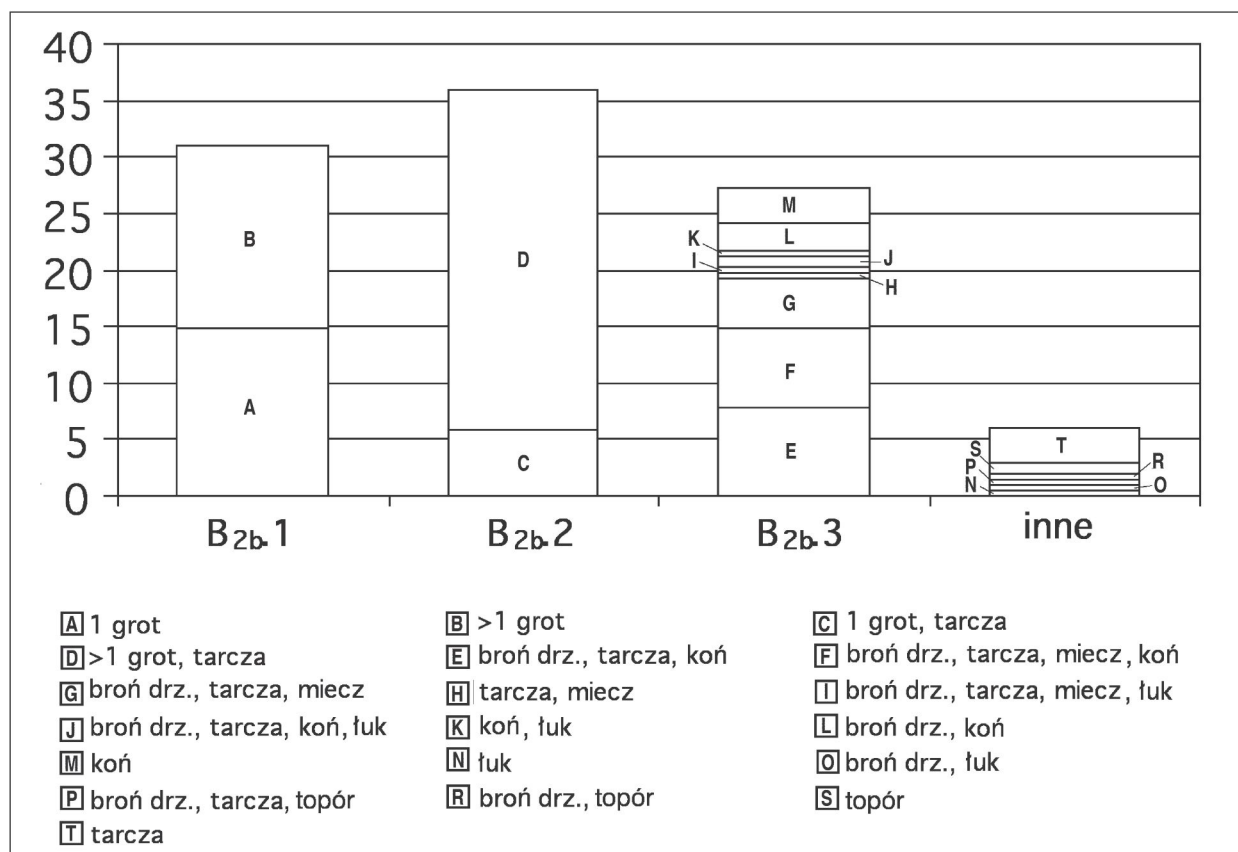
M – miecz, P – pochwa

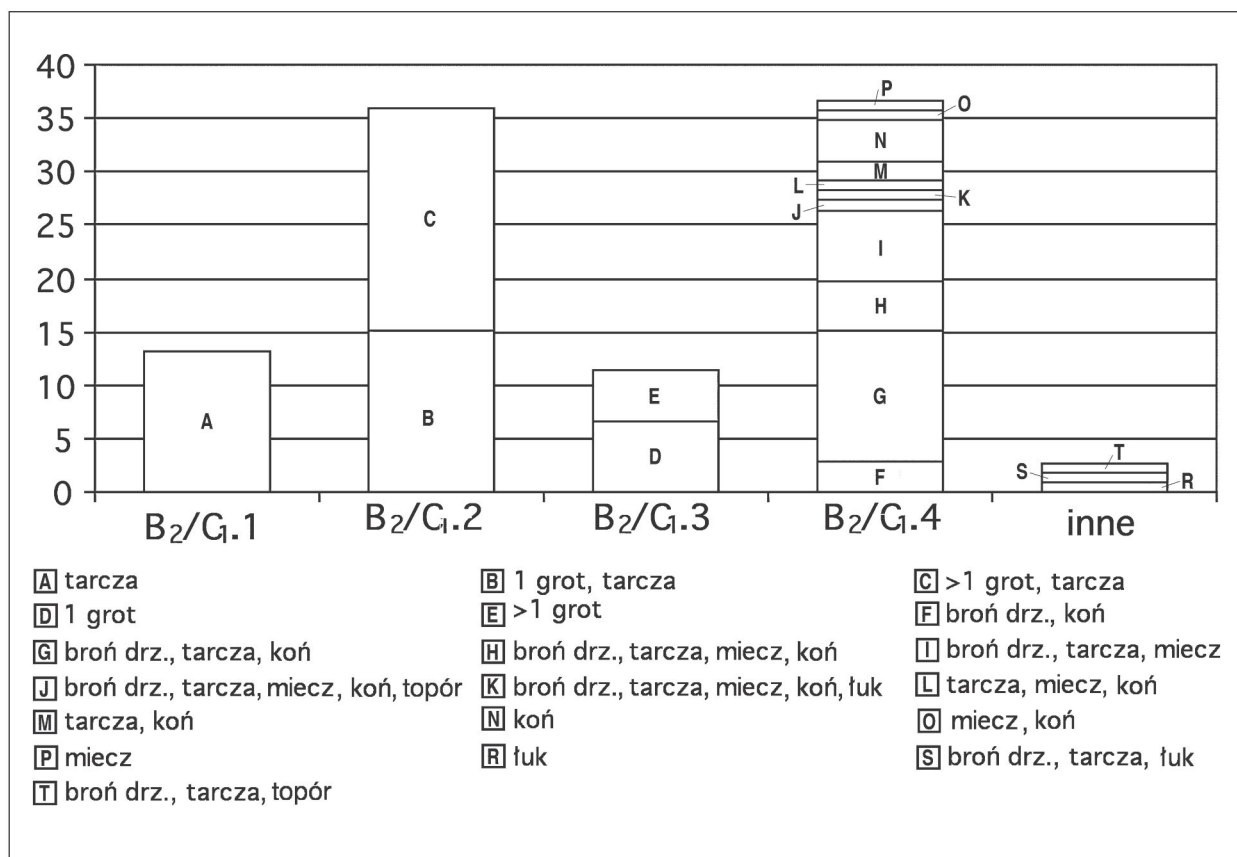

Wykres 5. Grupy grobów z bronią z fazy B_{2a}

Wykres 6. Grupy grobów z bronią z fazy B_{2b}

Wykres 7. Grupy grobów z bronią z fazy B₂/C₁

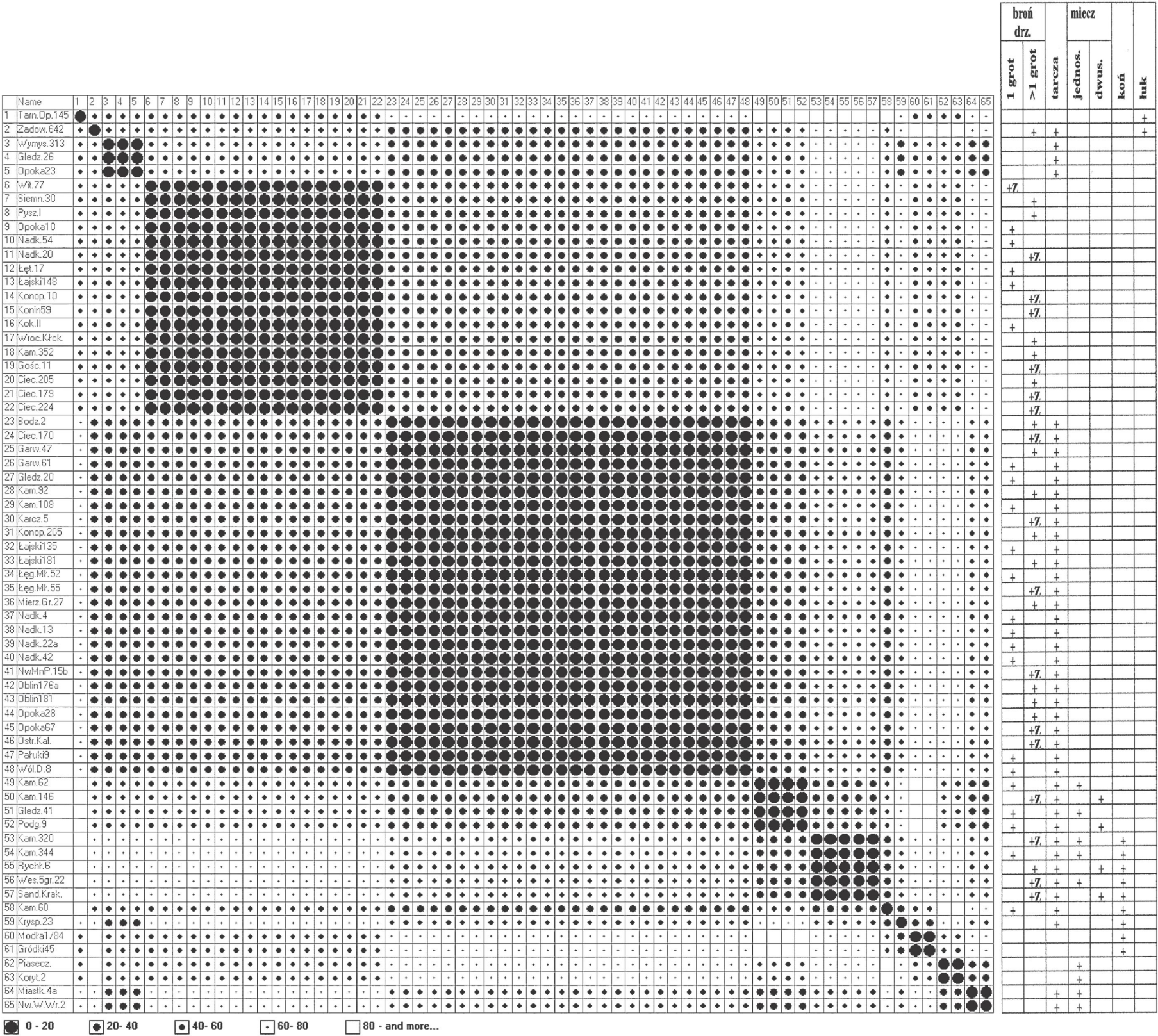
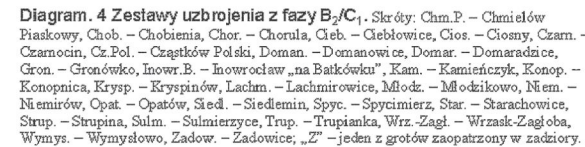

Diagram. 2 Zestawy uzbrojenia z podfazy B_{2a}. Skróty: Bodz. – B odzanowo, Chm.P. – Chmielów Paskowy, Cie. – Ciecierzyn, Gar. – Garwolin, Gledz. – Gledzianówce, Gośc. – Gościeradów Ukazowy, Gr. – Gródki, Kam. – Kamieńczyk, Karc. – Karczewiec, Klok. – Wrocław-Kłokoczyce, Kok. – Kokorzyn, Konop. – Konopnica, Koryt. – Korytnica, Krysp. – Kryspinów, Łaj. – Łajski, Łeg. Mi. – Łegonice Małe, Łęt. – Łetowice, Miastk. – Miastkowo, Mierz.Gr. – Mierzyn-Gróbla, Nadk. – Nadkole, NwMnP. – Nowe Miasto nad Pilicą, Nw.W.Wr. – Nowa Wieś Wrocławska, Ostr.Kal. – Ostrów Kaliski, Podg. – Podgryzce, Piasecz. – Piaseczno, Pysz. – Pysząca, Rychl. – Rychłocice, Sand.Kr. – Sandomierz-Krakówka, Siemn. – Siemianice, Tarn.O. – Tarnów Opolski, Wes. – Wesółki, Wit. – Witaszewice, Wól.D. – Wólka Domanowska, Wymys. – Wymysłowo, Zadow. – Zadowice; „Z” – jeden z grotów zaopatrzonego w zadziory.

[illegible]

Bibliografia:

Skróty:

- Beiträge... – Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994, C. von Carnap-Bornheim ed., Lublin/Marburg 1994
- Comhlan... – Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin, J. Andrzejowski ed., Warszawa 1999
- Kontakt–Kooperation–Konflikt... – Kontakt–Kooperation–Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus, C. von Carnap-Bornheim ed., Neumünster 2003
- Markomannenkriege... – Markomannenkriege – Ursache und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet” Wien 23.-26. November 1993, [Spisy Archeologického Ústavu av ČR Brno], J. Stuppner, J. Tejral eds, Brno 1994
- Military Aspects... – Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods, B. Storgaard ed., [Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 5], Copenhagen 2001
- Probleme... – Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Mittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet. Kraków–Karniowice, 3.-7. Dezember 1990, K. Godłowski, R. Madyda-Legutko eds, Kraków 1996
- Wandalowie... – Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku, J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber eds, Lublin–Warszawa 2004
- Znaczenie... – Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum, M. Domagalski ed., [Scripta Archaeologica, vol. II], Warszawa 1982

Źródła pisane:

- Ammianus Marcellinus, *Römische Geschichte. Lateinisch und deutsch mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfarth*, vol. I–III, Berlin 1970
- Cassius Dio Cocceianus, *Historia rzymska*, trad. M. Borowska, K. Holzman, [in:] Źródła greckie i łacińskie do najstarszych dziejów ziem polskich, J. Kolendo ed., Warszawa 1995, p. 69
- P. Cornelius Tacitus, *Annales*, E. Koestermann ed., vol. I³, Leipzig 1971
- P. Cornelius Tacitus, *Germania*, [in:] Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z., vol II: Tacitus: Germania, G. Perl ed., Berlin 1990
- Ptolemeusz, *Geografia (Geographiké hyphéghesis)*, trad. M. Borowska, K. Holzman, [in:] Źródła greckie i łacińskie do najstarszych dziejów ziem polskich, J. Kolendo ed., Warszawa 1995, p. 51–65
- Strabon, *Geografia (Geographika)*, trad. M. Borowska, K. Holzman, [in:] Źródła greckie i łacińskie do najstarszych dziejów ziem polskich, J. Kolendo ed., Warszawa 1995, p. 24–32
- Tacyt, *Dzieła*, trad. S. Hammer, vol. II, Warszawa 1957

Literatura:

ABRAMEK B.

- 1984 *Grób wojownika-brązownika ze Strobina nad Wartą w woj. sieradzkim (st. 4)*, Sieradzki Rocznik Muzealny 1, p. 55-67
- 1985 *Wielookresowe cmentarzysko ciałopalne w Strobiniu na stanowisku 4 w województwie sieradzkim*, Sieradzki Rocznik Muzealny 2, p. 53-79
- 1987 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy, stanowisko 7, województwo sieradzkie (część 1)*, Sieradzki Rocznik Muzealny 4, p. 45-96
- 1988 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7, w województwie sieradzkim (część II)*, Sieradzki Rocznik Muzealny 5, p. 77-134

ABRAMEK B., GEDL M.

- 1987 *Bronze I-II (Mont.) et la période romaine*, [Inventaria Archaeologica, fasc. LVII], Warszawa–Łódź

ABRAMOWICZ A.

- 1956 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 1, p. 61-95

ABRAMOWICZ A., LEPÓWNA B.

- 1957 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz (część II)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 2, p. 25-51

ADLER W.

- 1993 *Studien zur germanischen Bewaffnung. Waffenmitgabe und Kampfesweise im Niederelbegebiet und im übrigen Freien Germanien um Christi Geburt*, [Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, vol. 58], Bonn

ALMGREN O.

- 1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen*, [Mannus-Bibliothek 23], Leipzig

ANDRZEJOWSKI J.

- 1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. V], Kraków
- 2000 *Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkola nad Liwcem*, [in:] *Superiores barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, R. Madyda-Legutko, T. Bochnak eds, Kraków, p. 23-47

BÁLEK M., ŠEDO O.

- 1994 *Neue Forschungsergebnisse in Mušov (Rettungsgrabungen beim Bau der Autobahn Mikulov–Brno, Juli - November 1993)*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 167-172

BALKE B.

- 1976 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Brzeźcach, pow. Białobrzegi (stanowisko 2)*, *Wiadomości Arch.* 41, fasc. 2, p. 155-209

BARANKIEWICZ B.

- 1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim*, *Materiały Starożytne* 5, p. 191-231

BECKER M.

- 2000 *Bekleidung–Schmuck–Ausrüstung*, [in:] *Gold für die Ewigkeit. Das germanische Fürstengrab von Gommern*, M. Sailer, A. Roeder eds, Halle (Salle), p. 127-147

BEDNARCZYK J.

- 1994 *Sépultures de la civilisation de Przeworsk en Couiavie*, [Inventaria Archaeologica, fasc. LXVI], Łódź

BEDNARCZYK J., ŁASZKIEWICZ T.

- 1990 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Inowrocławiu-Szymborzu woj. bydgoskie, stanowisko 1*, Inowrocław

BEMMANN G., BEMMANN J.

- 1998a *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II*, vol 1: Text, Neumünster
- 1998b *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II*, vol 2: Katalog und Tafeln, Neumünster

BERGHE L. V.

- 2004 *Miecz z Kraśnika-Piasków i jego rekonstrukcja*, [in:] *Wandalowie...*, p. 162-164

BIBORSKI M.

- 1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, *MatA* 18, p. 53-165
- 1981 *Grób wojownika kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich z Gostomi, woj. Radom a niektóre aspekty związane z rytualnymi śladami niszczenia broni*, *MatA* 21, p. 49-63
- 1994a *Typologie und Chronologie der Ringknaufschwerter*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 85-97
- 1994b *Römische Schwerter im Gebiet des europäischen Barbaricum*, [in:] *Military Equipment in Context*, C. van Driel-Murray ed., *Journal of Roman Military Equipment Studies* 5, p. 169-197
- 1998 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Mokrej, województwo częstochowskie*, [in:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, E. Tomczak ed., Katowice, p. 63-75

- 1999 *Typologische Differenzierung der Schwerter und ihren Scheiden im europäischen Barbaricum in der ersten Hälfte des 1. Jh. n. Chr.*, [in:] Comhlan..., p. 81-107
 - 2000 *Nowe znaleziska rzymskich mieczy z Barbaricum w swietle problemów konserwatorskich*, [in:] Superiores barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego, R. Madyda-Legutko, T. Bochnak eds, Kraków, p. 49-80
- BIBORSKI M., KACZANOWSKI P.
- 2003 *Uwagi o technologii mieczy jako kryterium identyfikacji importów broni rzymskiej*, [in:] Antyk i barbarzyń-
c y
Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, A. Bursche, R. Ciołek eds, Warszawa, p. 109-120
- BIELENIN K.
- 1992 *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Kielce
- BŁAŻEJEWSKI A.
- 1997 *Przemiany osadnicze i kulturowe w górnym dorzeczu Odry w czasie wojen markomańskich*, Antiquitas 23, p. 7-15
 - 1998a *Cmentarzysko kultury przeworskiej na stan. 4 w Domanowicach, gm. Trzebnica, woj. wrocławskie*, Studia Archeologiczne 30, p. 179-206
 - 1998b *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław
- BOCHNAK T.
- 2002 *Die typochronologische Gliederung der vorrömischen Lanzenspitzen der Przeworsk-Kultur*, [in:] Die Bewaffnung der Germanen und ihren Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt, Lublin, p. 41-58
- BUDINSKÝ-KRIČKA V., LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ M.
- 1990 *A late 1st century B.C. - 2nd century A.D. cemetery at Zemplín*, Slovenská Archeológia 38, fasc. 2, p. 245-344
- BURSCHE A.
- 1992 *Terra sigillata from closed finds north of the Carpathians*, [in:] Probleme..., p. 141-148
 - 1995 *Czy skarb z Połańca był łupem z bitwy w Lesie Teutoburskim?*, [in:] Nunc de svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amici et discipuli dicata, A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski eds, Warszawa, p. 85-91
 - 1998 *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, [Światowit Supplement Series A, vol. II], Warszawa
- BURSCHE A., KACZANOWSKI P., RODZIŃSKA-NOWAK J.
- 2000 *Monety rzymskie z Jakuszowic*, [in:] Superiores barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego, R. Madyda-Legutko, T. Bochnak eds, Kraków, p. 101-130
- CAPRINO C. et al.
- 1955 *La Colonna di Marco Aurelio illustrata a cura del Comune di Roma*, Roma
- CARNAP-BORNHEIM von C.
- 1992 *Die germanische Gefolgschaft. Zur Interpretation der Mooropfer der jüngeren römischen Kaiserzeit in Südkandinavien – Ein archäologischer Diskussionsbeitrag*, [in:] Peregrinatio Gothica III, E. Straume, E. Skar eds, [Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, vol. 14], Oslo, p. 45-52
 - 1994 *Zur Entwicklung des germanischen Gold- und Silberschmiedehandwerks vor und nach den Markomannenkriegen – Vergoldung, Filigran und Preßblech*, [in:] Markomannenkriege..., p. 99-107
 - 2000 *Römische Militaria aus der jüngeren römischen Kaiserzeit in Norwegen – „Export“ römischer negotiatores oder „Import“ germanischer principes?*, Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 19, fasc. 2, p. 40-61
 - 2001 *Das Waffengrab von Geszteréd (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg) aus „germanischen“ Sicht*, [in:] International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D., E. Istvánovits, V. Kulcsár eds, Aszód-Nyíregyháza, p. 125-138
 - 2003 *Zu „magischen“ Schwertperlen und propellerförmigen Seitenstangen in kaiserzeitlichen Moorfinden*, [in:] Kontakt–Kooperation–Konflikt..., p. 371-382
- CARNAP-BORNHEIM von C., ILKJÆR J.
- 1996 *Illerup Ådal, vol. 5: Die Prachtausrüstungen. Textband*, [Jutland Archaeological Society Publications, vol. XXV:5], Aarhus

CHOMENTOWSKA B.

- 1980 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Zawadzie gm. Połaniec, woj. tarnobrzeskie*, Wiadomości Arch. 45, p. 225-236

CIEŚLAK M., TWARDOWSKI W.

- 1992 *Badania ratownicze na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich w Podgórzycach, gm. Warka, woj. radomskie*, Wiadomości Arch. 52, fasc. 1, p. 91-97

CIEŚLAK-KOPYT M.

- 1994 *Wyniki badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Brzeskach, gm. Kłwów, woj. Radom*, Sprawozdania Archeologiczne 46, p. 153-168
- 1998 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Chinowie, woj. Radom (stan. 1)*, [in:] 20 lat archeologii w Masłomęczu, vol. 1, J. Ilkjaer, A. Kokowski eds, Lublin, p. 49-58

CZARNECKA K.

- 1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa
- 1992 *Glasbecher aus dem Gräberfeld in Oblin, woiw. Siedlce. Bemerkungen zur Chronologie*, [in:] Probleme..., p. 121-128
- 1994 *The re-use of Roman military equipment in barbarian context. A chain-mail souvenir?*, [in:] Military Equipment in Context, C. van Driel-Murray ed., Journal of Roman Military Equipment Studies 5, p. 245-253
- 1996 *Spiralny świder z cmentarzyska kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. siedleckie*, [in:] Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, W. Nowakowski ed., Warszawa, p. 41-43
- 1999 *O pozornej niezgodności stratygraficznej. Dwa ciekawe groby z cmentarzyska kultury przeworskiej w Oblinie, pow. garwoliński*, [in:] Comhlan..., p. 165-177
- 2001 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie*, Wiadomości Arch. 54 (1999-2001), p. 89-100

CZEKANOWSKI J.

- 1913 *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do archeologii*, Warszawa

DĄBROWSCY I., K.

- 1967 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz*, Wrocław–Warszawa–Kraków

DĄBROWSKA T.

- 1970 *Grób kultury przeworskiej z miejscowości Krasusze-Gołowierzchy, pow. Łuków, a niektóre zagadnienia chronologii*, Wiadomości Arch. 35, p. 286-294
- 1973a *Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim*, MatStar 2, p. 127-253
- 1973b *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, MatStar 2, p. 383-531
- 1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa
- 1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. III], Kraków
- 2003 *Jeszcze raz o najwcześniejszych wpływach rzymskich na ziemiach polskich*, [in:] Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, A. Bursche, R. Ciofek eds, Warszawa, p. 153-160

DĄBROWSKI K., KOLENDO J.

- 1967 *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, Arch. Polski 12, fasc. 2, p. 383-426

DIXON K. R., SOUTHERN P.

- 1992 *The Roman Cavalry from the First to the Third Century AD*, London

DŁUBAKOWSKI Z.

- 1988 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. ciechanowskie*, mpis. pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

DOBESCH G.

- 1994 *Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege..., p. 17-21

DOBRZAŃSKA H.

- 1982 *Ceramika toczona jako wyraz zmian zachodzących w kulturze przeworskiej we wczesnej fazie późnego okresu rzymskiego*, [in:] *Znaczenie...*, p. 90-98
 1999 *Sarmaci na ziemiach Polski – mit czy rzeczywistość?*, Arch. Polski 44, fasc. 1-2, p. 75-91

DOBRZAŃSKA H., WIELOWIEJSKI J.

- 1997 *The early Roman high-status elite grave in Giebułtów near Cracow*, MatA 30, p. 81-102

DOMAŃSKI G.

- 1994 *Die Bevölkerungszunahme in Mitteleuropa und die Gründe für den Ausbruch der Markomannenkriege*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 109-113

DROBERJAR E.

- 1994 *Der Niederschlag der Markomannenkriege auf den kaiserzeitlichen Siedlungen in Südmähren und die Frage der Übergangsstufe B₂/C₁*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 179-201
 1999 *Dobřichov–Piňhova. Ein Gräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs)*, Fontes Archaeologici Pragenses, vol. 23, Pragae

DYMACZEWSKI A.

- 1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa*, FontAPos 8-9, p. 179-442

EARLE T.

- 1997 *The evolution of chiefdoms*, [in:] *Chiefdoms: power, economy, and ideology*, T. Earle ed., Cambridge², p. 1-15

EGGERS H. J.

- 1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg

ELANTKOWSKA J.

- 1961 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w okresie rzymskim na Śląsku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza – Archeologia, Etnografia, fasc. 2, p. 51-157

ENGELHARDT C.

- 1863 *Thorsbjerg Mosefund*, Kjöbenhavn
 1866 *Denmark in the Early Iron Age illustrated by recent discoveries in the peat mosses of Slesvig*, London.
 1869 *Vimose Fundet*, Kjöbenhavn.

ERDRICH M.

- 1994 *Waffen in mitteleuropäischen Barbaricum: Handel oder Politik*, [in:] *Military Equipment in Context*, C. van Driel-Murray ed., Journal of Roman Military Equipment Studies 5, p. 199-209

ERZEPKI R.

- 1888 *Kurban w Grunówku pod Lesznem*, Zapiski Archeologiczne Poznańskie 4, p. 37-44

ERZEPKI B., KOSTRZEWSKI J.

- 1914 *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, fasc. III, Poznań

FLETCHER M., LOCK G. R.

- 1995 *Archeologia w liczbach. Podstawy statystyki dla archeologów*, Poznań

GAJEWSKI L., GURBA J.

- 1981 *Civilisation de Przeworsk dans la région de Lublin*, [Inventaria Archaeologica, fasc. XLV], Warszawa–Łódź

GARBACZ K.

- 1992 *Grób z koniem odkryty na cmentarzysku ciałopalnym kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg – uzupełnienia*, Sprawozdania Archeologiczne 44, p. 181-185
 1995 *Rzymskie trójskrzydłowe grociki strzał z Grzybowia, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg*, Sprawozdania Archeologiczne 47, p. 211-219
 2000 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. świętokrzyskie*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 21, p. 5-170

GARBACZOWIE E., K.

- 1991 *Grób z koniem odkryty na cmentarzysku kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg*, Sprawozdania Archeologiczne 42, p. 263-280

GEBÜHR M.

- 1970 *Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit*, Neue Ausgrabungen in Niedersachsen 6, p. 93-116

- 1980 *Kampfspuren an Waffen des Nydam-Fundes*, [in:] Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas, T. Krüger, H.-G. Stephan eds, [Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, fasc. 16], Hildesheim, p. 69-84
- GEDL M.
1988 *Obiekty z okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku w Kietrze, woj. Opole*, [in:] Scripta Archaeologica 2 [Uniwersytet Jagielloński – Varia, vol. CCXXXI], Warszawa–Kraków, p. 119-198
- GODŁOWSKI K.
1959 *Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck*, MatA 1, p. 173-277
1960 *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły. Próba interpretacji cmentarzysk*, Warszawa–Wrocław
1966 *Sprawozdanie z badań w Walenczowie i Rybnie, pow. Kłobuck, w 1964 roku*, Sprawozdania Archeologiczne 18, p. 148-152
1970 *Odkrycie dalszych grobów na cmentarzysku kultury łużyckiej i z okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck*, Sprawozdania Archeologiczne 22, p. 243-251
1972 *Badania na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Kryspinowie, pow. Kraków*, Sprawozdania Archeologiczne 24, p. 129-148
1973 *Das Problem des Exportes von „Eisen aus dem Świętokrzyskie-Gebirge“ nach dem Gebiet der römischen Provinzen*, Arch. Polona 14, p. 237-254
1974 *Konfrontacja i ocena wartości archeologicznych wyznaczników płci w odniesieniu do grobów ciepłopalnych z okresu późnolateńskiego i rzymskiego*, [in:] Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciepłopalnych, Poznań, p. 63-70
1976a *Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der Latène- und der römischen Kaiserzeit in Klempolen*, [in:] Symposium. Ausklang der La Tène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, B. Chropovski ed., Bratislava, p. 59-80
1976b *Kryspinów district of Kraków (A cemetery from the late La Tène and the Roman period)*, Recherches Archeologiques de 1974, p. 32-43
1980 *Zur Frage des Miniaturgeräts in der Przeworsk-Kultur*, [in:] Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas, T. Krüger, H.-G. Stephan eds, [Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, fasc. 16], Hildesheim, p. 85-100
1982 *Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii*, [in:] Znaczenie..., p. 48-80
1984 *„Superiores Barbari“ und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen*, Slovenská Archeológia 32, fasc. 2, p. 327-350
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław
1992a *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [in:] Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7-8 maja 1992 r., Łódź, p. 71-88
1992b *Germanische Wanderungen im 3. Jh. v.Chr. 6. Jh. n.Chr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen*, [in:] Peregrinatio Gothica III, E. Straume, E. Skar eds, [Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, vol. 14], Oslo, p. 53-75
1994a *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit*, [in:] Beiträge..., p. 169-178
1994b *Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken–Einwanderungen, politische und militärische Kontakte*, [in:] Die römische Reich und seine Nachbarn im Bereich der Karpaten. Kolloquium. Pécs 15-16. Oktober 1993, Specimina Nova XI, fasc. I, p. 65-89
1994c *Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege..., p. 115-128
- GODŁOWSKI K., MADYDA R.
1976 *Opatów, province of Częstochowa (A cemetery of Lusatian culture and of the Roman period)*, Recherches Archéologiques de 1975, p. 33-39
- GODŁOWSKI K., MACZYŃSKA M.
1972 *Kryspinów district of Kraków (A cemetery of the Late La Tène and Roman periods)*, Recherches Archéologiques de 1971, p. 31-37

GODŁOWSKI K., SZADKOWSKA L.

- 1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, Opolski Rocznik Muzealny 5, fasc. 2, p. 5-246

GODŁOWSKI K., WICHMAN T.

- 1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. VI], Kraków

GOJDA M.

- 1984 *K problematice hroboů s výzbrojí na středoevropských pohřebištích doby římské*, Archeologické Rozhledy 36, fasc. 1, p. 67-89

GOZDOWSKI M.

- 1949 *Znaleziska okresu rzymskiego z Ostrowa Kaliskiego, pow. Kalisz*, Sprawozdania Warszawa 2, p. 69-78

GRZYMKOWSKI A.

- 1986 *Wstępne wyniki badań na birtualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. ciechanowski*, Sprawozdania Archeologiczne 38, p. 222-260

GUNDELWEIN A.

- 1994 *Kampfspuren an Lanzen und Speeren kaiserzeitlichen Moorfund*, [in:] Beiträge..., p. 321-333

GURBA J.

- 1978 *Z problematyki osadnictwa Lubelszczyzny w pierwszych wiekach naszej ery*, Folia Societatis Scientiarum Lublinensis, vol. 20, ser. Hum., fasc. 1-2, Lublin, p. 15-19

HAFFNER A.

- 1989 *Zur pars pro toto – Sitte und rituellen Zerstörung von Waffen während der Latènezeit*, [in:] Gräber – Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum, A. Haffner ed. [Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier, nr 2], Mainz am Rhein, p. 197-210

HAMBERG G.

- 1936 *Zur Bewaffnung und Kampfesart der Germanen. Bemerkungen über einige Zeugnisse der römischen Triumphalskulptur*, Acta Arch 7, p. 21-49

HEDEAGER L., KRISTIANSEN K.

- 1982 *Bendstrup – en fyrstengrav fra ældre romersk jernalder, dens sociale og historiske miljø*, KUMML 1981, p. 81-164

HÜSSEN C.-M., RAJTÁR J.

- 1994 *Zur Frage archäologischer Zeugnisse der Markomannenkriege in der Slowakei*, [in:] Markomannenkriege..., p. 217-232

ILKJÆR J.

- 1990 *Illerup Ådal. 1. Die Lanzen und Speere. Textband*, [Jutland Archaeological Society Publications, vol. XXV:1], Aarhus
- 1994 *Skandinaviens tid til Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege – Ursache und Wirkungen. VI. Internationales Symposium "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteleuropa" Wien 23.- 26. November 1993, [Spisy Archeologického Ústavu Brno], J. Stuppner, J. Tejral eds, Brno 1994, p. 129-138
- 2001a *Illerup Ådal. 9. Die Schilde. Textband*, [Jutland Archaeological Society Publications, vol. XXV: 9], Aarhus
- 2001b *Illerup Ådal. 10. Die Schilde. Katalog, Tafeln und Fundlisten*, [Jutland Archaeological Society Publications, vol. XXV: 10], Aarhus

ISTVÁNOVITS E., KULCSÁR V.

- 1994 *Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd-3rd centuries A.D. in the Great Hungarian Plain*, [in:] Beiträge..., p. 405-416
- 2003 *Some traces of Sarmatian-Germanic contacts in the Great Hungarian Plain*, [in:] Kontakt-Kooperation-Konflikt..., p. 227-238

JAHN M.

- 1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, [Mannus-Bibliothek, vol. 16], Würzburg

- JAMKA R.
 1935 *Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej*, Przegląd Arch. 5, p. 23-62
 1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, Przegląd Arch 11, p. 32-61
 1961 *Ciałopalne cmentarzyska kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź*, [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Archeologiczne, fasc. 3], Kraków, p. 59-163
- JANICZAK H.
 1990 *Kurhany kultury przeworskiej*, Przegląd Arch 37, p. 121-155
- JASKANIS J.
 1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I-V w. n. e.)*, [Biblioteka Archeologiczna, vol. 23], Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk
- JASNOSZ S.
 1952 *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymystowie, pow. Gostyń*, FontAPos 2, p. 1-284
- JAŹDŻEWSKA M.
 1983 *Cimetière de La Tène III et de la période romaine à Siemiechów (Pologne centrale)*, [Inventaria Archaeologica, fasc. XLIX], Warszawa–Łódź
 1992 *Cimetière de La Tène III et de la période romaine à Siemiechów*, [Inventaria Archaeologica, fasc. LXIV], Warszawa–Łódź
- JAŹDŻEWSKI W.
 1887 *Sulmierzyce, pow. odolanowski*, Zapiski Archeologiczne Poznańskie 2, p. 23-24
- JILEK S.
 1994 *Ein Zerstörungshorizont aus der 2. Hälfte des 2. Jhs. n. Ch. im Auxiliarkastell von Carnuntum*, [in:] Markomannenkriege..., p. 387-405
- JØRGENSEN L.
 2001 *The „Warriors, Soldiers and Conscripts” of the Anthropology in Late Roman and Migration Period Archaeology*, [in:] Military Aspects..., p. 9-19
- KACZANOWSKI P.
 1976 *Die Bewaffnung der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit*, Recherches Archeologiques de 1975, p. 81-85
 1992 *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków
 1994a *Das Problem der Widerspielung der Markomannenkriege in den Waffenfunden des Barbaricums*, [in:] Markomannenkriege ..., p. 139-148
 1994b *Einige Bemerkungen über die „barbarischen” Waffenfunde von römischen Boden*, [in:] Die römische Reich und seine Nachbarn im Bereich der Karpaten. Kolloquium. Pécs 15-16. Oktober 1993, Specimina Nova XI, fasc. I, p. 131-156
 1994c *Aus den Forschungen an der territorialen Differenzierung des Zustroms römischer Waffenimporte im Barbaricum*, [in:] Beiträge..., p. 207-222
 1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków
- KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J. K.
 1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Wielka Historia Polski, vol. 1, Kraków.
- KACZANOWSKI P., POLESKI J.
 1982 *Kawczyce, Gemeinde Busko-Zdrój, Wojewodschaft Kielce (birituelles Gräberfeld der frühromischen Kaiserzeit)*, Recherches Archeologiques de 1981, p. 26-31
 1984 *Kawczyce, Wojewodschaft Kielce, Gemeinde Busko-Zdrój (birituelles Gräberfeld der frühromischen Kaiserzeit)*, Recherches Archeologiques de 1982, p. 30-33
- KACZANOWSKI P., RODZIŃSKA-NOWAK J.
 2000 *Provinzialrömische emaillierte Scheibenfibel aus der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice*, Sborník Národního Muzea v Praze 54, fasc. 1-4, p. 57-62
- KARPIŃSKA A.
 1926 *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnem uwzględnieniem typu siedleńskiego*, Poznań
- KASZEWSKA E.
 1961 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz (część III)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 6, p. 191-287

- 1964 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część IV)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 11, p. 101-189
 - 1969a *Sprawozdanie z badań w Trupiance, pow. Łódź, w 1966 roku*, Sprawozdania Archeologiczne 20, p. 139-142
 - 1969b *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Łódź*, Sprawozdania Archeologiczne 21, p. 97-102
 - 1973 *Niektóre importy z wczesnego okresu rzymskiego między Prosną a Pilicą*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 20, p. 39-80
 - 1975 *Wielookresowe cmentarzysko ciałopalne w Zadowicach, pow. Kalisz*, Sprawozdania Archeologiczne 27, p. 141-164
 - 1977 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. 1), woj. płockie*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 24, p. 63-232
- KASZEWSKA E., RAJEWSKI Z. A., ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA H. A.
- 1971 *Bronze II/III (Mont.) – période romaine*, [Inventaria Archaeologica, fasc. XXVII], Warszawa
- KASZEWSKA E., KRAUSE E., MAKIEWICZ T., ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA H. A.
- 1974 *La Tène III – Période Romaine Civilisation de Przeworsk*, [Inventaria Archaeologica, fasc. XXXII], Warszawa
- KAUL F.
- 2003a *The Hjortspring find*, [in:] *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age Warship in Context*, O. Crumlin-Pedersen, A. Trakadas eds, Roskilde, p. 141-185
 - 2003b *The Hjortspring find. The oldest of the large Nordic war booty sacrifices*, [in:] *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, L. Jørgensen et al. eds, Copenhagen, p. 212-223
- KAZAKEVIČIUS V.
- 1988 *Oružie baltskich plemen II-VIII vekov na teritorii Litvy*, Vilnius
- KEMPISTY A., OKULICZ J.
- 1965 *Période romaine tardive et période des migrations des peuples en Mazovie*, [Inventaria Archaeologica, fasc. XV], Łódź–Warszawa
- KIETLIŃSKA A.
- 1963 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, *MatStar* IX, p. 7-97
 - 1973 *Zagadnienie popytu na żelazo na naszych ziemiach w okresie rzymskim*, *Wiadomości Arch.* 38, fasc. 2, p. 281-292
 - 1974 *Unikatowa płytką żelazną i inne zabytki z cmentarzyska kurhanowego w Lisowie, pow. Grójec*, *Wiadomości Arch.* 39, fasc. 1, p. 55-61
- KIETLIŃSKA A., DĄBROWSKA T.
- 1963 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Turek*, *MatStar* 9, p. 143-254
- KMIECIŃSKI J.
- 1955 *Cmentarzysko z III wieku naszej ery odkryte we wsi Dobroń Duży, pow. Łask*, *Wiadomości Arch.* 22, fasc. 2, p. 208-209
- KOBAL' I. V.
- 1997 *Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej*, *Wiadomości Arch.* 53, fasc. 2, p. 31-62
- KOKOWSKI A.
- 1981 *Pochówki kowali w Europie od IV w. p.n.e. do VI w. n.e.*, *Arch. Polski* 26, p. 191-218.
 - 1985 *Die Feuerstahlwerkzeuge der Przeworsk-Kultur*, [in:] *Memoires Archeologiques*, A. Kokowski ed., Lublin, p. 109-127
 - 1991 *Lubelszczyzna w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lublin
 - 1999 *Strefy kulturowe w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim na łuku Karpat. Część I – od młodszy okresu przedrzymskiego do młodszy okresu rzymskiego*, [in:] *Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszy okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, S. Czopek, A. Kokowski eds, Rzeszów, p. 25-44
- KOKOWSKI A., KUTYŁOWSKI A.
- 1987 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Woli Skromowskiej, woj. lubelskie*, *Wiadomości Arch.* 58, fasc. 1, p. 55-72
- KOKOWSKI A., ŚCIBIOR J.
- 1990 *Tombe princière de Sandomierz–Krakówka période romaine précoce*, [Inventaria Archaeologica, fasc. LXIII], Warszawa–Łódź

KOLENDO J.

- 1982a *Nowo odkryte napisy na dwóch mieczach rzymskich ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, Wiadomości Arch. 47, fasc. 1, p. 3-13
- 1982b *Jęńcy rzymscy na terenie północnego Barbaricum w okresie wojen markomańskich*, [in:] Znaczenie..., p. 40-47
- 1986 *O skarbie monet rzymskich z Połańca*, Biuletyn Numizmatyczny 9-12 (221-224), p. 161-165
- 1996 *Lugius—człowiek z plemienia Lugiów w inskrypcji z Narbo (CIL XII 4466)*, Studia Gothica I, p. 185-193
- 1997 *Central Europe and the Mediterranean World in the 1st-5th centuries A.D.*, [in:] Origins of Central Europe, P. Urbańczyk ed., p. 5-21
- 1998a *Miecz rzymski ze Starachowic. Przyczynek do organizacji produkcji broni w Cesarstwie Rzymskim*, [in:] Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Supplement, vol. I, J. Kolendo ed., Warszawa, p. 65-69
- 1998b *Jęńcy rzymscy w Barbaricum i ich wykupywanie*, [in:] J. Kolendo, Świat antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością, [Instytut Archeologii Uniwersytet Warszawski Seria Podręczników, vol. I], Warszawa, p. 221-229
- 1998c *Historia starożytna i archeologia pradziejowa. Nowe perspektywy współpracy*, [in:] J. Kolendo, Świat antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością, [Instytut Archeologii Uniwersytet Warszawski Seria Podręczników, vol. I], Warszawa, p. 41-47
- 1999 *Lugowie Burowie oraz Burowie. Przyczynek do interpretacji sytuacji politycznej i kulturowej Europy barbarzyńskiej w końcu I wieku i w II wieku n.e.*, [in:] Comhlan..., p. 217-231
- 2000 *Eksport niewolników pochodzących z Europy barbarzyńskiej na teren Cesarstwa Rzymskiego*, Światowit 2 (43), fasc. B, p. 112-127

KOLENDO J., ŻELAZOWSKI J.

- 2003 *Teksty i pomniki. Zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa

KOLNÍK T.

- 1980 *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei I*, [Archaeologica Slovaca – Fontes, vol. XIV], Bratislava

KONTNY B.

- 1996 *Oszczepki wykonane z materiałów organicznych w okresach przedrzymskim i rzymskim. Próba określenia w materiale archeologicznym*, [in:] Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, W. Nowakowski ed., Warszawa, p. 147-157
- 1998 *Próba odtworzenia technik walki mieczem w młodszym okresie przedrzymskim. Wpływ formy broni na jej zastosowanie*, Światowit 41, fasc. B, p. 388-406
- 2001a *Zestawy uzbrojenia w grobach z cmentarzysk kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, diss. w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
- 2001b *Dwa nietypowe elementy uzbrojenia ze zbiorów Muzeum Miejskiego Wrocławia*, [in:] Officina Archaeologica Optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, [Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. VII], Warszawa, p. 117-125
- 2002a *Diversification of Burials with Weapons in the Przeworsk Culture in the Late Pre-Roman Period*, [in:] Die Bewaffnung der Germanen und ihren Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt, Lublin, p. 59-80.
- 2002b *Wojna oczami archeologa. Uwagi na temat sposobów walki ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich w świetle źródeł archeologicznych*, Światowit 3 (44) (2001), fasc. B, p. 91-119.
- 2003a *Broń jako wyraz zmian w obrzędzie pogrzebowym. Analiza zestawów uzbrojenia w kulturze przeworskiej od młodszego okresu wpływów rzymskich do początków okresu wędrówek ludów*, Światowit 4 (45) (2002), fasc. B, p. 101-144
- 2003b *Z motyw na Słońce? Możliwości odzwierciedlenia instytucji drużyny w materiale archeologicznym*, [in:] Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, A. Bursche, R. Ciołek eds, Warszawa, p. 253-267
- 2003c *Die Wiederentdeckung eines Fundes aus Grudynia Mała – Versuch einer Neuinterpretation des Grabes 2*, [in:] Auf der Suche nach der verlorenen Archäologie, W. Nowakowski, M. Lemke eds, Warszawa, p. 61-71
- 2005 *Time of war or well-being? Changes in weapon sets in the Przeworsk culture burials from the late stage of phase B₂*, [in:] Europa barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu, P. Łuczkiewicz et al. eds, Lublin, p. 215-232

KOSTRZEWSKI B.

- 1939 *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Zaspach w pow. tureckim*, Przegląd Arch 6, fasc. 2-3, p. 293-302
- 1947 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, Przegląd Arch 7, fasc. 2, p. 192-294

- 1954 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach pow. Rawicz*, FontAPos 4, p. 153-274
 - 1956a *Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czaczu i w Kokorzyńcu pow. kościańskim i w Pięckowie w pow. średzkim*, FontAPos 6, p. 65-103
 - 1956b *Materiały do najdawniejszego osadnictwa na terenie Pyszącej w pow. śremskim*, FontAPos 6, p. 30-64
- KOSTRZEWSKI J.
- 1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, [Mannus-Bibliothek, vol. 18], Leipzig–Würzburg
 - 1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań²
- KOZAK D.N.
- 1984 *Pševorska kul'tura u verchnomu Podnistrov'i i zachídnomu Pobuž'í*, Kíiv
 - 1985 *Mohyl'nyk pševors'koj kul'tury poblyzu s. Hryniv na Verchn'omu Podnistrov'í*, Archeolohija 52, p. 52-64
 - 1987 *Poselenie u sela Paseki–Zubrecke i nekotorye voprosy kul'turnogo razvitiya plemen Podnestrov'ja na rubeže i v pervykh vekach našej ery*, Acta Arch. Carp. 26, p. 175-208
- KOZŁOWSKA R.
- 1958 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie, pow. Garwolin*, Materiały Starożytności 4, p. 337-365
 - 1972 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz (stan. 5)*, Sprawozdania Archeologiczne 24, p. 349-390
- KOZŁOWSKI J. K., KACZANOWSKI P.
- 1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków
- KRAUSS A.
- 1964 *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych w Piasecznie, pow. Tarnobrzeg*, MatA 5, p. 223-224
- KREKOVIČ K.
- 1994 *Der römische Import in der Slowakei und die Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege..., p. 239-243
- KRISTIANSEN K.
- 1997 *Chiefdoms, states, and systems of social evolution*, [in:] Chiefdoms: power, economy, and ideology, T. Earle ed., Cambridge², p. 16-43
- KROPOTKIN V. V.
- 1977 *Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur*, [in:] Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donauegebiet, B. Chropovský ed., Bratislava, p. 173-200
- LA BAUME W.
- 1943 *Ostgermanische Grabfunde aus Paluki Kreis Zichenau, Alt-Preußen* 8, fasc. 1, p. 2-8
- LIANA T.
- 1968 *Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej*, Wiadomości Arch. 33, p. 231-385
 - 1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, Wiadomości Arch. 35, p. 429-487
 - 1975 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Nowym Mieście, pow. Rawa Mazowiecka*, Wiadomości Arch. 40, fasc. 3, p. 375-410
 - 1976 *Kurhan i cmentarzysko kultury przeworskiej na stan. II w Łegonicach Małych, pow. Opoczno*, Wiadomości Arch. 41, fasc. 1, p. 64-127
- LORENZ H.
- 1984 c.-r.: *T. Weski, Waffen in germanischen Gräbern der älteren römischen Kaiserzeit südlich der Ostsee*, [BAR International Series, vol. 147], Oxford 1982, Bonner Jahrbücher 184, p. 716-719
- LUND HANSEN U.
- 1995 *Waffenfunde und militärische Ausrüstung der seeländischen Inselgruppe in der jüngeren römischen Kaiserzeit*, [in:] Himlingøje–Seeland–Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, sei Bedeutung und Internationalen Beziehungen, U. Lund Hansen ed., [Nordiske Fortidsminder, seria B, vol. 13], København, p. 243-246
 - 2001 *The nature of centres*, [in:] Military Aspects..., p. 113-118
 - 2003 *Die Sarmaten aus südschandinavischer Sicht*, [in:] Kontakt–Kooperation–Konflikt..., p. 345-369

LØNSTRUP J.

- 1984 *Older and Newer Theories. The Find from Thorsbjerg in the Light of New Discoveries*, Frühmittelalterliche Studien 18, p. 91-101

ŁOMNICKI A.

- 1999 *Wprowadzenie do statystyki dla przyrodników*, Warszawa

ŁOWMIAŃSKI H.

- 1963 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.*, vol. I, Warszawa.

ŁUCZKIEWICZ P.

- 1997 *Miecze lateńskie z obszaru kultury przeworskiej*, [in:] *Kultura Przeworska*, vol. III, Lublin, p. 169-225

MADYDA-LEGUTKO R.

- 1986 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, [BAR International Series, vol. 360], Oxford
- 1990 *Doppeldornschnallen mit rechteckigen Rahmen in europäischen Barbaricum*, *Germania* 68, p. 551-585
- 1999 *Żelazne sprzączki o ramach ósemkowatych na ziemiach polskich. Naśladownictwa markomańskie czy wyrób miejscowy*, [in:] *Comhlan...*, p. 247-258

MAKIEWICZ T.

- 1970 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna* 17, p. 175-255
- 1995 *Badania cmentarzyska kurhanowego kultury przeworskiej w Psarach, gm. Jemielno, woj. leszczyńskie, stan. 40*, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 3, p. 45-54

MANN M.

- 1986 *The sources of social power, vol. I: A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge

MARGOS U., STĄPOREK M.

- 2002 *Bemerkungen zur Chronologie der Gräber mit Waffen in der Oksywie-Kultur*, [in:] *Die Bewaffnung der Germanen und ihren Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, p. 81-91

MARTENS J.

- 2001 *A Wooden Shield-Boss from Kvärlöv, Scania. Some Remarks on the Weaponry of the Early Pre-Roman Iron Age in Northern Europe and the Origin of the Hjortspring Warriors*, [in:] „*Trans Albim Fluvium*”. *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, M. Meyer ed., Rahden/Westf., p. 135-159

MARTYNIAK G., PASTWIŃSKI R., PAZDA S.

- 1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie*, Wrocław

MOSZCZYŃSKI J.

- 1994 *Cmentarzyska kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Kutnie woj. płockie (stan. 2, 3, 6)*, [in:] [Kultura Przeworska, vol. I, Lublin, p. 213-236
- 1996 *Groby z wczesnego okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kutnie, stan. 6, woj. płockie (sezon 1993 r.)*, *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 2, p. 87-99

MÜLLER U.

- 2003 *Die erste Phase germanisch-sarmatischen Kontakte bis zum Ende der Markomannenkriege (180 n. Chr.) in den schriftlichen Quellen*, [in:] *Kontakt-Kooperation-Konflikt...*, p. 435-445

MUSIL J.

- 1994 *Römische Waffenfunde in Böhmen*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 159-166

NADOLSKI A.

- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź

NARKIEWICZ A.

- 1990 *Cmentarzysko z okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Lemanach, woj. ostrołęckie*, mpis pracy magisterskiej, w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

NICKLASSON P.

- 1996 *The Chronology of Weapons from the Pre-Roman Iron Age in Mainland Sweden and Öland*, *Lund Archaeological Review* 2, p. 31-50

- 1997a *Vapenfynd från förromersk järnålder på Sveriges fastland. Kronologi, typologi och regionala grupper (1)*, [in:] Chronological Problems in the Pre- Roman Iron Age of Northern Europe, J. Martens ed., [Arkæologiske Skrifter, vol. 7], Copenhagen, p. 145-158
- 1997b *Svårdet ligger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*, [Acta Archaeologica Lundensia, nr 22], Stockholm
- NIEWĘGŁOWSKI A.
- 1981 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Gościeradowie, gm. loco, woj. Tarnobrzeg*, Sprawozdania Archeologiczne 33, p. 61-98
- 1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie*, Warszawa
- NOWAKOWSKI W.
- 1999 „Książęca” zapinka ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej w Karwowie, pod Sochaczewem, [in:] Comhlan..., p. 279-294
- NOWAKOWSKI Z.
- 1995 *Cmentarzysko ciałopalne w Zdunach, woj. skierniewickie*, Wiadomości Arch 53, fasc. 1, p. 113-138
- OKULICZ J.
- 1983 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego na „Łysej Górze” i „Zwierzyńcu” w Gródkach w województwie ciechanowskim*, Rocznik Olsztyński 14/15, p. 73-189
- 1985 *Sposoby analizy źródeł archeologicznych w badaniach paleosocjologicznych i paleodemograficznych*, [in:] Człowiek i środowisko w pradziejach, J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski eds, Warszawa, p. 206-213
- OLĘDZKI M.
- 1994 *Uzbrojenie z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wólce Domaniewskiej koło Radomia, Łódzkie*, Sprawozdania Archeologiczne 1, p. 107-118
- ONDROUCH V.
- 1957 *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku. Novšie nálezy*, Bratislava
- ORZECOWSKI S.
- 1996 *Sozial-wirtschaftliche Aspekte der frühgeschichtlichen Eisenverhüttung im Heilig-Kreuz-Gebirge (Św. Krzyż Gebirge)*, [in:] Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt, Z. Woźniak ed., Kraków, p. 317-338
- 1998 *Miecz rzymski z cmentarzyska w Starachowicach, woj. kieleckie. Kontekst archeologiczny odkrycia*, [in:] Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Supplement, vol. I, J. Kolendo ed., Warszawa, p. 53-69
- 2002 *Zaplecze osadnicze starożytnego okręgu hutniczego w Górach Świętokrzyskich i jego relacje ze strefą produkcyjną*, [in:] Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich, S. Orzechowski ed., Kielce, p. 27-43
- OXENSTIERNA E. G.
- 1958 *Die ältere Eisenzeit in Östergötland*, Lidingö
- PEISER F. E.
- 1916 *Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz in Polen*, Königsberg i. Pr.
- PIEPER P.
- 1999 *Die taciteischen Annalen und die Holzfunde vom Bohlenweg XXV (Pr) zwischen Damme und Hunteburg*, [in:] Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996, W. Schlüter, R. Wiegels eds, Osnabrück, p. 509-526
- PESCHECK CH.
- 1936 *Zwei neue Germanenfunde aus dem Kreise Glogau*, Altschlesische Blätter 11, p. 185-188
- 1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Chr.)*, Leipzig
- PESCHEL K.
- 1991 *Zur Chronologie und Struktur des elbgermanischen Gräberfeldes Großromstedt*, [in:] Bestattungswesen und Totenkult i ur- und frühgeschichtlicher Zeit, F. Horst, H. Keiling eds, Berlin, p. 131-155
- PEŠKA J., TEJRAL J.
- 2002 *Gesamtinterpretation des Königsgrabes von Mušov*, [in:] Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren, vol. 2, J. Peška, J. Tejral eds, Mainz, p. 501-513

PFÜTZENREITER F.

- 1929 *Das wandalische Brandgräberfeld aus der römischen Kaiserzeit bei Stroppen Kr. Gubrau, Altschlesien* 2, p. 250-273

PIECZYŃSKI Z.

- 1967 *Cmentarzysko z okresu wędrówek ludów i z wczesnego średniowiecza z Konina*, FontAPos 18, p. 54-67

PIETA K.

- 1977 *Zu Besiedlungsproblemen in der Slowakei an der Wende der Zeitrechnung*, [in:] Symposium Ausklang der Latène Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, Bratislava, p. 283-296
- 1982 *Die Púchov-Kultur*, Nitra
- 1994 *Mittel- und Nordslowakei zur Zeit der Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege..., p. 253-262

RADDATZ K.

- 1961 *Ringknaufschwerter aus germanischen Kriegergräbern*, Offa 17/18, p. 26-55
- 1987 *Der Thorsberger Moorfund Katalog. Teile von Waffen und Pferdegeschirr, sonstige Fundstücke aus Metall und Glas, Ton- und Holzgefäße, Steingeräte*, Neumünster

RADIG W.

- 1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wies, Kreis Sokolow*, Die Burg 3, p. 179-224

RAJTÁR J.

- 1992 *Das Holz-Erde Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža*, [in:] Probleme..., p. 149-170

RASCH M.

- 1991 *Final comments and analysis*, [in:] Ölands järnålders-gravfält, vol. 2, U. E. Hagberg, B. Stjernquist, M. Rasch eds, Kalmar, p. 496-511

REYMAN T.

- 1947 *Dwa groby z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. częstochowski*, Światowit 18, p. 165-177

RUSIN K.

- 2001 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. białostockie*, Wiadomości Arch. 54 (1999-2001), p. 101-108

RYCEL G.

- 1981 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Sobótce (st. 1), woj. konińskie*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 24, p. 249-272

SALO U.

- 1984 *On the Weaponry of the Early Roman in Finland and Neighbouring Areas*, ISKOS 4, p. 83-92

SCHIRNIG H.

- 1965 *Waffenkombinationen in germanischen Gräbern der Spätlatène- und älteren Kaiserzeit*, Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 34, p. 19-33

SCHULTZE E.

- 1991 *Waffenteile als Grabbeigaben in der römischen Kaiserzeit*, [in:] Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, F. Horst, H. Keiling eds., Berlin, p. 177-186

SEGER H.

- 1896 *Ein schlesischer Begräbnisplatz des 3. Jahrhunderts n. Chr. bei Köben an der Oder*, Schlesiens Vorzeit 6, p. 179-186

SHCHUKIN (ŠČUKIN) M.

- 1989a *Sarmaty na zemljach k zapadu ot Dnepra i nekotorye sobytija I v. v central'noj i vostočnoj Evrope*, SovA 1989/1, p. 70-83
- 1989b *Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe in 1st Century A.D.*, [BAR International Series, vol. 542], Oxford
- 1994 *Shields, swords and spears as evidence of Germanic-Sarmatian contacts and Barbarian-Roman relations*, [in:] Beiträge..., p. 485-495
- 2003 *Complex of Finds from Zalevki near Smela in the Middle Dnieper Basin*, [in:] Kontakt – Kooperation – Konflikt..., p. 19-34

SICIŃSKI W.

- 1986 *Cmentarzysko kultury przeworskiej na stanowisku 1 we Wrzasku-Zagłobie, województwo łódzkie*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 33, p. 261-271.
1994 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Górce, st. 2, woj. sieradzkie*, Sieradzki Rocznik Muzealny 9 (1993-1994), p. 81-94

SKOWRON J.

- 1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich w miejscowości Piaski, gm. Kleszczów, woj. piotrkowskie – st. 1*, Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza 2, p. 11-154

SKURCZYŃSKI S.

- 1947 *Archeolog na probostwie*, Pamiętnik Kielecki, p. 9-40

SOŁTYSIAK A.

- 1997 *MaCzek 1.00. Język programowania diagramu Czekanowskiego*, Biuletyn Antropologiczny 1, p. 11-20
1998 *Test relacji zmiennych nominalnych dychotomicznych*, Biuletyn Antropologiczny 2, p. 14-17

STEUER H.

- 1970 *Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel- und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, FrühMitAltSt 4, p. 348-383
1982 *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*, [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, seria 3, nr 128], Göttingen

STJERNQUIST B.

- 1955 *Simris. On cultural connections of Scania in the Roman Iron Age*, [Acta Archaeologica Lundensia, nr 2], Lund

STORGAARD B.

- 2001 *Himlingøje. Barbarian empire or Roman implantation?*, [in:] Military Aspects..., p. 95-111
2003 *Cosmopolitan aristocrats*, [in:] The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire, L. Jørgensen et al. eds, Copenhagen, p. 106-125

SVEŠNIKOV I. K.

- 1957 *Mogil'nik lipickoj kul'tury v l'vovskoj oblasti (Raskopki u ss.Zvenigorod i Bolotnoe)*, Kratkie Soobščeniia Instituta Istorii Materialnoj Kul'tury Akademii Nauk SSSR 68, p. 63-74

SZAREK-WASZKOWSKA E.

- 1971 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opoka, pow. Puławy*, Studia i Materiały Lubelskie 5, p. 79-186

SZELA A.

- 1999 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych i kultury przeworskiej w Biejkowie, st. 9, gm. Promna, powiat białobrzeski, woj. mazowieckie*, mpis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

SZEMBEKÓWNA J.

- 1902 *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych odbytych ostatnimi latami w Siemianicach (powiat kępiński)*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, t. 29, s. 53-77

SZEMBEKÓWNA Z.

- 1905 *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Siemianicach (powiat kępiński) odbytych w latach 1902 i 1903*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego 31, p. 135-153
1909a *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Siemianicach (powiat kępiński) odbytych w r. 1904*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego 35, p. 337-365
1909b *Dalszy ciąg opisu wykopalisk z cmentarzyska epoki rzymskiej w Siemianicach zadana w kwietniu 1909 roku Zofia Szembekówna*, manuskrypt ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

SZPUNAR A.

- 1990 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Łetowicach, gm. Wierzchosławice, woj. Tarnów. Badania 1986-1987*, Sprawozdania Archeologiczne 42, p. 243-261

SZYDŁOWSKI J.

- 1959 *Badania na Ostrej Górce w Kalinowie, pow. Strzelce Opolskie*, Silesia Antiqua 1, p. 155-195
1964a *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław–Warszawa–Kraków
1964b *Ciałopalne cmentarzysko rzymskie w Zakrzowie, pow. Krapkowice*, Materiały Starożytne 10, p. 187-223

TACKENBERG K.

1925 *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin

TEJRAL J.

1994 *Die archäologischen Zeugnisse der Markomannenkriege in Mähren – Probleme der Chronologie und historischen Interpretation*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 299-3242002 *Die Sporen*, [in:] *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*, vol. 2, J. Peška, J. Tejral eds, Mainz, p. 141-1882003 *Zur Frage der germanisch-sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von älteren zur jüngeren Kaiserzeit*, [in:] *Kontakt–Kooperation–Konflikt...*, p. 239-274

THOMPSON E. A.

1965 *The Early Germans*, Oxford

TYMOWSKI M.

1985 *Karabin i władza w Afryce XIX wieku*, Warszawa1992 *Badania wczesnych form państwowości na tle porównawczym*, [in:] *Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym*, M. Tymowski, M. Ziółkowski eds, Warszawa, p. 269-2881999 *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław

TYSZLER L.

1998 *Groby z cmentarzyska kultury przeworskiej w Kompinie, woj. skierniewickie*, *FoLA* 22, p. 99-1161999 *Terra sigillata na ziemiach Polski*, vol. I, [Acta Archaeologica Lodziensia, vol. 43] Łódź

URBAŃCZYK P.

1996 *Struktury władzy na ziemiach polskich w I tysiącleciu n e.*, *Kwartalnik Historyczny* 103, fasc. 4, p. 3-22

VADAY A.

2003 *Infiltration and political, military and commercial connections between Germanic tribes and the Sarmatians*, [in:] *Kontakt–Kooperation–Konflikt...*, p. 207-225

WATT M.

1994 *Gladii in Dänemark – Milieu und Zeitstellung*, [in:] *Beiträge...*, p. 303-3192003 *Weapon types and regional groupings of weapon types and burial customs in Denmark 100 BC - 400 AD*, [in:] *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, L. Jørgensen et al. eds, Copenhagen, p. 180-193

WEBSTER D.

1975 *Warfare and the evolution of the state: a reconsideration*, *American Antiquity* 40, fasc. 1, p. 464-470

WENSKUS R.

1961 *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln–Graz

WESKI T.

1982 *Waffen in germanischen Gräber der älteren römischen Kaiserzeit südlich der Ostsee*, [BAR International Series, vol. 147], Oxford

WIELOWIEJSKI J.

1982 *Tło historyczne wojen markomańskich oraz niektóre aspekty ich wpływu na kontakty Rzymian z ludami sąsiednimi*, [in:] *Znaczenie...*, p. 5-39

WIKLAK, H.

1965 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej i wenedzkiej w Leżnicy Wielkiej, pow. Łęczyca*, *Wiadomości Arch.* 31, fasc. 2-3, p. 179-202

WILKOŃSKI L.

1938 *Grób ciałopalny z okresu wczesnorzymskiego z Krakówki pod Sandomierzem*, *Wiadomości Arch.* 15, p. 106-125

WIŚNIEWSKA A.

1999 *Podwójne i zbiorowe pochówki w kulturze przeworskiej*, [in:] *Kultura Przeworska*, vol. IV, Lublin, p. 55-144

WOLFF H.

1994 *Die Markus-Säule als Quelle für die Markomannenkriege*, [in:] *Markomannenkriege...*, p. 73-

WOŁĄGIEWICZ R.

1981 *Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej*, [in:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, p. 79-106

WOŁĄGIEWICZOWIE M. D., R.

1963 *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, MatZachPom 9, p. 9-166

WOYDA S.

2002 *Mazowieckie centrum metalurgiczne z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich*, [in:] *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, S. Orzechowski ed., Kielce, p. 121-145

ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA H. A.

1965 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Walichnowych, pow. Wieruszów, stanowisko 2*, Wiadomości Arch 32, fasc. 3-4, p. 549-551

ZIELING N.

1989 *Studien zu germanischen Schilde der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, vol. I, [BAR-International Series, vol. 505], Oxford

ZIELONKA B.

1951 *Groby ludności kultury przeworskiej w Lachmirowicach, pow. Inowrocław*, Z Otcłani Wieków 20, fasc. 7-8, p. 120-128

1953 *Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim*, Przegląd Arch 9, p. 353-386

1958 *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, Przegląd Arch 10, p. 331-382

1961 *Końcowe sprawozdanie z badań w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, Przegląd Arch 13, p. 190-196

1970 *Rejon Gopła w okresie późnolateńskiego i rzymskiego*, FontAPos 20, p. 147-218

ZIEMIŃSKA-ODOJOWA W.

1999a *Materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w Dłutowie stan. 3, pow. Działdowo*, [in:] *Comhlan...*, p. 401-422

1999b *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. VII], Kraków

ŻYCHLIŃSKI D.

2002 *Grot kościany z młodszego okresu przedrzymskiego z Otorowa powiat Szamotuły, woj. wielkopolskie*, *Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza* 3-4, p. 179-184

BARTOSZ KONTNY

THE ANALYSIS OF WEAPON SETS FROM THE PRZEWORSK CULTURE GRAVES IN EARLY ROMAN PERIOD UP TO PHASE B₂/C₁

SUMMARY

The article presents problems touched upon by the author in his doctoral dissertation (KONTNY 2001a). It is complemented by two other papers (KONTNY 2002a; 2003a) on a similar topic. I'm aware of possible distortions of ancient reality, immanently connected with the same process of scrutinizing an archaeological material. The weapon we research is far from the *vivid culture* (*lebende Kultur* as coined by H.J. EGGERS 1951) but a lot of possible distortions may be reduced or omitted if only intact, adequately described graves are taken into consideration. Such a selection was introduced in the paper presented here.

The collected material was subdivided into four groups, basing on chronological divisions made by K. Godłowski in his studies of the chronology of weapon

graves (GODŁOWSKI 1992a; 1994a). These are as follows: phase B₁ corresponding to groups 1-2, subphase B_{2a} to group 3, B_{2b} to group 4 and B₂/C₁ (early stage of subphase C_{1a}) to group 5. Materials from groups 1 and 2 were put together to obtain the numbers of objects from respective phases easy to compare.

Collected objects were analyzed with the use of statistical methods. To group them a kind of cluster analysis i.e. the J. Czekanowski's diagram was used (CZEKANOWSKI 1913). Distances between every pair of objects were counted and the following categories of weapons were taken into consideration: (i) shaft weapon (if lance/spearhead, barbed head or ferrule appeared in grave furnishing), (ii) shield (shield boss, shield grip or edge fittings), (iii) sword (instead of sword also scabbard

ittings), (iv) horse (spurs or bits; it suggested that horse was in use, despite the skeleton of it, as normally in the Przeworsk culture graves, was not found), (v) bow (actually: arrowheads) as well as (vi) axe. Cases of finding only fragments of above categories were also included. The function of percent difference in nominal characteristics (DDfD) was used for counting the distances between objects. Results showing distances between graves/objects were then inserted into symmetrical matrix and ordered to divide groups.

Study of differences in the numbers and frequencies of weapon graves from respective phases

The results are shown in a bar chart (**Graph 1**). They represent the changes in numbers and alterations of a coefficient expressed by the relation of the number of weapon graves from a given phase to the approximate duration of this phase (frequency). The results expressed solely in numbers are not wholly conclusive, as they do not take into consideration the fact that the analysed phases had different durations. To eliminate this difficulty a time coefficient was introduced: the numbers for respective phases were divided by the approximate durations of the phases, and the results were multiplied by 100. For respective phases the following durations were adopted: A₁ – 50 years (early 2nd century B.C.), A₂ – 90 years (from the first decades of the second half of the 2nd century B.C. till ca mid-1st century B.C.), A₃ – 60 years (from ca mid- 1st century B.C. till the end of the first decade A.D.), B₁ – 75 years (till ca 75/80 A.D.), B_{2a} – 35 years (last quarter of the 1st century - early 2nd century A.D.), B_{2b} – 50 years (till ca 160 A.D.), B₂/C₁ – 40 years (till ca 200 A.D.), late part of phase C_{1a} and phase C_{1b} – 60 years (till ca 260 A.D.), C₂-D – 140 years (till the early 4th century A.D.). The diagram reveals that weapon graves appearing in small numbers in phase A₁ become clearly more frequent in the following phases, and the increment lasts until subphase B_{2a}. Importantly, in subphase B_{2b} the discussed value raised markedly. This was followed by slight decrease in phase B₂/C₁ and further significant decline of the weapon graves frequency in the following phases, reaching its minimum in phases C₂-D. However it should be realized that such an approach may bring unavoidable simplifications as objects of unclear chronology are not taken into account (see: **Table 1**). Therefore the difference between results acquired for phases B₁ and B_{2a} seems to be insignificant. In the discussion of the above data one should not disregard the fact that in the Younger Roman Period the territory occupied by the Przeworsk culture was diminished (the areas to the east of the Vistula had been occupied by the Wielbark culture settlements). The concurrent appearance of Przeworsk culture settlements in the area south of the Carpathian mountains did not result in a sufficiently large number of weapon burials archaeologically

excavated (fulfilling the criteria adopted for this paper) to alleviate this deficiency. This probably resulted in a significant decrease in the number of burials with weapons. Thus the beginning of the Younger Roman Period probably did not see a considerable fall of the proportion of burials with weapons among all burials, but such a decrease did take place in the late stage of subphase C_{1a} and subphase C_{1b}.

According to the current state of research it seems that the increase of the frequency of burials with weapons in later stage of phase B₂ exceeded the general population growth, characteristic mainly for the subphase C_{1a}. Thus the maximum comprising one or two chronological stages seems to be explained not only by population growth. Other factors probable i.e. economical prosperity and warlike tendencies in Central European *Barbaricum*, that possibly triggered the outburst of the Marcommanic Wars and lasted during them, seems to be also important.

Analysis of weapon sets standardization

The diversification of the weapons sets (**Graph 2**) was measured by calculating the ratio between the number of observed combinations to the number of possible combinations (multiplied by 100 for greater clarity of the diagram). The pictures obtained in this way may differ depending on how many categories of weapons (and thus the number of possible combinations of weapons) are taken into consideration. For that reason it was decided to analyze either six (shaft weapon, sword, shield, bow, horse's equipment, axe) or eight categories (additionally distinguishing between the appearance of one or more than one shaft weapon heads, and of single-edged swords and double-edged swords). Independently of the number of analyzed categories the obtained pictures are similar. According to the diagram in phases A₂, B_{2b} and B₂/C₁ as well as in the final stage of the Roman Period or the beginning of the Early Migration Period the weapon sets are considerably standardized. The error margin resulting from neglecting the material dated broadly to phases B₂ and B_{2b}-C_{1a} is rather small for this material includes only sets of combinations the same as in neighbouring phases.

For phase A₁ it should probably be explained by its coincidence with period of formation of the Przeworsk culture, when the custom of furnishing graves with weapons was introduced (the areas ultimately occupied by the Przeworsk culture were, in the phase of its formation, considerably diversified and had been subject to the influences of the Pommeranian, Jastorf, and La Tène cultures). Alterations in phase B₁ may have resulted from: (i) the process of graduate, long-lasting change of the existing standard formed by the influences of the La Tène culture in the Late Pre-Roman Period as well as (ii) the creation and adoption of a new model (in which an important part was played by the influences of the Roman Empire). The strong standardization in phases A₂, B_{2b}, and B₂/C₁ might have theoretically had a military basis

(involvement in Ariovistus' campaigns in the west, increasing of militaristic tendencies, possible participation in the Marcomannic wars). Diagram 2 does not indicate whether we have to do with the same, similar, or different standard. It only shows whether a standard exists or not. The increase of the complexity of weapon sets in the late part of phase C_{1a} and phase C_{1b} may result from, i. a., the changes in the burial rites that started seemingly in the late stage of phase C_{1b} and of alterations of fighting techniques, caused by the direct contacts with the Roman army and weaponry. The appearance of the new „impoverished” standard in phases C₂-D is probably a result of further changes in the burial rite (furnishing became scanty and symbolic see: KONTNY 2003a).

Differentiation of weapon sets

Phase B₁

The number of ensembles from this phase amounts to 151 (**Diagram 1**). Objects in diagram were ordered accordingly to principles introduced by J. Czekanowski. Basing on clusters visible in diagram, the following groups of graves were distinguished (**Graph 3**): **B_{1.1}** shaft weapon 27,2% (41 graves), **B_{1.2}** shaft weapon, shield 21,9% (33), **B_{1.3}** graves with „opulent” weapon 41,7% (63). First two groups were divided into subgroups: **B_{1.1.1}** single shaft weapon head 21,2% (32), **B_{1.1.2}** more than one shaft weapon head 6,0% (9), **B_{1.2.1}** single shaft weapon head, shield 9,9% (15), **B_{1.2.2}** more than one shaft weapon head, shield 11,9% (18). Taking into account non-precisely dated graves (**Table 1**) it may be assumed that subgroup **B_{1.1.1}** was slightly bigger and group **B_{1.3}** slightly smaller.

There are common traits for objects from group **B_{1.3}**. These are swords or spurs/bits appearing in grave furnishing. It is not accidental: both elements seem to be a sign of high status of deceased, what is confirmed by numerous ethnographical, historical and archaeological analogies. Group of graves with „rich” weapon is strongly differentiated (a lot of combinations). In some graves no military equipment out spurs were found. These objects come from north eastern parts of the Przeworsk culture, where weapons were rarely put in graves.

The majority of aptly dated objects come from subphase B_{1c}, somewhat less may be placed in subphases B_{1a-b} (**Table 2**). Considering the factor of time, it is likely that phase B₁ was characterised by gradual increase of weapon graves frequency.

Subphase B_{2a}

Statistical analysis embraced 65 weapon graves (**Diagram 2**). Distinguished groups are as follows (**Graph 5**): **B_{2a.1}** shaft weapon 26,2% (17), shaft weapon, shield 40,0% (26), **B_{2a.3}** graves with „wealthy” weapon 26,2% (17). Then subgroups: **B_{2a.1.1}** single shaft weapon head 9,2% (6), **B_{2a.1.2}** more than one shaft weapon head 16,9% (11), **B_{2a.2.1}** one shaft weapon

head, shield 16,9% (11), **B_{2a.2.2}** more than one shaft weapon head, shield 23,1% (15) were singled out. Having in mind data collected in table 1, it should be assumed that: (i) growth of frequency of graves with pairs of shaft weapon, though real without doubt, actually was not so drastic, (ii) decrease of frequency of „rich” weaponry objects was even bigger. First of above observations may be linked with general augmentation of popularity of two shaft weapons, reaching its top in subphase B_{2b}, the latter one is hard to explain in a reliable way.

Subphase B_{2b}

203 weapon graves were put in diagram 3 and following groups were distinguished (**Graph 6**): **B_{2b.1}** shaft weapon 31,0% (63), **B_{2b.2}** shaft weapon, shield 36,0% (73), **B_{2b.3}** graves with „rich” weapon 27,1% (55). Accordingly to rules accepted above following subgroups: **B_{2b.1.1}** single shaft weapon head 14,8% (30), **B_{2b.1.2}** more than one shaft weapon head 16,3% (33), **B_{2b.2.1}** one shaft weapon head, shield 5,9% (12), **B_{2b.2.2}** more than one shaft weapon head, shield 30,0% (61) were divided. Correction of acquired results (**Table 1**) isn't significant. Possibly, subgroup B_{2b.1.1} was slightly (rather less than 5%) bigger while size of group B_{2b.3} smaller. Real frequency of shield fittings in graves placed on the lower level.

Analyzed subphase is marked by frequently found pairs of shaft weapons and shield fittings, as well as popularity of spurs and relative scarcity of swords.

In phase B_{2b} a departure from the „symbolic” approach to weapons as grave goods, registered for the earlier and later chronological periods is noticeable. „Symbolic” set are unique (combinations: shield; horse; maybe also horse, bow; axe). The grave goods probably contained in an overwhelming majority of cases the sets of weapons actually used by the warriors. In a particular way it refers to graves with „affluent” weapons.

Significant standardisation of weapon sets from subphase B_{2b} should be underlined. It is shown also i.a. in form of shaft weapon heads of types VI-VIII after P. Kaczanowski (1995). Pairs of heads found in graves frequently differ significantly in their length, what is explained by their different function (short one – part of a javelin, the long one – part of a lance) and as a result specialisation in tactics. As much as 80% of graves with „wealthy” weapon contained spurs (bits). These observations suggest that they served as military elite funerals, sometimes hiding maybe even retinue commanders. Horses were useful rather not in normal way of fighting (foot warriors overwhelmingly prevailed) but during looting-expeditions carried out by retinues. Accordingly to Tacitus (*Germania* 14, 2) horse was especially desired by retinues as a war-spoil. Possibly it expressed the promotion (higher status) of a warrior. Specialisation in fighting techniques, sudden growth of weapon graves frequency, standardisation of weapon sets: all of it may be interpreted as a sign of growing warlike tendencies and

simultaneously great importance of retinues. Military leaders probably decided on what equipment their warriors would use and tried to equip their warriors in weapon of the best quality. It may explain finds of similar shaft weapon heads in burials: perhaps as a result of making „orders” for a certain number of weapons for a given group of men (cf. KONTNY, in print).

Phase B₂/C₁

Based on the analysis of 106 objects, following groups were distinguished (**Diagram 4, Graph 7**): B₂/C_{1.1} shield 13,2% (14), B₂/C_{1.2} shaft weapon, shield 35,8% (38), B₂/C_{1.3} shaft weapon 11,3%(12), B₂/C_{1.4} graves with „rich” weaponry 36,8%(39) and subgroups: B₂/C_{1.2.1} single shaft weapon head, shield 15,1% (16), B₂/C_{1.2.2} more than one shaft weapon head, shield 20,8%(22), B₂/C_{1.3.1} single shaft weapon head 6,6% (7), B₂/C_{1.3.2} more than one shaft weapon head 4,7% (5). Regarding data from table 1 it should be presumed, that group B₂/C_{1.3}, and particularly B₂/C_{1.3.1} were actually bigger (even 10%), while subgroup B₂/C_{1.2.1} was roughly equally smaller.

Frequency of graves with shield fittings is high (group B₂/C_{1.1}). It seems to testify growing tendencies of symbolic meaning of weaponry, particularly shield, expressed also in amulets in shape of miniature shields found in feminine graves from that period (although they also appear earlier). Symbolic meaning of a shield spread in the latter chronological stages, what is shown in the growth of frequency of such combination (KONTNY 2003a).

Period B₂/C₁ is characterized by high frequency of spurs and swords (the overwhelming majority of the latter are Roman imports) in grave furnishing, suggesting further growth of warriors' position in society. The standardization as well as high frequency of weapon burials allow to join it cautiously with the Marcomannic wars. The noticeable changes in weaponry (i.e. gradual rejection of the second shaft weapon, proliferation of shields strengthened with metal) possibly resulted from contacts with military equipment of other ethnical groups taking part in wars (particularly Romans as there is no traces of significant Sarmatian impact in weaponry). Concurrently the influx of Roman chain-mails have appeared. They are found in feminine graves in a form of small fragments and were probably used as personal ornaments or

amulets. Access to that defensive weapon surely was easy during military accidents. Joining their appearance with Marcomannic wars, though hypothetical, seems to be probable. In that way militaristic tendencies from subphase B_{2b} would be a prelude to Marcomannic wars, provoked by a pressure of *superiores barbari* (see: Scriptores Historiae Augustae, *Vita Marcii* 14).

* * *

In many cases one should suspect that shields (less probable that also shaft weapons) made from organic material were actually put in burials, but they do not survived. Most probably it refers to earlier stages of analysed period, as metal fittings gradually became very popular in grave furnishing and seemingly also in reality (KONTNY 2002b: graph 12).

The problem of co-occurrence of different kinds of shield fittings was also analysed (**Table 3**). It was found out that the most popular set was: shield boss-shield grip, objects with shield boss without a grip were less frequent while sole shield grip appeared only exceptionally. The first set became very frequent starting from phase B₂/C₁ and they are present most often in graves with „rich” weapons. By contrast, in subphase B_{2a} situation was different. In this period the frequent appearance of shield bosses without shield grips may be explained by usage of an organic shield grips. At least a part of them was probably made from leather, because the metal shield grips of form Jahn 9, appearing later (starting from subphase B_{2b}) seem to copy the form of rivet „plates” cut out in leather.

Co-occurrence of swords and scabbards was also taken into account (**Graph 4**). During phases B₁-B_{2a} sword-scabbard completes were most frequently found, while swords alone were rather scarce. In the following phases swords without scabbards became more popular in grave furnishing. It may results from popularity of completely organic scabbards (not surviving up today) or excluding them from grave furnishing e. g. in order to expose the blade of a sword during funeral (worthy, sometimes encrusted, imported Roman swords).

(translated by the author)

Fig. 1. Skórzany imacz tarczy Germanina na wyobrażeniu z kolumny Marka Aureliusza (CAPRINO et al. 1955: pl. M)

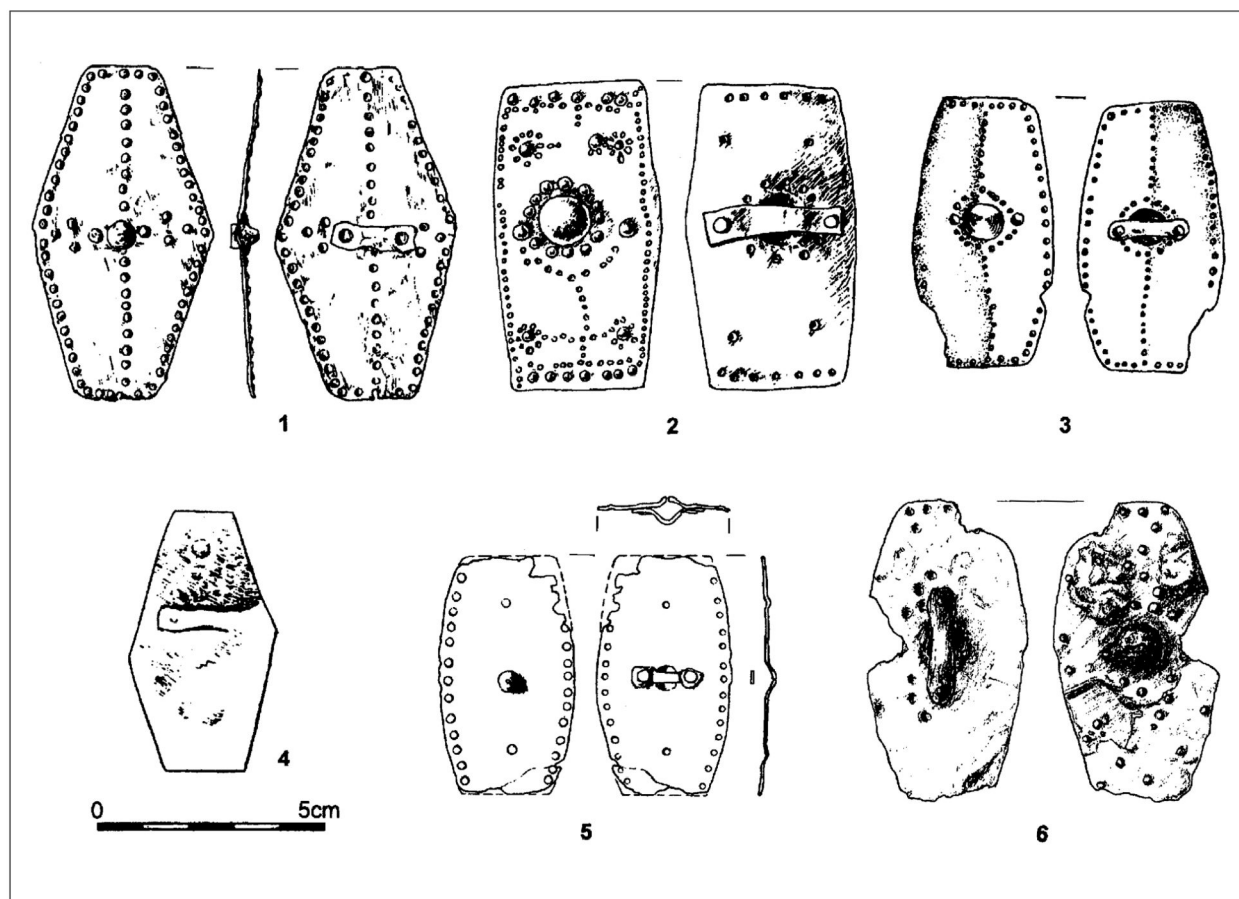

Fig. 2. Przykłady miniatur tarcz: 1 – Nadkole, grób 141B; 2 – Siemichów, grób 46; 3 – Siemichów, grób 39; 4 – Siemianice, grób 24; 5 – Nowy Targ, gm. Stary Targ, pow. malborski, woj. pomorskie, grób 69; 6 – Siemianice, z nieznanego grobu. 1-4, 6 – kultura przeworska; 5 – kultura wielbarska (ANDRZEJOWSKI 2000: fig. 2)

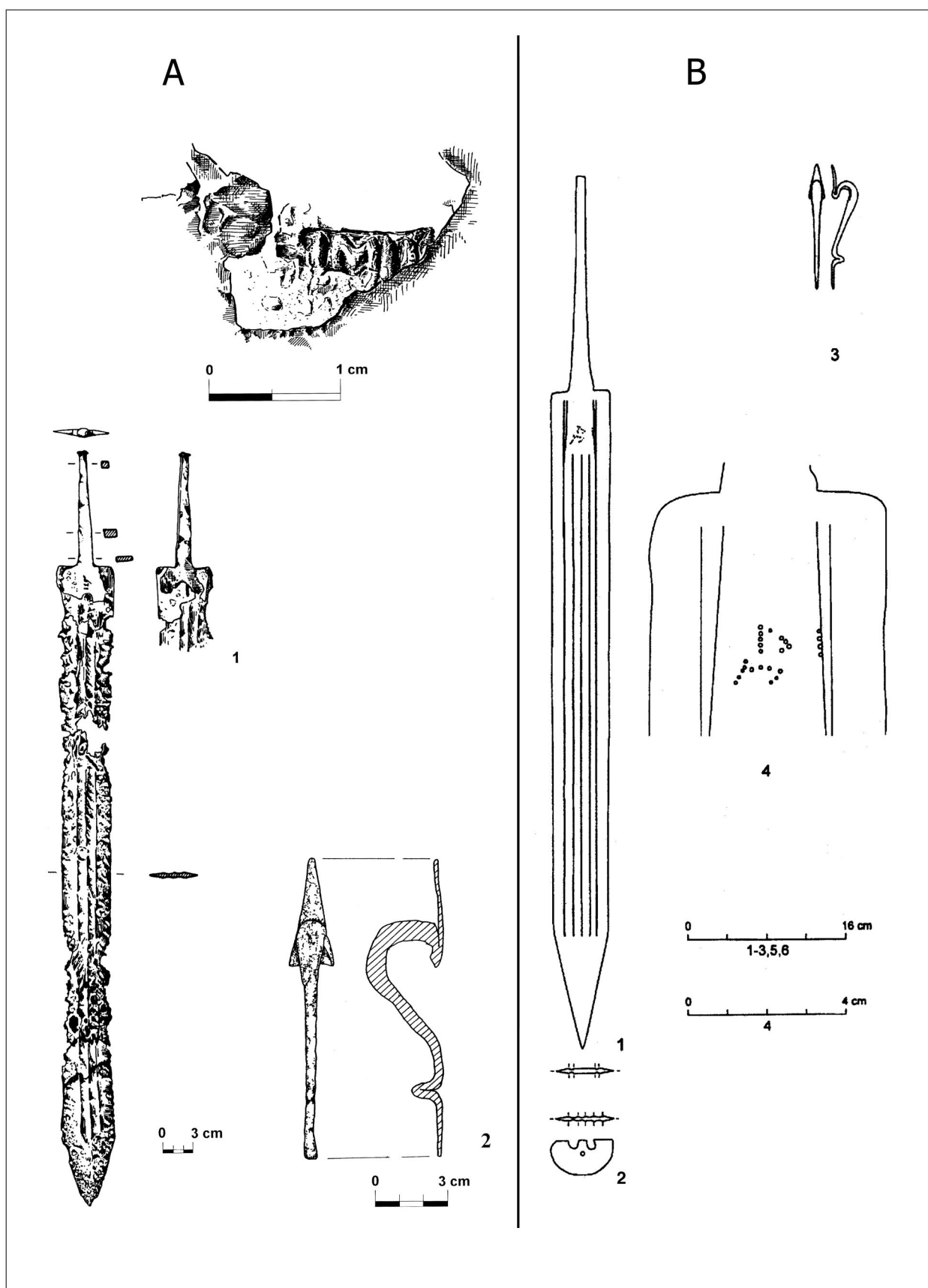

Fig. 3. Przykłady mieczy o proveniencji rzymskiej, stanowiących domniemane łupy z okresu wojen markomańskich: A – Starachowice (ORZECOWSKI 1998: fig. 3); B – Kraśnik-Piaski, gr. 11 (BIBORSKI 2000: fig. 2)

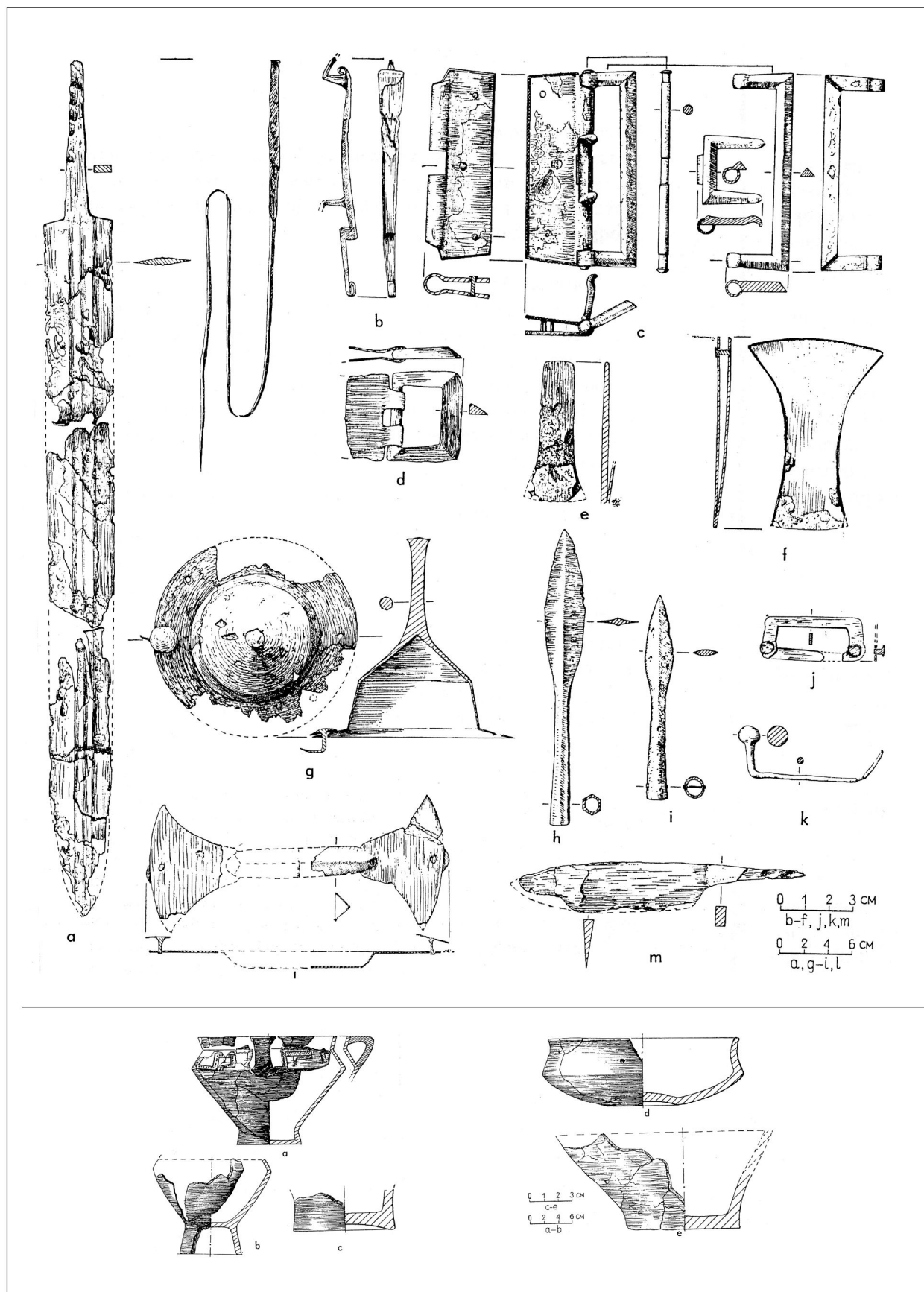

Fig. 4. Wyposażenie grobu z Krasuszy-Gołowierzchów (DĄBROWSKA 1970: fig. 1-2)

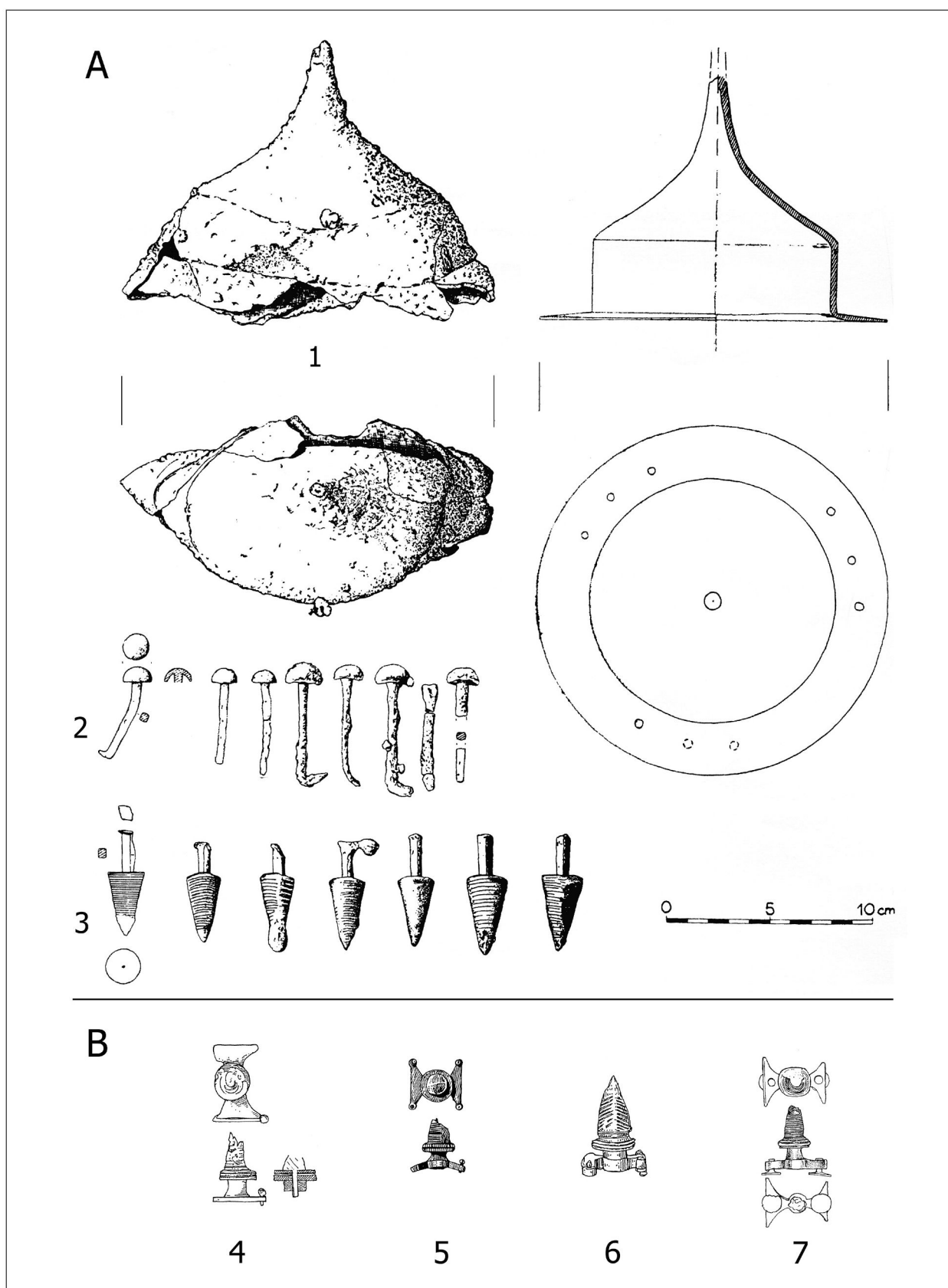

Fig. 5. A – wybrane elementy wyposażenia grobu z Sandomierza-Krakówki: 1 – umbo; 2 – gwoździe; 3 – bodźce ostróg krzesłowatych. (KOKOWSKI, ŚCIBIOR 1990: pl. 385, 5); B – przykłady ostróg krzesłowatych ze zdobionymi bodźcami (TEJRAL 2002: fig. 1, 1-4)